

ЗБОРНИК ФПУ 1

ДНЕВНИЦИ, ПРИЗОРИ,
СЕЋАЊА

ЗБОРНИК ФПУ 1

Едиција
СИГНУМ
Књига 8

Издавач

ФАКУЛТЕТ ПРИМЕЊЕНИХ
УМЕТНОСТИ
Краља Петра 4, 11000 Београд

За издавача

Проф. Зоран Булајић, декан ФПУ

Избор текстова, уредник и графичка опрема
проф. Растко Ђирић

Рецензенти

проф. Љубодраг Јанковић Јале
проф. Александар Пајванчић Алекс

Коректура и лектура

проф. Илија Кнежевић

Слика на корицама:

У првом плану: проф. Михајло Петров и
Иванка Вучковић (Ида Ђирић) / Иза њих:
Драгиња Милосављевић, Олга Борота,
Александар Пташник, (...) и Аранка
Фараго / Трећи ред: други је Апа
Димитријевић, а скроз десно Воја
Недељковић / На врху: Милош Ђирић,
Јован Грујић, Андра Миленковић

Цртеж на преднасловној страни: Ида
Вучковић (Ђирић), Тјентиште, са Шотрине
екскурзије, 1951.

Унос текста Шојриних дневника

Тијана Борђевић

Скен фотографија из Шојриног албума
проф. Здравко Мићановић

Знак едиције Неда Петковић, студент ФПУ
(2006)

Штампа

Тираж 500

65 ГОДИНА ФАКУЛТЕТА ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ У БЕОГРАДУ

ЗБОРНИК ФПУ 1

**ДНЕВНИЦИ, ПРИЗОРИ,
СЕЋАЊА**

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ФАКУЛТЕТА
ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ У
БЕОГРАДУ

Приредио Растко Ђирић

ФПУ, 2013.

САДРЖАЈ

- 6 Миодраг Живковић: БРАНКО ШОТРА (1976)
- 9 ИЗ ШОТРИНОГ ФОТО АЛБУМА, јули 1949.
- 16 Бранко Шотра: ДНЕВНИК, 1951. (Дурмитор, Тјентиште, Дрина)
(цртежи: студенти Иванка Вучковић и Милош Ђирић)
- 55 Бранко Шотра: ДНЕВНИК, 1953. (Требиње, Коњиц)
- 78 Босиљка Кићевац: ЈЕДАН ИЗЛЕТ
- 83 Александар Ајзинберг ПИСМА МАТВЕЈУ (2006, фрагменти)
- 104 Босиљка Кићевац: ПРИЧЕ О ОДРАСТАЊУ У СОЦИЈАЛИЗМУ
(2009, фрагменти)
- 119 Љубодраг Јанковић Јале: СЕЃАЊА НА ПРОФЕСОРЕ (1998)
(из монографије *50 година ФПУ*, 1998)
Професор Јефта Перић
Професор Фрања Радочај
Професор Иван Табаковић
Професор Михаило С. Петров
- 123 НАТПИСИ СТУДЕНАТА АПУ (1948–1951)
- 124 Бранислав Стајевић: ИВАН ТАБАКОВИЋ (1998)
(из монографије *50 година ФПУ*, 1998)
- 127 Зора Живадиновић Давидовић: СЕЃАЊЕ НА ПАВЛА ВАСИЃА
(1998) (из монографије *50 година ФПУ*, 1998)
- 129 Александар Ајзинберг: МАЛА ИДА (текст отварања
ретроспективне изложбе Иде Ђирић, МПУ, 2009)

- 133 Богдан Кршић: КОМЕНТАРИ (фрагменти)
(Књига о графичким листовима, Народни музеј, 1987)
- 141 Александар Пајванчић Алекс: ШЕЗДЕСЕТ ОСМА НА ФПУ
(2012)
- 143 Ивица Стевић: КАРАБОРЂЕВА 15 (цртеж, 1977)
- 148 Александар Ајзинберг: МИРА МОДЕЛ (2009)
- 152 Оливера Батајић: КОФЕР ПУН СЛОВА
Живот и рад Стјепана Филекија, фрагменти из семинарског
рада из предмета Историја уметности 20. века код проф.
Миланке Тодић, 2008.
- 173 Растко Ђирић: ЕКСКУРЗИЈА ПО МАНАСТИРИМА, 1992.
- 175 Растко Ђирић: ЧЕТИРИ ДНЕВНИКА СА СТУДЕНТСКИХ
ЕКСКУРЗИЈА, 2004–2009.
- 194 Растко Ђирић: РЕЧ УРЕДНИКА
- 197 ИНДЕКС ИМЕНА

Миодраг
Живковић

БРАНКО ШОТРА

1905–1960

Текст проф. Миодрага Живковића (декан ФПУ од 1973. до 1977 и од 1991. до 1994) са отиварања самосталне изложбе Бранка Шотре у Дому ЈНА, 27. априла 1976.

Представа о уметничкој личности Бранка Шотре остала је за многе од нас непотпуна. После рата он је одиграо једну од видних улога у нашем уметничком и уопште јавном животу: као професор и ректор београдске Академије примењених уметности, као секретар ликовних удружења, српског и савезног, као друштвени и политички радник, најзад као уметник стваралац, добро учен на свим манифестацијама графичке делатности. Између ратних година и времена када је завршио београдску Уметничку школу као један од истакнутих студената, са чијим се даром рачунало, налази се читав једна дуга деценија његовог живота која је за данашњу јавност остала недовољно осветљена, бар колико се тиче његовог уметничког опуса. Истина је да је и у тим годинама за њега анонимни, илегални политички рад био важнији од уметничког успеха. Тамновање по сарајевским затворима, протеривање у Лозницу, удаљавање у Охрид, стална примотра полиције – то су најречитији моменти његове биографије до рата.

Тешко је замислити да се у таквим условима могло озбиљно радити на ликовном плану, но Бранко Шотра ипак успева да припреми колекцију слика за намеравање, али неостварену изложбу. Колекција је нестала у вртлогу наступајућих догађаја 1941. године. Мобилисан и упућен на

Албански фронт, одмах након капитулације, Бранко се налази у партизанском одреду на Копаонику. Од тада па све до 1948. године, он је војник. Бојевао је по Србији, Македонији, Босни и Херцеговини, на Косову, Албанији и Грчкој. Обављао је разне војне и политичке дужности (командир чете, командант одреда, комесар батаљона, начелник главног штаба Космета, начелник Косовске македонске бригаде, командант Врањског подручја) испољавајући изванредну храброст и пожртвовање.

Професионалне амбиције и жеља за сликањем уступиле су место романтичарском заносу за слободом, за будућношћу у којој ће генерације уметника моћи да мирно и несметано стварају.

У ослобођени Београд дошао је као војник. Његова ликовна активност и после ослобођења не долази до пуног изражаја. Чекали су га нови задаци. Организација Дома Југословенске армије 1944. године. Дужност начелника Војног музеја. Од 1944. године је секретар Ликовног удружења Србије и три године први секретар Савеза ликовних уметника Југославије.

Прекаљени ратник и револуционар полако се враћа својим сновима из младости. Поред организационог рада на оживљавању ликовне уметности, поред борбе за њено место у новом социјалистичком друштву и сам се повремено јавља на изложбама.

Године 1948. демобилисан је у чину пуковника ЈНА.

Исте године постаје редован професор и први ректор новостворене Академије за примењене уметности. На челу Академије налазио се пуних осам година, осам првих и за развој ове школе тих одсудних година. Као човек изванредног патриотизма, као изкусан политички радник, непосредан, присан и драг, извршио је неизбрисиви утицај на низ генерација ове школе, васпитавајући их као професор, као друг, као родитељ.

У свом послератном уметничком раду Бранко Шотра се посветио искључиво графици: дрворезу и линорезу. Разуме се, оставио је и доста цртежа. Ти цртежи су скоро одреда припрема за графичку технику. Чак и као студије или обичне забелешке, оне откривају уметника који већ код првог додира с предметом помишља на коначни резултат, на ефекте у отиску и решењу које изискује плоча.

У техничком погледу он се у својој графици држао доследно строгог, традиционалног, управо класичног начина изражавања у црно-белом. Штедљиво скидана површина плоче тако да на отиску доминирају пуне или незнатно проређене црне партије, изванредан линеарни романтизам који цртеж чини живим и узбудљивим, иначе цртање реалистичко, пуно карактера и истинитих акцената...

Тим замраченим површинама, подесним за драматизовање, он се бацио на теме које су се за њега саме по себи наметале: на пределе камених гудура свог завичаја, Херцеговине, на драматичне шуме Босне, Таре или Копаоника, на клисуру Сутјеске и на сцене борбе која се водила у том стравичном и величанственом декору.

Графика, по својој занатској страни, по својој природи »технике«, мами на искушења, на стална експериментисања са новим средствима и могућностима.

Око 1952. Шотра је страствено заокупљен тражењем новог репертоара форми, овога пута преко стилизације и крајњих упрошћавања. Место црних, загушених површина, на његовим листовима прогориле су белине, место густог сплета линеарних снопова, главну улогу је преузела мирна, дегажирана линија. Али покушај није успео од прве. Своја нова тражења Шотра је испрва везао за фигуралну композицију, а затим за природу, за крајеве, за пределе којима је као ратник пролазио.

Од момента кад је експериментисање везао за предео, за громаде крша, за кврге старих стабала и храпавих кора, за мирни ритам јеловог грања, равнотежа је била нађена, инвенција је набујала, изражајна средства се обогатила до обиља. Нови стил, сада његов и само његов, био је рођен. На својој

последњој самосталној изложби (у Београду и Сарајеву) он је показао плодове са те нове освојене области. Тема је у суштини остала иста: земља којом је ратовао и људи са којима је ратовао. Више евокације, борбено, сама борба.

Јасне и мирне, кристално чисте форме, бескрајно високе вертикале јелових стабала, светлост просејана кроз пластове грања, колона рањеника која измиче у миру шуме... Било је неке горде ведрине у тим листовима, неког свечаног звука химне, нечег друидски исконског по поезији и уједно неке зачуђујуће једноставности по начину на који је то речено.

Мени се чини, као што је критика добро уочила, да је крај толиких покушаја Шотри више но другима пошло за руком да у овим последњим радовима нађе један од могућих, убедљивих ликовних и поетских начина да изрази партизанску епопеју и да ће, нарочито кроз то уметничко дело, његово име остати трајно везано за ону борбу којој је и иначе посветио сав свој живот.

ИЗ ШОТРИНОГ ФОТО АЛБУМА јули 1949.

*Прејознали и појисали проф. Љубодраг
Јанковић Јале и Александар Ајзинберг*

Охрид, испред цркве Света Софија:
Стоје, горњи ред: Деса Томић, Невенка
Бојић Нанси, Нандор Глид, Петар Крстић,
Ружица Ненадовић, Аца Димитријевић,
(?), (?), Стеван Дукић, Душан Нонин, Стана
Церај, Александар Ајзинберг.
Други ред од средине: (?), Аца Димитрије-
вић, проф. дубореза, (?), Бранко Шотра,
Ђорђе Крекић, Љубодраг Јанковић Јале,
Павле Либеровски, Милутин Милути-

новић, Милутин Лута, Ива Врињанин,
Владимир Трбојевић (горе), (?), Звонимир
Вебер, чика Миша, Мара Костић.

Трећи ред, стоје: Душан Михајловић,
Михајло Пауновић, Весна Емер, Вељко
Форџан, Миљана Борошић, Веља Цветко-
вић, Бранка Михајловић, Љубинка Костић
Мамица, Веселинка Ђурчић, Јасмина
Томешић, (?), Ана Петров Њура, Иванка
Вучковић (Ђирић), Луџија Банчов (Вебер),
Софија Иванковић.

Четврти ред: (?), Љубиша Барјактаревић,
Шемседин Касаполи, Александар Шиверт,
Света Срце, Јован Бинички Лала, Милена
Мирковић, Жика Мишков (држи папир),
Воја Недељковић, Јован Грујић, Јован
Петровић.

Доњи ред: (?), Невенка Будисављевић, Ми-
ливој Грујић Елим, (?), Бранислав Суботић
Субе. (?), (?), Маја Спилер, Милош Ђирић Ц.

Леже: Јован Гостовић, Петар Крстић, Часлав Павловић, Мара Костић, (?), Миодрaг Живковић, Иванка Вучковић, Павле Либеровски, Маја Спилер, Јован Грујић, Воја Недељковић.
Други ред: Миле Станојевић, Стеван Дукић, Звонимир Вебер, Бранка Михајловић, (?), Јован Бицици Лала, Миодрaг Шоче, Луција Банчов (Вебер), Весна Емер, Шемседин Касаполи (?), Веља Цветковић, Вукица Чопорда.
Трећи ред седе: Софија Иванковић, Нандор Глид (?), Света Срце, Аца..., Ана Петрова Њура, Невенка Борић Нанси, Бранка Михајловић, Веселинка Ђурчић
Стоје, први ред: Срба Петковић, Душан Михајловић (?), Љубинка Костић (?), Јасмина Томешић, чика Миша, Деса Томић (са књигом), Миливој Грујић Елим, Милисав Петковић (?), Љубиша Барјактаревић, Александар Ајзинберг (?), Ива Врињанин, Невенка Будисављевић, Бранимир Суботић, Александар Шиверт.
Стоје, други ред: проф. Фрањо Китак (?), Борђе Крекић, Милутин Лута, Ружица Ненадовић, Петар Крстић, Стана Церај (?), Миљана Борошић, Фило Филиповић
Стоје, трећи ред: Радомир Стевић Рас, Милош Ђирић, Михајло Пауновић, Љубодраг Јанковић Јале, Воја Трбојевић, Јован Петровић
На врху: Живојин Мишић.

На броду »Охрид«: Љубинка Костић
 »Мамица«, Александар Ајзинберг,
 Бранислав Суботић

Конак у Студеници. У првом плану Радомир Стевић Рас. Иза њега Веља Цветковић, чика Миша, Бранка Михајловић, Веселинка Ђурчић и Јован Бикицки. Десно Јован Петровић.

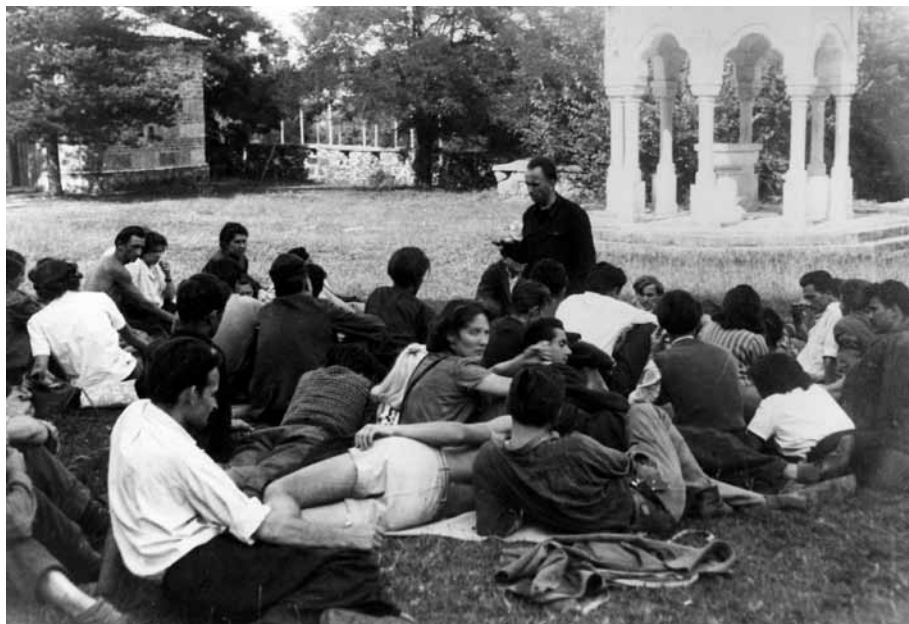
Паја Либеровски, Иванка Вучковић, Милутин »Лућа«

Долином реке Радике на путу за Скопље. У камиону, горе: (?), Нандор Глид, Воја Недељковић, Стеван Дукић, (?), Јован Бикицки Лала, Веља Цветковић, Ана Петрова Њура, Бранка Веселиновић / Други ред: Бранислав Суботић, Шемседин Касаполи, Миодраг Станојевић, Миливој Грујић Елим, Веселинка Ђурчић / Горе: Јасмина Томешић, Петар Крстић, (?), Милутин Лућа

На броду, Охрид: Борђе Крекић, Бранка Михајловић, Ружица Ненадовић, Невенка Борић Нанси, Веселинка Ђурчић, Миливој Грујић Елим, Матеја Родичи, (?), Шемседин Касаполи, Мара Костић, Вукица Чопорда, Љубиша Барјактаревић, Милена Мирковић (чучи), Живојин Мишков, Бранко Шотра

Бранко Шотра држи час у манастирском дворишту

Час пртања у природи

Час пртања: Милан Стевковић Стевке, Иванка Вучковић, Љубодраг Јанковић Јале, Павле Либеровски, Милутин Лута

Бранко Шотра са студентима у Македонији. Одмор на путу за Скопље.

Манастир Студеница. Архимандрит је наручио јагњад за вечеру.
 С лева на десно: (?), Веља Цветковић, Милутин Лута, Маја Спилер, Милош Ђирић, (?),
 Виљем Матлас, Љубинка Барјактаревић, Аленка Бартл, Бранислав Суботић Субе, Алек-
 сандар Шиверт (чучи) / Десно доле: Михајло Пауновић, Живојин Мишков

Бранко Шогра са студентима

Сплав на Дрини

Бранко Шотра

ДНЕВНИК*, 1951

(Дурмитор,
Тјентиште, Дрина)

16. јули – 19. август

* Укорићена свеска са оба овде објављена дневника пронађена је недавно у леташњем проф. Милоша Ђирића.

Први текст у овом зборнику илустрован је цртежима Иде Вучковић (касније Ђирић) и Милоша Ђирића, рађеним током екскурзије.

16. ЈУЛИ – ЦРНО ЈЕЗЕРО

Стигли смо јучер око подне, после пуних 48 сати путовања. Наш целокупни саобраћај изгледа стварно бедно. Воз од Београда до Рудог имао је 12 сати закашњења, због исклизнућа сарајевског воза, негде испред Шаргана. Тај уско-трачни воз Београд–Сарајево на све личи пре него ли на саобраћајно средство једне културне земље; вагони дотрајали, расклимани, прљави и засићени пунокрвним смрдљивим стеницама. Споља, са обе стране, начичкани гроздовима људи који се грчевито држе за прозоре, псују и прете. Читаво време пута морали смо се свађати, па и тући са онима који су улазили насилно, не само кроз врата него и кроз прозоре, у покрету.

У Међеђи чекање близу пет сати. Време смо искористили за прање, умивање и купање на Дрини, прошло је брзо и пријатно. Из Међеђе кренули смо око 12 часова, локалним возом за Рудо. У Рудом посетили смо место где је формирана Прва пролетерска. Интересантан и чудан је стицај околности, који је ово место довео у везу са рођенданом наше Армије. Место, претежно муслиманско, пусто је и запуштено, као мало која босанска касаба. Одмах на станици саопштено нам је да су наш брзојав примили и да ће камиони за нас стићи кроз пола сата. Обрадовали смо се много. Међу-

тим, стигао је само један камион, у који нас је могло стати нешто више од половине. Остали су требали да крену одмах после нас. Од Рудога до Пљевља има 52 км, и тај пут се аутомобилом у нормалним приликама може да пређе за један сат. Ми смо, међутим, изгубили пуних пет. Шофер је кренуо луђачки и превалио неколико километара на опште задовољство (успут смо наишли на један претурени камион са балванима). Међутим, на даљем, отпочели су се ређати дефекти. На томе делу, иначе прекрасног пута, ваљда на свакоме километру, камион је кашљуцао, хрипао и често дуго стајао. Час није хтео да се упали, па га је требало гурати, час му је требало воде, тако да смо морали помагати са свим нашим чутурицама; час није радио вентилатор који хлади мотор (због слабог кајиша који покреће пропелер), тако да смо морали спасавати ситуацију отпасивањем наших опасача. На једној критичној стрмини, извесно време га је гурао пред собом један други камион. На крају, изнад Пљевља, на скоро свакој од великог броја окука, морали смо искакати и враћати га назад да би могао да савлада заокрет. У Пљевља, или боље речено само до првих кућа, стигли смо у сами мрак. У Рудом заостали део другова није стигао ни тај дан (14. јули) ни сутра до нашег поласка из Пљевља за Жабљак.

У Пљевљима смо преноћили на једној утрини, на периферији града. Спавали одлично. Око четири сата пробудила нас ситна киша, која је трајала врло кратко. Око 8 часова кренули аутобусом на Жабљак. Пут између Пљеваља и Таре води већим делом кроз доста ретку али ванредно интересантну борову шуму. Стари борови, фантастичних облика, најчешће слични јапанским сунцобранима, декоративно изгледају као стасити стражари који немо мотре змијасту кривуљу друма. Долина Таре делује врло импресивно. Мост на Тари је сензација своје врсте. Разапет изнад амбиса дубоког преко 100 м, личи на ваздушасту шипку, која је смело пребачена између две високе обале. Испод њега зелени се кривуља хучне Таре, низ коју, ситни као палидрвца, плове јелови балвани према Шћепан Пољу.

На Црно Језеро стигли око подне (недеља, 15. јули). Одмах пронашли место за логор, поред млинског потока, на северној страни језера и отпочели са постављањем шатора. Време врло лепо; расположење, као и читавим путем, одлично. Цело по подне утروшили на уређивање логора. Увечер логорска ватра. Спавали под шатором врло добро. Пред зору мало хладно.

Данас (16.) цео дан око језера и логора. Време, зачудно, лепо. Високе крошње јела и оморике шуме и шапућу непрестано

ОГОРИЦТЕ НА ДУРМИТОРУ

ОД
15.VII - 4.VIII.1951г.

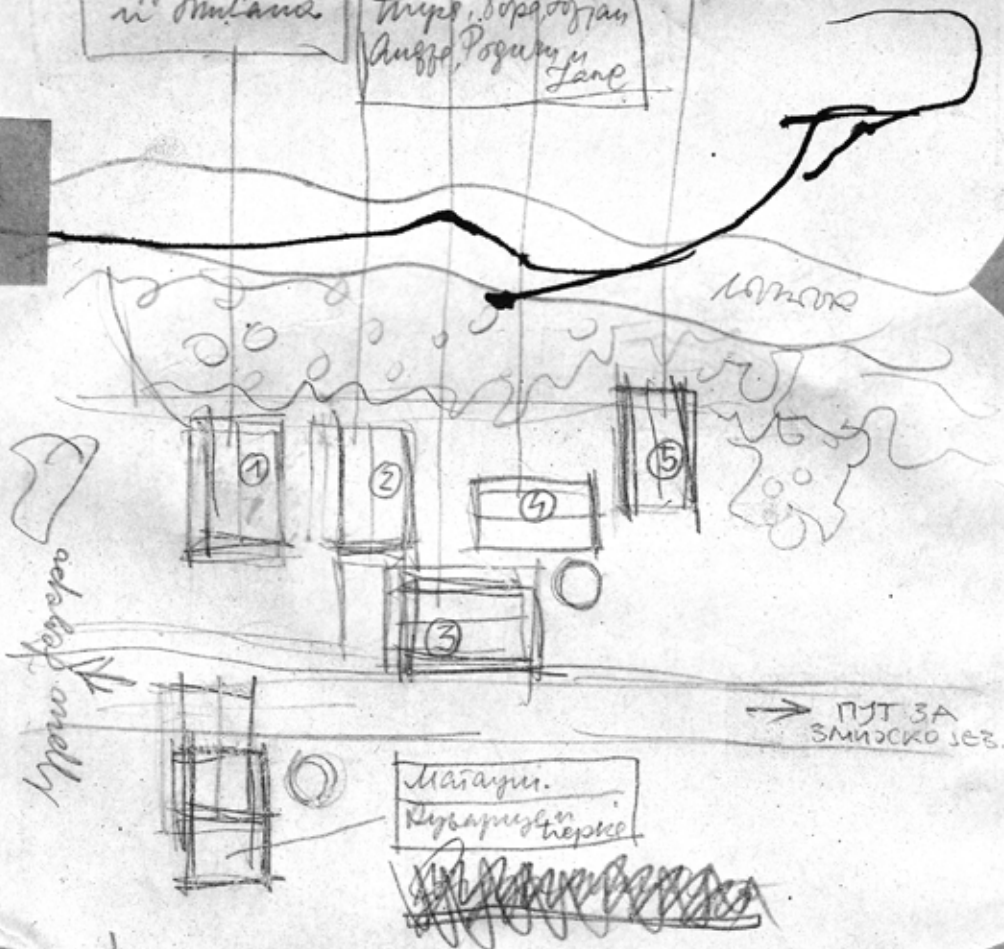
Чест, бозна,
Арабан, Гозо
Врбанин, Магун.

Ректор,
Маре и
Ривент.

Јуно, Ово
Јајан, Пајко
Рош и Паје

Мр. Мр. Ханс
Корс, Ђуане
и Милана

Туре, Ђорѓе, Јојан
Аузо, Погун и
Јане

УНА И КОТ. БАТРА

о нечем далеком и тајанственом; изазивају сећање на дане проведене по разним другим шумама у току борбе. Читава обала језера мало личи на ону од пре две године, јер је површина воде виша бар за четири метара. Велико од малог језера данас дели водени распон од неколико десетина метара док смо ми на томе месту прелазили по сувом.

Пред вечер нас је половина кренула на Змијиње језеро. Сви су били усхићени лепотом и дивљином шумских честара испод Црвене Гресе као и зеленилом воде и локвања сакривеног малог горског језера, које много потсећа на језера из бајки са ви-

лама и шумским духовима. То је први мали излет. Дубоко у ноћ седели смо око огромне логорске ватре, певали и шалили се. Време до сада врло лепо. Расположење свих на граници усхићења. Храна сва пристела. Перспективе за сада добре, једино ако све не поквари ћудљивост планинског неба.

Мапа логоришта са списком свих учесника екскурзије остала је сачувана на полеђини једног од цртежа.

ЛОГОРИШТЕ НА ДУРМИТОРУ од 15. 7 – 4. 8. 1951. г. (цртеж Иванке Вучковић)

Шатор 1: Света (Петровић), Божа (Арежина?), Арфан (Хозић), Јоца (Грујић), Љубиша (?), Паун (Михајло Пауновић?)
 Шатор 2: Ректор (проф. Бранко Шотра), Мате (Зламалик, проф.), (проф. Ђорђе) Крекић

Шатор 3: Мита (Небојша Митрић), Ото (Лого), Драган (Тасевски?), Рајко (Николић), Коља (?), Раде (Петровић?)

Шатор 4: Ида (Иванка Вучковић, будућа Ђирић), Иза (Крајнер, будућа Митрић), Нанси (?), Њура (?), Бојана (Спремо, будућа Миленковић), Живана (Ћођевац)

Шатор 5: Бира (Милош Ђирић), Бора (Лазаревић?), Дорјан (Соколовић), Андра (Миленковић), Матеја (Родичи), Јале (Љубодраг Јанковић)

17. ЈУЛИ

Јутрос нас је десетина устала у прво свитање у три сата, ради излета на Ђуревац. Дуго је трајало спремање нарочито »рибарске екипе«, која је ишла на читави дан у Тару. По јутарњој свежини брзо смо прешли намерагани пут. Читавим путем шума је живо жаморила јутарњом песмом крилатих шумских становника. Сунце нам је изгрејало тек из половине пута, кроз сплет густог грања, тамно-зелених гиздавих јела, и тај изгрев много је лично на далеки пожар огромних размера.

Поглед са Чуревца орловски силан и узбудљив. Као и пре две године; кукурикање петлова, лавез паса и дозивање невидљивих људи из дубине од преко хиљаду метара, из села које личи на сићушну макету под стаклом, деловао је и овај пут задивљујуће. На повратку смо свратили у једну кућу на млеко и дуго причали са осамдесетогодишњаком о животу у времену када је Таром пролазила Црногорско-Турска и Црногорско-Аустријска граница. Читави сат морали смо чекати док су се сви укућани пресвукли, да би се што пристојнијег изгледа фотографисали. По повратку мало поросила киша из облака који је брзо пројурио преко нашег логора. У нашој близини има још три логора добрих суседа, техничара из Београда, групе Загрепчана и Пљевљаци.

Читави дан шврљање око језера, појединачно купање, спавање и уређивање логора. Вечерас кратка конференција а сутра посета Савином Куку.

18. ЈУЛИ

Јутрос сам пробудио »народ« у 3:30 часова. Тек читави сат иза тога кренули смо, у колони по један; нас двадесет и троје у правцу Савиног Кука. Јутро ванредно лепо, небо бистро као суза. Са језера, у коме се као у огледалу зрцала Црвена Грета, дизали

су се као танки валови прозирне свилене материје, праменови јутарње омаглице. Трава росна као и свако јутро; птичије пирлитање и тихи шапат у врховима јела, пратили су нас до превоја између језера и Мотичког гаја. Колона је правилно ритмички вијугала све до почетка наглог успона уз камењар Савиног Кука. Пре првог одмора, на превоју испод првих шипара, она је почела да се колеба и полако кида. Запињале су девојке. Успорили смо темпо. Позади је ишао Крекић, који није дозвољавао заостајање. После нешто више од сата хода, зашли смо у зону снежних пласа, којима су испуњене осојне стране планине. У једном тренутку, на стрмој косини испод снега, појавила се једна дивокоза, потрчала крупним елегантним скоковима попреко испред нас и за један тренутак као у недоумици заостала, погледала нас и прилично лагано продужила даље. После два и по сата спорог хода стигли смо на Савину Воду, врело на стотинак метара испод самог врха. Ту је било тешко задржати неискусне људе да знојави и загрејани не навале на ледену воду.

После мање од три сата били смо на самом врху, усхићени лепотом изгледа, који је пуцао до једва видљивих обриса далеких планина и величанственим миром планинских колоса дурмиторског масива, који су немо

зурили у бескрај простора и времена. Сињајевина, Ловћен, Срњан, Комови, Проклетије, Љубишња, Копаоник и још безброј непознатих заталасаних површина земљиног рељефа у безбројном низу разних тонова плавог, губили су се на далеком хоризонту и спајали неразлучно са копренастим омаглицама небеског свода.

На западном делу доминирала је простором шиљата пирамида Боботовог Кука, испод које су висиле беле хрпе снега. Одмах иза ње гордио се Безимени Врх, па Минин Богаз са зупцима и Терзијин Богаз, повезан са Међедом. Са једне и друге стране те скупине стајао је оквир дугачког платоа Шљемена и Црвене Грете док је са ове висине од 2312 м Црно

језеро личило на сићушну локвицу воде.

Читава два сата седели смо на оштром обронку Кука, уживајући у ретком призору природне лепоте и величине. При силажењу низбрдо цела екипа се спустила у округло удубљење на косини планине, испуњене снегом, и дуго се клизала, грудвала, претурала и викала. Од њихових поклича литице су звонко многократно одјекивале. Спуст је био тежи него успон, због крупног камења које се отискивало испод ногу. Низбрдо су девојке више заостајале него при успону.

У логор смо стигли пре 12 часова, весели, пријатно освежени, задовољни што смо освојили један велики врх.

После ручка дугачко спавање а после тога екипа старих на црну кафу у хотел. Увечер, једну од најдивнијих вечери проведених у шуми, вечери пуног месеца и звонке песме омладинаца, седели смо дуго око велике, разбуктале логорске ватре и уз весело пуцкетање јеловог дрвета дуго причали, певали и на крају шетали око језера које се искрило и преливало у разним тоновима пригушених боја.

Цео данашњи дан је био испуњен пријатним доживљајима; ретко леп дан у години, испуњен радошћу, осећањем лакоће и безбрижности. Сумњам да ће их овде бити још много таквих.

19. ЈУЛИ

Сву ноћ, чини ми се, ромињала ситна киша по косим крилима наших шатора. Магла, као гумом збрисала Међед и Савин Кук, чиме је читави пејзаж добио сасвим другачији изглед. »Народ« је спавао врло дуго, до 8 сати. Никоме се није устајало јер је прилично хладно а киша, права јесења измаглица, непрекидно је падала и продирала кроз покриваче и одело. Тежак и суморан дан.

Лежали смо под шаторима све до два по подне. Ако би овако потрајало само пар дана, људи би се страшно деморалисали и здравствено ослабили. Даље од два по подне ја нисам могао издржати. Скупили смо екипу од десетак »ударника« и кренули живим темпом на Змијиње језеро, да се бар људски загрејемо. На језеру нам је већ синуло сунце, благотворна и животворна сила, која нас је све одједанпут преобразила. Тешки ниски кишни облаци ковитлали су се читаво по подне изнад самих врхова јела, час заклањајући сунце, час откривајући дубоко прозирно плаветнило неба.

20. ЈУЛИ

Јутрос сам се пробудио нешто иза три. Читаво небо застрто мутним ускомешаним облацима. Магла се спустила врло ниско. Излет на Међед се не може извести. Легли смо опет и продужили

са спавањем. Око 6 часова пробудио сам се понова; небо је било као огледало јасно и чисто. Одмах сам разбудило »планинаре«, десетину најзагрејанијих. Спремили смо се на брзину и кренули уском шумском стазом поред језера, на превој, у правцу Међеда. Успон се одвијао правилно. За два сата били смо на седлу Међедовог шљемена и уживали у дивном погледу на горске дивове; Боботов Кук, Безимени Врх, Минин Богаз, итд. Дубоко доле под ногама зрцалило се мало језеро Локва у издуженој крашкој дубодolini у којој је пре много хиљада година лежао огромни глечер.

Мало касније нашли смо се на највишем врху Међеда

(2280), наложили ватру, извадили брашњеницу и чутуре и на прекрасном висинском сунцу и мору плаветнила остали близу два сата. Одатле смо кренули опасном стрмином наниже, у правцу југа. Спуст је био врло тежак и трајао дуго на врло краткој релацији. Двојица учесника су се морали изути а ципеле једнога од њих одјуриле су великом брзином низ стрму снежну пласу у бездан. Пошто смо прешли то критично место, успели смо се на Жуту греду и кренули низ њени стрми и оштри рбат, који много личи на кров шатора. И с једне и с друге стране, испод самих ногу, отварао се поглед низ оштро отсечене непролазне урви-

не, језовит и величанствено леп. Већина почетника служила се и ногама и рукама и седећке се лагано спуштала неколико стотина метара наниже. Пријатно узбуђени кренули смо даље према превоју изнад Терзијиног Богаза. На превоју је остао један дио другова а нас неколико смо се попели на највиши врх Терзијиног Богаза, набрали цвећа и спуштали се понова на превоју, одакле смо продужили низ суходолице косих снежних наноса, врло стрмих и опасних, који су стално претили да нас муњевином брзином одведу у дубину.

Дубоком долином, пуном вртача и оштрог крупног камења зараслог у клеку, доспели смо се језера Локве, где смо се добро умилли и одморили.

Кроз шуму најпре букову а затим црногоричну, по вечерње пријатној хладовини, стигли смо у наш логор потпуно задовољни данашњим даном. Бира, који се одвојио од Жуте Грете да тражи изгубљене ципеле, још није био дошао, иако је прошло пуних десет сати од нашег поласка на излет. Послао сам двојицу другова да га траже. Вратили су се сами у мрак са свега једном ципелом, другу је Дурмитор прогутао.

Данашњи дан био је најлепши до сада овде.

21. ЈУЛИ

Мато, са тројицом другова, отишао је у 4 сата понова у Тару, да

тражи рибу. Ја сам устао истовремено и кренуо у шетњу око језера (да направим неколико јутарњих снимака). Дан дивно почео, без иједног облачка.

Око подне облаци су почели да се јуре небом од севера према југу. Увечер су потпуно избрисали читав дурмиторски масив, тако да су перспективе за сутрашњи излет постале минималне.

Читав дан гнездили смо се под шаторима; спавали и препричавали успомене и сећања. Пред вечер ишли у хотел на кафу. Шатора око језера све више. Стигли и коначари савезне екипе.

22. ЈУЛИ

Пробудио сам се доста рано и кроз троугаони отвор шатора погледао небо. Било је потпуно бистро. У 4 сата пробудио сам логор. За један сат завршили смо спремање и поделу хране и напунили чутурице водом. Тачно у пет сати група од двадесет излетника кренула је у колони по један,

жаморећи весело, шумском путањом испод Међеда. На наглом успону убрзо, престао је сваки разговор; чуо се само мукли топот ногу, јутарња песма невидљивих птица и лагано шуштање у високим крошњама дрвећа. Негде високо изнад шуме, јављао се с времена на време поклич копца птичара, који је кренуо у јутарњи лов.

После нешто више од једног сата дочекао нас је читав хор љутих овчарских паса на катуну Локвица, који су бранили приступ торовима. Овце још нису биле испуштене на пашу. Пред нас су изашли сви становници овог малог овчарског насеља и поздравили се са нама. Одмах су се извинили што нас не могу почасти својим производима, јер ти производи припадају задрузи, чији су они чланови. У свим њиховим речима звучи призивок оптужбе против некога који је измислио установу задруге, која негде може и да буде оправдана и корисна, али која је ето код њих створила ситуацију гору него у најцрњим данима окупације. Оскудица се осећа у свему. Тешко је одредити колико има истине у свим тим свакодневним жалбама људи овог краја. У сваком случају један је делић има.

Од Катунa смо кренули на Ледену Пећину, у којој нико од нас раније није био. На једној снежној стрмини задржао сам колону и са једним другом се верао читави сат

по љутом камењару, тражећи по опису троугласти улаз у шпиљу. На крају смо га нашли и спустили се низ снег и лед у двадесетак метара дубоку халу испуњену огромним леденим сталактитима и нарочито сталагмитима, разних, често врло фантастичних облика. У томе великом хладњаку остали смо прилично дуго вичући, певајући, клижући се и пунећи чутурице као лед хладном водом. Пред пећином смо навалили на наше мале залихе хране и прилично се окрепили.

После посете пећини, група се поделила на два дела. Један део почетника-планинара кренуо је назад, док смо нас деветорица пошли преким путем на Минин Богаз, један од најоригиналнијих врхова Дурмитора; који из низине изгледа неприступачним. Косама Богаза, изнад језера Локве, кроз шкрипове и клеку, преко литица и раседлина, стигли смо у подножје скоро окомитог врха Богаза. Одатле је пењање четвороношке ишло самом ивицом дубоке, као секиром отсечене, провалије. Предамном, заправо изнад моје главе, бауљао је један млади планинар вајар. Посматрао сам како му ситно подрхтавају стопала и у једном моменту осетио сву тежину одговорности у случају несреће. Саветовао сам га да сваки камен, пре него ли се чврсто ослони на њега, добро провери; да не гледа ни лево ни десно, наниже – него

само пред себе; да се не боји ништа итд..., и у таквом разговору смо избили на уски плато пирамиде мирног Богаза, на коме смо се једва разместили нас деветорица. Поглед са тога врха је незабораван, нарочито на централну групу дурмиторског масива, Боботов Кук и Безимен Врх, који стоје као на дохват руке са свим појединостима свога рељефа дивни, дивљи, моћни и неустрашљиви. Једно силно осећање нечег величанственог, великог и снажног, прожимало је све нас. Доживели смо и пуцали са тог виса, ослушкујући стократни ехо кроз долове и стране планинских дивова овог јединственог масива...

На крају је Ђира-графичар написао повељу о посети наше групе, ставио је у изврнуту теглу од цема и зазидао у малу камену пирамиду. Са тога врха прешли смо на други, са кога се виде Млечни Долови са језером Зелени Вир. Поред Зубаца спустили смо се на превој испод Бандијерне и после краћег одмора попели се на Бандијерну (2400), са које пуца поглед на Шљеме, Лојаник, Голију, Шарене Пасове и читави низ познатих и непознатих санџачких, црногорских, херцеговачких, босанских и србијанских планина.

Сви наши покушаји да са Бандијерне продремо на Шљеме, остали су без успјеха. Пролаз оштрим испресецаним гребеном, између та два блока, био је немогућ. Зато смо на крају одлучили

да се спустимо поновно на седло према Зупцима и долином Локве вратимо натраг.

Данашњи дан спада у врло ретке доживљаје, који се дубоко доимљу и тешко заборављају. На путу смо остали пуних тринаест сати, по идеалном и лепом времену, пуном сунца и плаветнила раздрагани и лаки.

Потпуно задовољни вратили смо се пред саму вечер, пјевајући и препричавајући своје доживљаје данашњег дана, у свој логор, поцрнели и опечени оштрим планинским сунцем и ваздухом.

23. ЈУЛИ

Диван дан!... дан сунца, купања и одмора. Читави дан провели смо дегински безбрижно. Сутра на Боботов Кук (једна од најтежих тура) само да нас време послужи!...

24. ЈУЛИ

Са одличним познаваоцем Дурмитора, другом Божом из мале групе Загрепчана, синоћ смо се договорили да кренемо јутрос у 6 сати на Боботов Кук. Када сам у 4 сата провирио из шатора, иза Међеда и Савиног Кука извирала су и великом брзином надирала према северу огромна клупка сивих кишних облачина, која нису обећавала ништа доброг. Дуго

смо дискутовали да кренемо и на крају решили да идемо, без обзира на то да ли ћемо покиснути. Тачно у 6 h група од 11 људи кренула је живим темпом навише. За 1 сат били смо на катуну Локвица. За два сата стигли смо на стрме снежнике под Куком. Прелажење ових снежника, као и неколико десетина других, које смо савладали данас, представљало је за мене лично најнемилији део пута. Ти снежници су уствари огромне масе снега од прошле зиме, које сунце свакодневно једним делом отапа а хладне ноћи их поново стврдњавају, заправо смрзавају. Масе, често дугачке по више стотина метара, дебеле на више ме-

тара по два до пет метара а нагнуте, у многим случајевима, и до 70 степени. Дobar део планинара на такве снежнике не иде без конопа и цебина. Ми смо другове са добро поткованим ципелама ставили на чело наше колоне и они су стопу по стопу лагано усецали у снег, док су остали као мрави опрезно милили за њима. Тако смо срећно пребродили ту најопаснију врсту препрека на данашњем путу. На једном месту на средини Боботове падине, испод снега је отицао велики поток и уз јак шум, као водопад се рушио низ стрмину. Наравно да смо га посетили са нашим чутурицама. На даљем путу, уз стрме покретне сипаре, који као бујица жуборе испод ногу у дубину, на уским зеленим тракама планинске траве налазили смо на врло ретко и интересантно планинско цвеће, док се небо све више замрачивало. Врх Боботовог Кука био је читаво време у облацима.

На превоју, испод камених скоро вертикалних хриди највишег дела Кука, дочекао нас је као из топа силан ударац ветра, хладног и продорног, који је на оштрим ивицама камених шиљака и као жица тврдој планинској трави изводио своју стравичну симфонију, проносећи изнад самих наших глава искидане циновске крпегине поцепаних сурих облака. Дубоко под ногама врила је сива камена стихија, вероватно много слична слици постанка све-

та, док је део изнад нас, потонуо у непрозирну масу, претстављао неизвјесност. Сакупљени у малом закљону иза стене, мокри од зноја, навлачили смо зимске џемпере и одмарали се доста дуго.

Даљи део пута текао је највише четвороношке. После проласка кроз уски ходник између горње ивице дебелог снежника и вертикалне литице вршног дела Бобота, избили смо, полукружно обилазећи на више око врха, од југа према западу, на уски плато, са кога се на једном отворио поглед на долину Шкрчких језера, дубоко доле као на длану. Ретко диван приказ! У дугачком каменом валову, дубоком око хиљаду метара, смештена су два, као рибље око прозирна, кристално чиста горска језера, чија се дна осетно истичу својим нападно хладним зеленилом.

За петнаестак минута попели смо се и на сами врх. Облаци су муњевито струјали изнад саме дрвене пирамиде која је, громом оштећена, беспомоћно цвилела на страшној ватрометини. Време се постепено пролепшавало. Поглед са Бобота на све стране света показао је тек какву водећу доминантну улогу има овај горски колос међу читавим скупом ближих и даљих великана. Поглед са Бобота је незабораван. У једном тренутку имао сам утисак као да се налазим у средини концентричних кругова бескрајно заталасаног окамењеног мора, у чије је последње ваздушасте

таласе, измешане са небеским омаглицама бесконачних даљина, око узалудно покушавало да продре. Дубоко испод нас, кроз оштри фијук вјетра, допирали су продорни крици грабљивица, које су шестариле у слободном простору. Осећање усхићења, ширине, слободе и неког детињег поноса прожимало је све нас.

После уписивања у књигу, смештену у специјално направљеном удубљењу у камену, заклоњени у једно улегнуће на врло ограниченој заравни врха, окрепили смо се храном из наших торбица. Иза тога понова смо посматрали и одгонетнули разиграни рељеф пространства и отпочели лагано спуштање у дубину. Са седла испод површине хриди, кренули смо западном падином Мининог Богаза, изнад Зеленог Вира и стигли на превој између Зубаца и Бандијерне. Западним обронцима Бандијерне и Шљемена. Божја је дуго и упорно испитивао могућност прелаза на Шљеме, при чему смо изгубили доста времена. На крају смо продужили косином око крајњег, западног дела Шљемена и избили на Увиту Греду, са које су такођер сви покушаји успона на Шљеме остали без успјеха. На крају смо у великом луку обишли и Увиту Греду и поновно се преко шкрипова, вртача, сипара и снега ломили, док нисмо стигли до првих травних падина Шљемена, кога смо већ једном раније узалуд-

но покушавали да освојимо. Овај пут успон је био доста и релативно лак. Око четири сата избили смо напокон на венац Шљемена.

Око три километра ишли смо травним венцем, ивицом про-

валије изнад Карлице од запада према истоку. Божа нам је причао о трагичној погибији његовог друга алпинисте, прошле године, на једној литици Шљемена.

Са Шљемена смо се упутили низ један врло стрми камин

на Савин Кук и одатле већ познатим путем продужили за логор. У логор смо стигли у 8 часова, тачно после 14 сати кретања висовима Дурмитора, претежно на висини преко 2000 м.

Данашњи дан нам је најзначајнији дан који смо до сада провели на Дурмитору.

25. ЈУЛИ

Диван дан!... Цео дан смо читали, цртали, лежали, шетали... Расположење сунчано!... Увече састанак и дискусија о стању у логору. Резултат дискусије: једног шаљемо кући.

26. ЈУЛИ

Данас су кренуле три екипе на излете. Прва: Минин Богаз и Боботов Кук. Друга: Ледена Пећина. Трећа: Катун Локвица.

Око подне је почела да пада киша, тако да су све три екипе стигле натраг прокисле до коже, око три поподне. Читаво поподне лежимо под шаторима, препричавајући разне доживљаје које живо у сећању изазива ситно ромињање кише по шаторским крилима. Небо пало на земљу. Не би ваљало да овако одужи....

Увечер је киша мало престала, па смо наложили велику ватру и три сата се спонтано веселили уз песму и шалу.

27. ЈУЛИ

Читаву ноћ киша није престала. Све је влажно... Чак и јутрошње кукурикање нашег логорског петла, испало је прокисло. Људи спавају непрекидно и зачудо још нема свађа!... Дозивају се из шатора у шатор и задиркују једни друге.

Око 9 сати киша је престала али је читав остали део дана остао тмуран, са маглама усидреним за врхове јела. Интересантно је да је дан био ипак необично светао, тако да смо стално имали илузију да ће сунце гранути. Пред сумрак смо наложили ватру и дуго у ноћ, кроз разоноду, надокнађивали пропали дан без сунца. Једине звезде у мрклој ноћи били су милиони варница из наше огромне ломаче, које су испуњавале површину неба између високих крошња дрвећа око нашег логора. Наше расположење покварила је поновно киша, заправо скоро невидљива измаглица, која је почела да засићава читави простор око нас.

28. ЈУЛИ

Киша је поново падала скоро читаву ноћ. Већ трећи кишовити дан почиње помало да нас забрињава. Овде остајемо још свега пет дана, па ако овако продужи ти драгоцени дани ће нам потпуно пропасти. Влага немилосрдно, постепено продира у све наше ствари, у нас саме...

Лежимо забринутих израза под шаторима, поднадули од спавања и звиримо кроз троугле отворе у искрзани оловно-сиви крајичак неба, који виси иза шиљатих врхова јела, слушајући до урлика досадно бобњање капи по шаторском платну... Докле ће овако?...

Пред саму вечер почео је ветар, који је постепено разбуцао небески свод и свукао са Дурмитора тешку суру завесу магле и кише, што је у наш логор унело много живости и наде за сутрашњи дан.

Дубоко у ноћ стајали смо око великог логорског огња. Причао сам радозналој групи доживљаје из партизанског живота. Слушали су зачуд пажљиво!...

29. ЈУЛИ

Ноћас није падала киша. Устајао сам неколико пута и радовао сам звездама, које су биле освојиле скоро пола неба. Јутро је освануло доста светло, са врло узбурканим небом, чија се слика мењала сваки час. Брзо смо доручковали и кренули на краћу екскурзију дванаесторо нас. Алишница, Црвена Грета, Пашина Гомила, Велики Штулац, Басача. Три врха висине преко 2000 м. Зламалик, Крекић и један студент отишли су на Тару.

После 1 сат живог марша, једна студенткиња је заостала па смо је морали вратити у логор. За сат и по ходања, стигли смо на Катуне Доње Алишнице.

Небо је читаво било превучено врло ниским облацима, који су се у великим масама ковитлали од севера према југу. На небу већ није било ни трачка плаветнила а густа планинска магла освајала је постепено врх за врхом.

Од Катуна смо продужили према северу, ка равном а високом платоу Црвене Греде. Дуго смо се ломили преко неких љутих шкрипова, док нисмо стигли до врха стрме и уске травнате падине, која је водила право на највиши врх Црвене Греде. Скоро вертикално се пентрајући, стигли смо и на врло маркантну висораван, која се према језеру спушта 700–800 м високим, као секиром отсеченим стена-

ма. Поглед врло широк, слободан у правцу Таре, Језера, Пирлitora и масива Дурмитора. Као на длану, окружена тешким зеленилом, лежали су Црно и Змијиње језеро дубоко доле под ногама.

Са Греде смо кренули ка Пашиној Гомили, на путу до које нас је ухватила магла. Још једном сам се уверио да је магла стварно једна од најопаснијих елементарних сила које могу човека да изненаде у планини. Кад смо стигли на Пашину Гомилу, да ли је то стварно био баш тај врх нико од нас није знао. У једном тренутку, када смо сви се окупили у једној удолици, тројица, четворица другова су показивали на сасвим супротне стране, тврдећи категорички да је тамо север. Мој компас, први пут данас сасвим случајно, није био уз мене. Ипак су се ослонили на моје мишљење и кренули у једном правцу. У неколико махова сагледали смо непознате дивље урвине кањона Таре... нека далека разбијена села итд. Ништа нигде познато!... После више од два сата, магла се размакнула за тренутак и ми смо у даљини препознали Жабљак. Ишли смо углавном добро. Када се магла поново спустила, ми смо већ имали утврђен правац, а када се она после једног сата потпуно подигла, ми смо на наше задовољство јасно сагледали да смо били и на Пашиној Греди и на Великом Штулцу иако од тога нисмо имали ништа.

После више од 7 сати скоро непрекидног хода, ми смо изнад Малог Језера и преко ванредно лепих травних пропланака пуних боровница, стигли у село Басачу, а одатле се врло брзо спустили у наш логор – »својој кући«, где нас је чекао добар ручак.

После подне обавезно спавање и вицеви на рачун планинара који се слабо оријентишу. После вечере; скуп око ватре уз песму и причу.

30. ЈУЛИ

Јутрос око 7 часова кренуло је око двадесеторо нас на легендарни Пирлитор, знаменит као седиште војводе Момчила, из времена од пре пуних шест стотина година. Легенда о војводи Момчилу, у форми народне песме, врло је жива и данас у народу овог краја. Данашњи излет на Пирлитор требао је да буде обична лагана шетња равном површином од Жабљака према Тари право на исток.

За непуну три сата лако смо стигли сви на Пирлитор, мали брежуљак на самом обронку дубоког кањона Таре. Од куле постоје још само гомиле сивог камења. Разиграна машта, у том романтичном пределу, дочарава звекет средњевековног оружја, њисак ратничких коња, ликове опеваних витезова и сав околни амбијент, који столећа нису могла

много изменити. У свему томе има много лепе и драге романтике, па ипак, по свему, тај живот је морао у упоређењу са данашњим да буде прилично сиромашан садржајем и суров.

На Пирлитуру смо се одморили и ко је понео парче хлеба заложили. После тога, нас деветоро је продужило на Левер Тару, један сат спуштања у дубину, за висинску разлику од преко хиљаду метара.

Левер Тара је позната нарочито из турског доба, као један од ретких прелаза на дивљој и дивној планинској реци. Ту је био и мост уз који је постојала погранична караула, турска. Реч левер долази од турске речи нефер, што значи вој-

ник, стражар. Данас је на том месту viseћи мост, који лебди између две обале, ослоњен на један камени стуб. У позадини, низ реку, обриси кањона Таре, са хиљадак метара окомитих стењем и вечни хук разигране брзе реке, којом плове гломазна стабла црногориче према саставу са Пивом и даље. Све врло живописно, интересно до усхићења.

Од нас десеторо који смо се спустили на Тару шесторо је кренуло стрмом падином леве обале реке, према Тепцима, првом насељу на обали низводно; првом месту са кога се може попети на висораван изнад кањона. Сељаци су нам рекли да поред воде постоји приличан пут, којим се крећу »трифтари«, радници који се бри-

ну за спровођење грађе реком. По нашем рачуну, до Тепца смо могли да стигнемо за 4 сата највише. Међутим, и поред убрзаног марша, ми нисмо могли да стигнемо нити за седам. Узак пут, ногоступ, постоји на почетку и крају те релације. Остали део пута је неописив. Местимично немилосрдно збрисан бујицама воде и камења; местимично прекривен стотинама обаљених стабала букве и јасена, чије густе крошње потпуно онемогућавају пробијање. А на извесним местима километрима смо ишли кроз тунел зеленила, бујног и влажног, које врло живо потсећа на слику прашуме са испреплетеним лијанама повијушама, огромним листовима лопуха, жбуњем беладона, пелина и низа других, безимених биљака, необичних размера. Кроз сав тај једва пролазни густиш, местимично жуборе хладни запенушани поточићи, губе се у дубину и стапају са хуком Таре. Поред дивље, необуздане реке и стаза тече врло ћудљива; час непосредно преко камења уз саму воду; час са те висине сукне право у небо да би савладала неку високу стену која излази из саме реке; час преко једва видљивих ожиљака на некој литици изнад амбиза; час улази дубоко у јаруге, или иде испод самих кукова изнад сикчуће стихије.

Цело време пута, ма колико се одвајали од реке, пратио нас је освјежавајући шум велике

водене масе, коју смо готово стално имали пред очима, зеленкасто сиву, прозирну и чисту као кристал. На три метра наишли смо на снежне беле каскаде водопада, који су избијали десетинама метара изнад десне обале и рушили се са великом буком у реку.

На целом нашем путу, колико напорном толико интересантном и незаборавном; путу дугом преко тридесет километара, богатом разнородним необичним доживљајима; путу који није као досадашњи водио венцем високе планине, него дном хиљаду метара дубоког романтичког кањона, ми нисмо видели никаквог живог створа, изузев две три жестоке змије отровнице; нисмо нашли ни трага људских стопала. Чудновато пусто, дивље и ретко лепо!...

У сам сумрак дошли смо до првих кућа села Тепаца, које лежи на падинама проширене леве обале кањона, испод Штуоца и Чуревца (боље речено: на провалији). Ми смо се једва довукли, јер читав дан нисмо ништа јели док смо утрошили огромну енергију. Сељак, код кога смо свратили, примио нас је на конак, почастиио чашом топлог млека и малим парчетом јечменице. Човек врло сиромашан; шесторици људи није ни могао пружити више. Спавали смо у кући, на сену простртом по поду; нов доживљај за скоро све моје сапутнике!...

31. ЈУЛИ

Нешто иза три по поноћи пробудио сам другове, да би по ладовини савладали тешки, врло стрми успон из кањона на жабљачку висораван. Гладни и неиспавани, са ногама тешким као олово, пели смо се преко 2 сата уз велику стрмину прво у небо, застајујући и одмарајући се често, нагињући стално чутурицама и бришући збој који је непрекидно цурио.

Код првих кућа на равни затражили смо макар шта за јело да би се окрепили и узмогли стићи до нашег логора. Добили смо два кила јагода, два литра врућег, добро посољеног млека и комад сира. Све то смотали за трен ока, платили и поздравили се са планинком, једном женом, која има једанаесторо здраве, лепе и необично чисте деце, од којих најстарији има око 14 година.

Нешто иза осам стигли смо у логор радосно дочекани и одмах навалили на јело. Не сећам се да сам икада толико појео одједном! Послије спавања продужили смо

поново са јелом, жестоком сланом
рибом, јајима и сл., препричавајући
и коментаришући доживљаје јуче-
рашњег и данашњег дана.

1. АВГУСТ

Један од најљепших дана
које смо провели овде!... Цео дан
је протекао врло весело и живо у
игри, шетњи и купању. Вода у је-
зеру врло пријатна!... Читави дан
је у знаку лаганог припремања за
одлазак. Ма колико да се радује-
мо покрету, променама и новим
доживљајима, ипак нам је свима
жао што остављамо овај ванредно
леп и драг крај, у коме смо се тако
дивно освежили и живнули. Забо-
равили смо већ потпуно на оних
пар тмурних, кишовитих дана...

Увечер састанак, на коме
је главна тачка дневног реда; пут
који нам претстоји. После дуже
дискусије закључак: половина
најбољих пјешака иде пешке, а
остали («комора») пребациће се
камионом до Горажда. До касно у
ноћ, око ватре, песма и прича!...

2. АВГУСТ

Последњи дан на Дурми-
тору! Читави дан припрема за
пут. Паковање заједничког инвен-
тара, хране и кухиње; подела при-
премљених намирница пешачкој
екипи.

Увечер; колективна посета
читавог техничког логора нашем

логору поводом одласка. Дали су
и мали шaljиви програм.

3. АВГУСТ

Наш »шериф« Коља, ју-
трос је устао у 2,30 h. Скоро читав
логор био је будан већ у 3 h. Тре-
бало је демонтирати три шато-
ра на брзину да би сваки пешак
могао да понесе по једно крило.
Све је стигло на време и петнаест
минута пре четири, мала чета је
стајала са руксацима на леђима,
спремна за одлазак. Коља је извео
церемонијал око поласка; опалио
метак из револвера и узвикнуо;
Три пута ура за Дурмитор; Одмах
иза пуцња одјекнуло је планином
трократно ура, иза чега је коло-
на по један лагано кренула кроз
шуму на више, према селу Басачи.

Умереним темпом, пре
сунца смо се попели до Малог
Штулца. Недостају речи којима би
се могао описати утисак који тако
величанствени видици остављају у
рано јутро. Плаве контуре безброј-
них далеких планинских таласа
оцртавале су се врло јасно, док је
ноћна магла још тихо дремала по
дубодолинама. У извесним момен-
тима пејсаж је необично личио на
пределе са јапанских гравира, док
је панорамски изглед имао много
елемената пејсажа старих мајсто-
ра Италије и севера.

Све до врха Великог Штул-
ца, пут је водио стално уз брдо.
Са Штулца је отпочело спуштање

ка Сушичком језеру преко шума и широке висоравни засејане катуњима. На једном великом катуњишту сељанке су нам понудиле на продају велике количине дивних свежих малина, док су друге доносиле исцеђен сок у флашама. Узели смо и од једног и од другог и продужили према језеру, где је требало доручковати. Од Црног до Сушачког језера стигли смо за нешто више од три сата; стигли заправо на хладан планински извор на ивици дубоког кањона Сушице изнад самог језера, у коме у ово доба године нема ни капи воде. Предео ванредно живописан и врло романтичан. После доручка, који се састојао од конзерве са сланом рибом (филети) и џема од кајсија, спустили смо се брзо у кањон и лаганим темпом извели исто толико пењање на другој страни. На томе месту смо напустили дробњачку и прешли у пивску област.

Убрзо, после изласка на висораван изнад кањона, стигли смо у село Недајно, добро познато из Пете офанзиве чијим трагом идемо. То је планинско село са високим крововима од шиндре, које је за време пете офанзиве било читаво спаљено. Тридесетак кућа, зачудо добро сабијених на уском простору. У читавом селу скоро ни живе душе. Народа је ту свакако имало а у ово доба су и пољски радови у јеку. У селу се нисмо задржавали, него продужили подножјем шумовите планине

Милогоре у село Подмилогоре, док смо дуго пешачили по сунцу које је све јаче пригревало.

У Подмилогори се у великој мери видно осећају трагови рата. Село разбијеног типа, развучено уздуж и испод планине. На много места штрче голи камени зидови попаљених зграда. Палили су и Немци и Италијани и Бугари. Пред једном кућом затекли смо домаћицу, сели у хлад и замолили да нам даде воде. Послужила нас је прљавом снежницом, коју смо пили наравно у сласт. Наиме, у високим крашким пределима ретко где има извор живе воде. Зато људи у рано пролеће нагомилāju велике залихе згуснутог снега на погодним местима у планини, затрпају их лишћем и грањем и из тих резерви читавог љета добијају воду. Снег претварају у воду на тај начин што на ниском крову сваке куће прикују водоравно под правим углом по једну даску изнад које се ставе комади снега, док се непосредно испод ивице крова, слично олуку налази утврђен жљеб од дрвета у који под утицајем сунца, вода стално капље. Вода је нагорка, као кишница, све више изазива жеђ што се више пије.

Живот становника ове области врло је мукотрпан и јадан. У срезу Жабљак има села из којих је у срез могуће ићи послом најмање на три дана; дан за одлазак, дан за свршавање посла и дан за повратак. Већ сада има кућа које живе

од зеља, коприве и других трава. Једнодушни рефрен разговора са свим становницима области кроз коју смо пролазили, исте кукњаве на задруге, које по мишљењу народа нису установе које имају места у крајевима са оваквим животним условима.

Из Подмилогоре смо, по жестоком подневном сунцу, кренули на Војводиће и Кнежевиће, које смо само додирнули и негде око један сат приспели у Шариће, пред кућу великог шерета, старог Ђоке Шарића. Очигледан реакционар-провокатор, који кроз шеретлук и разне двосмислене марифетлуке удара по власти. У Шарићима смо ручали и добро се одморили.

Око пет сати преко Барног Дола, стигли смо до »Куле« Огњановића, изнад саме ивице кањона Пиве. Доброћудан чича, скоро осамдесетогодишњак, изненадио нас је ведрином и оптимизмом. Као и остали на овом путу, причао нам је о петој офанзиви, врло убедљиво. Описује сусрет са члановима Врховног штаба и разговор са Титом. У његовој кули која неким чудним случајем није изгорела, држали су саветовање пред прелаз преко Пиве. За време саветовања није могао остати у соби а после саветовања, на његово питање да ли се рат може завршити до јесени, Тито му је рекао да му може само гарантовати

да ћемо сигурно победити а да би га лагао кад би пророчица када ће бити крај рата.

Спуштање у кањон Пиве на Дубама, низ стрмину коју је народ назвао Злоступ, врло је мучно. Стотине серпентина по стрмој страни која се дробе у читаве водопаде камења, доводи човека скоро до бесвести. Дубини од скоро хиљаду метара врло споро долази крај. Освежава само у почетку, на махове, ретко величанствен призор дивовских бедема који уоквирују брзу и зелену планинску реку. На крају смо се ипак некако искупили код висећег моста, који је дубоко у сенци планине лебдео над шумећом хладном водом. Нешто пре осам стигли смо у Мратиће.

Мратиће представља посебну сензацију на овом нашем путу. Ретко оригинална конфигурација земљишта на коме је смештено једно село. Брежуљкаст терен, косо нагнут према кањону Пиве, оивичен високим каменим скоро неприступачним бедемом потковичастог облика, чијом средином хучи снажни планински поток, скоро река, начичкана воденицама.

После кратког распитивања пронашли смо, поред саме цркве, једну појату и сместили се на спавање у слами. Иако прилично уморни, били смо добро расположени и врло задовољни јер смо данашњи програм

идеално испунили. На путу смо превели пуних шеснаест сати.

4. АВГУСТ

Као и јучер, јутрос смо кренули око 4 сата уза село. Дуго смо се пели до под сами бедем непролазних литица. У плану смо имали и пењање на Маглич, највиши врх БиХ. Танак шумски путељак није нас одвео на источни пролаз Мратињског амфитеатра, него на запад. Страшно дуго трајало је пењање уз камењар. Воде нам је већ нестајало и у чутурицама а зној је непрекидно лио. Ситуацију је и овде спасао снег, кога смо као и на Дурмитору, у вишим пределима нашли у изобиљу. На једном месту нагазили смо и на богат род боровница и као овце навалили на њих. После дуге борбе са стрмином, стигли смо на неки непознати превој, са кога се указао ретко леп поглед на сурови масив, Волујака, који својом елементарношћу потсећа на Дурмитор. Дуго смо седели и сисали снег на сунцу које је врашки пржило. Доручак опет слана риба.

После прилично дугог пењања венцем повезаних врхова, стигли смо на врх који је доминирао околином и тек када смо се попели открили смо да то није највиши врх Маглича. Уствари, то је био један од три највиша врха, звани Клеково Плеће (2309 м). Иза њега је следио успон на први,

очевидно већи врх (2383 м), а иза њега на стварно највиши врх не само Маглича него и Босне и Херцеговине, висок 2386 м. Под самим носом испречила се скоро вертикална камена стрмина, чији је брид нама окренут изгледао апсолутно неприступачан, тако да су неки другови сумњичаво вртели главама спремни да одустану од пењања. Међутим, за десетину минута ми смо се сви окупили поред остатака громовима изломљење пирамиде на самом врху. Управо у том тренутку изнад Маглича је пловио ретко диван, као лабуд бео и сав прозрачан облак, који је огромној панорами давао још један акценат светао и чист.

Поглед са Маглича претстављао је редак доживљај, Романија, Јахорина, Санџачке планине, Дурмиторски масив и нарочито масив Волујака и Зеленгоре, смело се уздижу и стражаре под простором и временом, величанствено неми страшни и леви истовремено!... Југозападно: дивно и велико Трновичко језеро, а северозападно од нас, дубоко доле: долина Сутјеске, наш циљ, на коме се јасно види Тјентиште, Кошур, врхови око Сухе, Горње и Доње Баре итд. У неколико махова видели смо групе дивокоза на стрминама и снегу. После ручка и одмора, поставило се питање силаска. Након пажљивог разгледања терена, одлучили смо се за најкраћи спуст, који нам је опет одузео два сата времена, јер смо наишли скоро на непролазно мјесто преко кога је требало на конопцу спуштати један по један руксак да би се што лакше – четвороношке, врло опрезно могли сами спузати.

Преко Мрачних колиба и Драгош Седла (тачно по трагу Врховног Штаба из пете офанзиве), за три сата марша, кроз столетну букову и црногоричну шуму смо стигли на Тјентиште у сами мрак. Поновно пуних шеснаест сати ходања у планини!...

На спавање смо се сместили у једној кући државне сточарске фарме, где су нас лепо примили и угостили млеком.

5. АВГУСТ

Пробудио сам се и устао око 5 часова. Спавали смо као заклани. Већина је устала око десет. Разлика у температури између Дурмитора и Сутјеске фрапантна. Док се тамо и у подне у хладовини није могло дуго издржати због свежине овде се презнојавам и у најдубљој сенци. Срећом, вода Сутјеска је врло хладна.

И сами шум ове ријеке, који смо синоћ чули много пре него што смо је видели, преко асоцијација везаних за крв и смрт хиљада, на њеним обалама, палих другова, изазива дубоко осећање пијетета и неке тихе побожности. Неосетно смо, стижући до воде, стишали нашу будност и као прикрадајући се ушли у Тјентиште.

Данас цео дан истезали смо се по дебелој ладовини крошњатих ораха и ишчекивали долазак наше коморе. По подне смо пронашли згодно место за логор, у самом врху тјентишког поља. Тек предвечер стигла је наша друга половина са стварима натовареним на четири коња. Били су уморнији него ми. Одмах смо се упутили на место логоровања, набрали доста папрати и у једноме реду легли све педесеторо нас, наравно, после већ скуване и докусурене вечере.

Лежећи под устрепталим звездама засићеним августовским небом, дуго, дуго нисам могао да

заспим, сећајући се много драгих појединости из времена 1946. проведеног у истом крају. Читави низ слика, дефиловао је испред очију врло пластичних, неизбрисивих и неповратних... Ето, тако пролази живот, нестајући као кап по кап из напукле посуде...

6. АВГУСТ

Јутрос сам пробудио екипу са Маглича у четири сата. За коморције данас спавање до изнемоглости, јер су јуче пјешачили пуних пет сати. До десет сати успели смо да потпуно прописно поставимо шаторе и уредимо читав логор. Овај пут све имамо на једном месту; живу воду са чесме, и реку, и место за кухињу поред реке... и ливаду... и шуму; чак и животне намирнице на пар стотина метара отстојања.

Читави дан прали смо веш, купали се и сређивали. У четири сата одлазак на Савин гроб, где смо разговарали о Петој офанзиви и Савиној погибији, и прочитали два пасуса из Дедијеровог дневника. Увечер одбојка и после тога разговори око ватре. Вечерашње вече много свежије него синоћније.

7. АВГУСТ

Устајање у 5 h. Полазак на Суху у 6 сати путем кога добро памтим из 1946. По јутарњој ладовини, кроз шуму поред хучне

реке, у врло пријатном расположењу стигли смо за један сат. Излет је био обавезан за све, па смо отишли до самог Вратара, где смо се разишли у потрази за мотивима с тим, да се у 12 h сакупимо код касарне, која је већ сва у рушевинама.

Није ми се радило ништа... Време сам искористио за обилазак свих кутака за које важе сећања на нашу велику екскурзију из 1946. године. Ето, врло блиска прошлост а стварно бескрајно далека... И сами поглед на место некадашњег логора нашег... на зелени брежуљак изнад Сутјеске... на поједина места око воде, надимао ми је груди једним снажним и врелим, скоро заборављеним, осећањем среће; лагано осенчаним тихом сетом и болом над пролазности свега постојећег. Ови крајеви су ми толико драги и блиски, да ћу их неминовно и опет морати посјетити.

У 12 часова кренули смо назад, задржавајући се успут око воћа које почиње да дозрева. После ручка спавање и купање. Око три сата, недалеко од логора, где сам пролазио обучен само у гаћице за купање, угризла ме змија, најжешћа отровница која живи у нашим крајевима. У мојој близини био је само Ђока Крекић. Ситуација гадна; јер до Фоче има пуних шест сати а са коњем, кога би тек требало пронаћи, и више. Ујед је испод чланка на левој нози, на сплету вена, тако да се рана није

смела пржити. Бока је покушао да исише отров а затим смо изнад ране чврсто повезали ногу.

Рајко Сикимић, једини коме смо рекли шта се десило, отрчао је на Тјентиште у државну фарму, да види имају ли серума, ракије или слично. Ништа од свега изузев савета да се позове стари народни лекар Шћепан Гаговић, који наводно са сигурношћу лечи уједе змије, послали смо одмах по њега.

После непун сат, нога је нагло почела да отиче а нешто касније осетио сам како ми језик почиње да дебља, затим усне и на крају ушне шупље. После два сата нисам могао уопште да говорим

и слабо сам чуо. Лежао сам под шатором, тако да логор није ништа знао. После близу три сата ја сам кркљао, једва хватајући ваздух док је читави доњи део главе, од очију на ниже, стално наквасавао. У том тренутку појавио се сиромашни старац сељак и бојажљиво се увукао у шатор.

Као и сви народни лекари и овај је почео да са троструким хукањем и изговарањем неких чаробних формула на место уједа и на уво што ме прилично разочарало. Међутим, одмах иза тога извадио је лоптицу (величине ораха) згужване зелене траве и наредио ми да то поједем, дуго сам се мучио, да поред језика који је потпуно испуњавао усну дупљу, прогутам парче по парче ситне траве до уласка у грло. Затим сам гутљајима воде траву постепено сплављавао у грло.

Поред наглог дејства змијског отрова, који је тако снажно продро у главу и поред утегнуте ноге и исисавања, највише ме изненадило дејство ове траве као противотрова. Ниукоме случају није могло протећи пуних десет минута, када сам почео већ осећати олакшање. Оток на глави нагло је почео да опада а језик да се помера у устима. Прва криза је била срећно прошла. Чича је отишао са обећањем да ће поново сутра доћи. Тај чича, међутим, није био Шћепан, који важи као највећи на-

родни медицински капацитет у читавој вали Сутјеске. Зато су другови послали и по Шћепана.

Пола сата по узимању лека обузела ме малаксалост, па сам у два маха потпуно испразнио читаву садржину стомака, од чега ми је било лакше, срце је почело да куца умереније а и температура се ближила нормалном стању. Око пола осам дошао је са истом травом и истим формулама близу 90-годишњи старац Шћепан, који је по његовом причању до сада успешно интервенисао у преко 200 случајева уједа змије. Процедура је била иста, једино што је он, држећи се врло сигурно, рекао да одвијем завој изнад места уједа.

8. АВГУСТ

Чича Шћепан је преспавао ноћ пред шатором. Када је свануло, прегледао ми ногу понова, дао извесна упутства и отишао кући. Читав дан имао сам температуру, а на махове извесну малаксалост и надражај на повраћање. Највише ме забрињава јак оток читаве леве ноге до усред бутине, која је тврда као лубеница и сјајна као политирана. На њој кожа може лако да испуца од затегнутости. Буров не помаже ништа.

До подне сам лежао у шатору, покушавајући да надокнадим ноћашње неспавање. На махове у сну, кроз непрекидни живи шум Сутјеске, назирао сам

силуете колоне мојих другова који су изгинули у рату. Као да су се освртали на ме и звали ме. Мора да сам био у ватри. Другови из логора брину се за ме довољно и одвише...

По подне сам лежао у ладовини, гдје и пишем ове редове, док голема сенка огранака Зеленогоре лагано пузи уз стрме падине Вучева... Данашњи дан био је врло дуг.

9. АВГУСТ

Синоћ сам дао упутства за излет на Шћепан поље и Соко Град, тако да је јутрос десетина другова отишла низ Сутјеску. Неколико њих је кренуло уз реку. Весели ме да се програм одвија несметано и поред моје имобилности.

Читави дан повлачио сам по ладовинама нашег логора. Дана нас ми се почео да јавља и апетит. Забрињава једино тежак оток, који на појединим местима на нози почиње да крвари. Испод глежња ногу почиње помало да плави. Ако у току ноћи оток не почне да опада, сутра ујутру рано одлазим у болницу у Фочу.

10. АВГУСТ

Ноћас спавао слабо. Срце ми је сву ноћ било врло снажно, тако да сам у зору пробудио другове да ми пронађу коња. Тек око шест сати успели смо да крене-

мо за Фочу. Пут врло напоран и мучан; трајао је по жестокој припеци скоро седам сати и намучио ме много.

У болницу сам стигао – у пратњи једног друга – око један сат. Лекара није било у граду – можда данас уопште неће ни доћи. Болничарка ми одмах даје две инекције по десет кубика серума. Предвече је лекар ипак стигао. Ситан Немац, који је после рата дошао на службу у нашу земљу. Српски говори прилично. Погледао је ногу и када сам му рекао да ме је народни лекар пре три дана лечио травом, није се изненадио ни мало. Рекао је сасвим природно; Да, они то знају..., и преписао бурове облоге и пентазол за срце.

Серум, који изазива извесну реакцију и дражи на повраћање, није у том смислу деловао уопште. Значи да је трава, која је изазвала јаку реакцију и тешко повраћање, већ одиграла своју спасоносну улогу. Сада би било логично да и сам по себи отпочне процес опадања отока.

11. АВГУСТ

Споро, али несумњиво, оток је већ почео да опада. Сву ноћ сам мењао облоге...

У соби са десет кревета има нас петорица; шофер који се заједно са камионом сурвао низ стрмину дубоку око 60 м; шумски радник, кога је пригњечио балван;

сељак који је скочио са захукталог вагонета; младић, који се посекао секиром по руци и ја. Сви радо до ситница причају о својим случајевима. Болничаркино дете, мали четворогодишњи Младен, иде из собе у собу и сасвим озбиљног изгледа врши преглед болесника, дајући при томе стручне савете, тачно речима лекара Немца.

Један ученик сарајевске Уметничке школе посетио ме и донео ми новина и илустрација, тако да нам је свима мање досадно лежати. Муве су несносно на-сртљиве... Читави дан (први дан на терену Босне) облачно време, без кише. Иако је киша нужна за усеве. Штета би била да удари баш сада и поквари спуштање сплавовима низ Дрину, за које смо већ све припремили а које би требало да претставља главну атракцију у програму нашег пута.

12. АВГУСТ

Киша је ноћас почела да ромиња ситно, скоро нечујно. Данашњи дан мутан. Недеља... то сам јучер случајно сазнао.

Нога иде на боље. Оток на стопалу и читавој потколеници опада константно. Упорно се још држи читаво округло буре од бутине, која је и потпуно црна као чађ, изгледа као натучена јахањем на коњу. Лежање ми пада прилично тешко... Како ли је било здравим робовима на галијама,

који су приковани само за једну ногу, проводили живот везани за скучени простор лађе?... Ако оток продужи да опада, сутра ћу на сунце, јер је шест дана лежања и сувише за једну змију; према томе, у Београду би на чопор отровница које ме стално гризу, морао лежати читаву годину...

13. АВГУСТ

Оток још није спласнуо, иако ће данас по подне бити пуних шест дана од уједа... Изгледа да је отров и квалитативно и квантитативно стварно јак. Цео дан данашњи, опет лепо време...

Око подне, стигло је троје њих са Тјентишта; донели ми главу поскока који ме угризао, пакет са медањацима од маме, писмо од Шане итд. Читава мала свечаност; Ученик Медић, више него редовно обилази ме, доноси новине, ко-

лаче, кафе итд. Тај младић ме много задужио; он се брине и око припрема за сплавове и хране за пут.

Лекар се данас изненадио колико је оток спао. Каже; још два дана, на шта сам ја рекао; један!... Видећемо сутра, јест тако, завршио је Шваба, смејући се.

Тачно на данашњи дан, 13. јула, кренули смо пре месец дана из Београда. Изгледа ми да је то било давно, врло давно, јер се од тада доста проживело. Радујем се Дрини и брзом повратку у стари круг...

14. АВГУСТ

Јутрос ми је лекар честитао на срећном исходу мога случаја и причао ми о сличним случајевима који су се завршили несрећно. Одобриво је излаз из болнице ујутро, иако оток још није потпуно спласао, јер мисли да је свака опасност од компликација прошла. Тако ћу сутра, право из кревета на сплав. Време је идеално ако се не поквари!...

Студент интелектант дошао је јуче на Тјентиште, па ће данас завршити припреме око сплавова и хране. Данас се навршила недеља дана откако сам онеспособљен за покрет (једна од четири недеље проведене на путу).

15. АВГУСТ

Сву ноћ је било облачно и дан је свануо са свим изгледима

на кишу. Спавао нисам ни мало. У 7 h са Живаном напустио болницу, обишао сплавниште и проверио припреме за пут; посетили Алаца џамију, чији су унутрашњи зидни украси јако страдали; прошетали редом и отишли на периферију да сачекамо колону са Тјентишта. Први су почели да пристижу око 10,30. Концентрација хране и свега осталог трајала је скоро три сата, тако да смо могли да кренемо тек око три по подне. Небо се већ било потпуно разведрило. За путовање смо добили сплаваре Вишеграђане. Први сплав на коме се и ја налазим, спроводи стари динарски курјак Средоје, са помоћником Заријом.

Први утисци су врло пријатни. Вожња делује врло умирујуће, освежавајуће. Данас смо пловили релативно мало, због тога што се трећи сплав у нашем конвоју, на коме се налази само један новинар, насукао на буку Гребен, због чега смо морали заноћити испод села и железничке станице Осаница, да би га сачekali.

За вријеме четири сата вожње прешли смо преко три већа бука: Драговића, Пауначког и Гребена. О буковима сплавари највише причају, али им и за дају највише муке... Њихов јак шум чује се као водопад на стотине метара даљине. Букови су стварно нагли падови воде на релативно кратким дужинама тока, обично каменитим. На тим

местима, сплав нагнут предњим делом наниже, појури великом брзином, понегде направи и скок преко камења и зарони тако, да га запенушени и бучни таласи свога преплаве. У рукама невештих думенција, на таквим местима сплав може врло лако да се разбије а још лакше да се насуче.

Најинтересантнији део Дрине треба да почне тек сутра, од Устипраче. Међутим, и овај данашњи има својих интересантности. Дрина је и овом делу доста ћудљива и разнолика. Час је разливена и безазлено тиха, час засикће на брзацима и прети подмукло црним подводним стењем. Думенција напрегнуто мотри и свом снагом се хвата у коштац са стихијом. На појединим местима сплав изненада затандрче, као по калдрми, по подводним стенама. Видик је сваки час другачији, већи или ужи, стално интересантно.

Нешто пре седам прекинули смо вожњу, скували чај и размештали за спавање по још топлом песку. Небо је потпуно бистро; сутрашњи дан ће бити још садржајнији и лепши надајмо се!...

16. АВГУСТ

Иноћашња ноћ претставља прилично редак доживљај. Скоро читава била је видна као дан, праћена успављујућим шумом Дрине и дубоко у ноћ и рано у зору, песмом сељака и сељанки

овога краја. Испод нас, умотани на песку уз саму воду, лежали су наши сплавови окружени дубоким сенкама и треперавим рефлексима месечине. С времена на време, високо изнад нас тутњали су и пиштали возови.

У четири сата били смо на ногама, боље речено; на сплавовима. Данашњи дан је толико засићен богатством узбудљивих утисака, углавном визуелних тако да их је просто немогуће излагати некаквим, било хронолошким или просторним редом. Све данас доживљено личи на фантастични колор-филм, чија је трака читави дан непрекидно дефиловала испред наших очију, усхићавала нас, опијала и на крају и исцрпила нашу пажњу.

Хучни и брзи букови, разнолики и врло интересантни, од којих се на једном јутрос рано насукао наш други сплав; док смо око савладавања бука званог Лађева Стена, изгубила пуна два сата!... Мртваје са дубоком мирном водом; села и градови, нарочито Устиколена, Прача, Међежа, Вишеград, и изнад свега ванредно ретка и интересантна конфигурација стране речне клисуре, која сваки час мења свој дивљи, стално романтични и привлачни изглед.

Око пет сати приспели смо у Вишеград и после један сат задржавања продужили испод Мехмед-пашиног моста, кога

управо мајстори рестаурирају, јер је у последња два рата много настрадао. Тај мост је, нарочито с обзиром на време када је настао, врло импозантна грађевина, која изазива дивљење.

По дивној месечној ноћи превалили смо десетину километара до Старог брода, гдје смо преноћили на песку поред Дрине. И данашњи дан спада у ретко садржајем лепе дане, који се не заборавају.

17. АВГУСТ

Ноћас су нас тргале иза сна ситне капи кише, која је већ озбиљно пропадала. Међутим,

потпуно наоблачено небо освануло је чисто. Јутрос смо кренули тек у шест и за два сата кренули преко Горњег на Доњи Бук, који за сплаваре претставља најкритичније место на читавој Дрини. Део Дрине од Старог Брода до Доњег Бука пролази кроз доста широку и зелену долину прилично настањену. Пред Горњим Буком утиче у Дрину Жепа, при чијем ушћу се налази лепо скројени камени мост, опет дело Мехмед-паше Соколовића.

Горњи Бук смо савладали релативно лако, док смо пред Доњим (пошто је при ниској води врло опасан) сви сишли и пренели ствари неколико стотина метара.

Посматрали смо наше сплавове празне како, као на смучарској скакаоници, јуре сто метара дугим, белим и врло бучним стрмим нагибом. Страшна дивља стихија кркљала је и поигравала се са огромним балванима, као да се ради о шибицама; међутим, у свом том урнебесу хладнокрво је пловио човек, држећи чврсто у руци думен. По проласку, сви сплавови су били расклиматани, а на некима и балвани отргнути. Преко два сата морало је да претекне док је понова све било доведено у ред.

Од Доњег Бука ушли смо у најинтересантнији део читаве долине Дрине – клисуру дугачку близу тридесет километара. Кањон фантастичног изгледа, какав се сигурно врло ретко може још негде видети. Природно чудо, за чије дочаравање човеку који га није доживео, треба доста литерарног талента.

Око хиљаду метара високе, на много места као секиром дељане литице, с обе стране стешњене дубоке реке, дижу се често право из саме воде и пењу у вратоломну висину небеског плаветнила ванредно нагиздане одозгоре до доле дивним примерцима црног планинског бора. На много места влада апсолутна тишина – без икаквог шума – док сплав изгледа да стоји. На брзацима човек не стиже да погледом бар и површно упије све утиске напред, позади, изнад – па чак и испод сплава гдје

се одвија посебан филм, који прати главну радњу ове ретко сензационалне траке која се данас у једном потезу одвијала преко четири сата. На великом делу овог стварно узбудљивог пута, нема нити трага људскога живота. Не само да се ни на проширенијим видицима нигде не виде знаци каквих насеља, него у претежном делу кањона нема ни знака од неке бар и козје стазе.

Читави овај предео, који сачињавају огранци Јавора са леве и огранци Звезде и Таре са десне стране, претставља за нормалне прилике неприступачну дивљину; царство дивокоза, орлова и – на неким местима – медведа. На скоро целом овом данашњем

путу ми смо видели две чапље и пар дивљих патака и у неколико маха чули слабачак цвркул неких невидљивих птичица. Сплавари причају да се на високим платоима леве стране овог кањона пред усташким покољем склонио велики број српског живља источне Босне.

И на овој релацији, оно што највише голица машту, на-

преже пажњу и стварно задивљује до усхићења, јесу најневероватнији облици боје, димензије и пропорције камених громада и хармоничан склоп читаве гигантске симфоније свих појединости форме, боје, тона, линије камена, дрвета, воде и неба.

Местимично сплав пузи дном врло уског и необично високог коридора, над којим се

плави узана трака небеског плаветнила. Пећине кречњака, које се скоро могу руком дохватити, богато су изгравирани кроз стотине хиљада година вертикално разгранатим жљебовима, који се беле плакани високим водама Дрине. Горњи перваз кањона местимично се удаљава од линије река и тада настаје безброј различитих варијација ивице кањона и њених претапања ка ивицама саме реке. Индијским пагодама сличне густо начичкане пирамиде обраћају, по којима црни бор изводи најчудноватије вратоломије, неосетно прелазе наниже у крупније сиве блокове разних облика, који потсећају час на профил човека час на препотопску животињу или форму из биљног света да би коначно прерасле у камени изрезбарени бедем непосредно око воде иза кога местимично извире и уз шум се баца у Дрину запенушана вода.

На појединим местима са стране се отварају уски дубоки процеци, кроз које са великих висина у јесен и пролеће јуре морске бујице док се местимично опет на сличним местима скоро вертикално, са висине од по више стотина метара, точе право у Дрину хиљаде вагона камења, које кише, ветрови и сунце непрекидно круне са највиших обронака планине.

Пред Клетјевцем, кањон се почео полако да отвара и све више да зелени. Са леве стране високо на

стенама на једном месту појавио се и средовећни Клетјевац. Иза њега дошла је и Дервента, симпатично мало насеље на Дрини а не дуго иза њега и Перућац са својим слаповима, који је удаљен од Бајине Баште свега десет километара водом.

У Бајину Башту стигли смо милећи као пужеви најширим и најспоријим делом Дрине, по пуном мраку и »украјили« сплавове за коначно испод самог жељезног моста, који је 1941. био срушен за време прве офанзиве.

18. АВГУСТ

Ноћас сам добро спавао на сплаву, испод саме гломазне конструкције жељезног моста. На истом овом месту, док је мост лежао у води, узалуд сам покушавао да се докопам босанске стране, децембра 1941. Под небом потпуно прекривеним тмурним, кишним облацима, дуго у ноћ сам још једанпут преживљавао тешке дане отступања из Србије концем 1941.

год. док су пушке пијаних људи из оближњег села, који су вероватно пекли ракију, непрекидно трештале и још живље дочаравале недавну прошлост.

Пре три пробудио сам дежурног, да би се питање доручка решило до четири, тако да се нешто мање времена намењеног за путовање изгуби. Остаје нам још данашњи и сутрашњи дан, релативно мало интересантног пута. Почињемо да постајемо нестрпљиви а Дрина је баш на овом делу најспорија. Тек у другој половини пута Б. Башта-Љубовија, пејзаж је почео да постаје интересантнији. Зелени врбази, понека воденица »Дринка« и већи број доста дугачких ада и брзака оживљавају овај пејзаж доста широких видика. Сплавари на овом делу пута скоро и немају посла, па се ретко чује и оно уобичајено »Србији«... или »Босни«!... Читава лева обала начичкана је женама које квасе конопље. На србијанској страни пече се ракија увелико и сплавари »украјају« више пута са наших сплавова. То је подругљиви сигнал за думенције.

Читави данашњи дан деловао је врло умирујуће спсано и углавном служио за одмарање. Читави дан сунце се врло ретко појављивало; лежали смо на сплавовима, гледали у облаке и густе зелене крошње дрвећа, које је уоквиривало реку и врло лагано клизило изнад наших глава узводно. Тек око 5,30

стигли смо пред Љубовију, чији су железни мост, истоветно са бајино-баштанским, такођер Немци били срушили 1941. године.

Под мостом нас је чекао наш други сплав, који је био отишао далеко испод нас, са вешћу да су у Љубовији нашли аутобус да нас одвезе до Зворника, да на тај начин избегнемо губитак од једног дана на интересантном делу Дрине. Врло бучно и срдечно смо се опростили са сплаварицама; са којима смо провели незаборавна четири дана на нашој најромантичнијој реци и продужили напоредо са Дрином још четрдесет километара скоро до трајалим аутобусом, који нас је на опште изненађење без икаквог дефекта брзо пребацио у Зворник.

У Зворнику средили све нарочито заједничке ствари и сместили се у вагон директног воза за Београд, који полази у 1 час по подне.

19. АВГУСТ

Са данашњим даном наша екскурзија која је трајала пуних пет недеља срећно је завршила. Максималан програм који смо поставили испуњен је у целини, на потпуно задовољство свих учесника екскурзије.

Расположење свих нас одлично је, као расположење људи који су успешно завршили тежак посао; а постављени задатак који

смо испунили није стварно био ни лак нити једноставан, нарочито с обзиром на тежину проблема снабдевања, транспорта, опреме итд, при чему је велики део терета издржао наш главни интендант...

Док ово пишем, између Шапца и Руме, клизимо лагано уз песму и шалу ка Београду, веселећи се скором повратку кући.

Било је стварно више него лепо али је стварно већ доста...

Бранко Шотра

ДНЕВНИК, 1953.
(Требиње, Коњиц)
20. 7 – 15. август

20. ЈУЛИ 1953.

У четири по подне кренуо возом из Херцегновог за Требиње. Врућина велика; јучер је на сунцу температура прошла преко 40°C. Ако продужи овако, отежаће ми много намјеравани пут. Дуго времена већ желим да направим један пресјек југ-сјевер преко Херцеговине, са циљем обнављања сећања на крајеве кроз које сам давно пролазио. Још више ради упознавања дијелова у којима нијесам био.

Мали воз брекће полако јужном страном дугачке конављанске вале. Са прозора пратим најприје импозантне огранке Дуброштице која виси над самом капијом Боке и романтично Субре у њеној позадини. Узалуд се упињем да макар и за тренутак назрем врх Орјена (1895), који покровитељски стражари над свим тим морем крша који са сјевера затвара Боку и даје му у много случајева своје јединствено име. Зато име, име Орјена, биће вјечито у историји борбе народа Боке везана сва сјећања на низ перипетија кроз које је рат прошао током четири године рата. Орјен је широко домаћински отворио своја врата ћечи слободе и пружио им своју моћну заштиту до дана ослобођења... Од станице до станице, мисао о њему и његовом славном батаљону, стално ме прати и живи сјећања на појединости посјете коју сам учинио 13. јула... Поди, Камено, Мокриње,

Крушевица и Врбања,... Стари Рацовић, Крушевачки кнез и Јово Зензо... дом планинара из Хрватске републике на црногорској територији.. шума Орјена са великим комплексима муљике, са оштећеним врховима;... врха његова и стијене, град и громови, који су нас пратили;... све то, као на филмском платну, драго некако, познато и блиско... одвија се тамо само од себе у сјећању...

Поред мене у купеу седамдесетогодишњи старац евоцира успомене из своје »давне прошлости«; прича ми о посјети престолонаследника Рудолфа врху Орјена, који је тада био на самој граници Црне Горе – и о споменику који је ту био подигнут у знак сјећања на тај догађај. Дивимо се заједнички љепотама Конавља, њиховим кућама, маслинама и декоративним вертикалама великог броја чемпреса, у чијем оквиру витке фигуре конављанки, вјечито свечаночистих, долазе до свог искључивог и пуног изражаја...

Стари прича анегдоте о конављанској прузи, која без потребе обилази обје стране поља и тврди, да је таква траса одлична на молбу католичког жупника из Груде. Краћа за десетак километара пруга не би додиривала Груду, због чега је велечасни путовао у Беч и уредио ствар.

А прије изградње ове пруге, и оног крака за Дубровник, наставља старац, у Дубровник се

путовало преко Метковића. Из Метковића бродом у Мали Стон. Из М. Стона на воловским колима у Велики Стон преко Пељешачке превлаке (2 км) а одатле опет бродом у Дубровник.

Да, драги мој, тада је Метковић био важна лука... А данас..., удахнуо је чича, сјећајући се младости, и није гласно завршио мисао.

У возу од Хума до Требиња много ларме. Све је навикивала некаква група шофера са рефреном своје песме:

Још да није милиције,
И дефекта у шасије,
И да су нам гуме нове,
Ал' би било лове...

У 9 часова Требиње у мраку; дефект у електричној централи. У старом хотелу под платанима ипак сам нашао потребног ми човјека и обезбедио за сутра продужетак, заправо старт на путу Требиње-Коњиц.

21 ЈУЛИ

Да не би губио вријеме пјешачећи преко огранка Леотара, на чијем сам врху (1929) недавно био, пребацио сам се колима требињских руководилаца до Врпоља у Љубомиру. Љубомир је 10–15км дугачка доста уска зелена оаза, која почиње испод сјеверне стране Леотарса са Врпољем и тече на сјевер,

сјеверо-запад до Домашава. Доста питом крај, у коме се осјећа дашак старих времена. Старци радо причају о логору цара Душана, који је преко Љубомира пролазио у приморје; о кнезу Љубомиру, чији посед је упадао у овај крај. О прошлости говоре и називи понорница Књегиње и Бровеи и села Бориловићи, као и остаци зидина старог града и надгробни стећци у пољу.

Другове је пренеразила величина моје торбе, па су ми, као брижни домаћини, обезбиједили коња и пратиоца до границе њиховог среза. До поласка, у три по полне, свратио сам у кућу старог борца Крсте Сарајчића у Чварићима. 3-4 сата провели смо у живом разговору о Љубомиру и његовим људима из времена рата а и данас. О свему томе знао је нарочито много бивши комесар Љубомирске партизанске чете Грујо Сарајчић. Мимо сваког очекивања, ови људи су ме свесрдно угостили и испратили.

Од Угараца смо кренули уз Осоје према Шћеници. Пратилац ми је причао о мјесту и начину погибије Ђоке Путице, са којим сам био децембра 1941. у херцеговачком штабу. Услугу ми је показао и родитељску кућу Милана Зечара у Шћеници. Са Миланом сам био заједно у Косовском одреду 1943. Био је риједак таленат. Погинуо је као командант Косовске бригаде.

Уз Видушу сунце је просто пржило. На врелу Шћенице,

која избија испод самих литица у једној скривеној удубини крша и понире неколико метара даље, расхладили смо се свјежом планинском водом. Видуша је чудна планина, са које су видици врло ограничени. Стаза стално вијуга кроз терен заталасан удољацима и хумкама. Мјестимично изгледа сав засићен кратерима неког праисторијског бомбардовања. Крш није го, зеленила има доста и врло разноликог; од букве и цера до јасена, граба и чак јавора. И највиши врх Тисац (1382) обрастао је сав и душу дао за склониште звераци.

У Морчу, сеоцу злогласног Саве Ковача, изгубили смо читави сат док је домаћица успјела да скуха пргу (јечмену кафу). Овдје је већ почео један други свијет заосталији у сваком погледу. Сиротиња велика, која се вјечито бори са немаштином. Муку имам да им некако објасним зашто отуда путујем. Испратили су ме са изразом сумње на лицу.

Око 9 ч. увечер стигли смо до пастирских колиба на један сат испред Звијерине, села у билећком срезу. Блејање великог броја оваца, звоњава клепетуша и дозивање чобаница уз лавез паса, одзивањали су кроз камењар освијетљен мјесечином некако успокојавајуће топло. На бачилу смо нашли читаву фамилију Шпире Дангубића. Примили су нас врло срдачно и одмах спремили вечеру од сувог

овчег меса и јаја, сира и киселог и слатког млијека.

До дубоко у ноћ, око веселе планинске ватре, причали смо опет о рату, о мртвим и преживелим познатим друговима из овог краја. Посебна прича била је о борби са вуковима и оскудици воде. Прошле године велике паре су зарадили откривајући вучје брлоге по планини и уништавајући накот док је још млад. Истовремено, стоку су гонили често пута преко десет километара до прве воде. Тврдо мјесто, каже стари Шпиро. »Букови суди – букови људи«, вели његова стопаница за звијериње. Око 11 часова пошли смо на спавање у сијено.

22 ЈУЛИ

Лежај је био врло пријатан; вријесак у сијену опојно је мирисао сву ноћ. Већ у четири сата били смо на ногама. Домаћинов син Никола, отресит младић и члан партије, сам је понудио да ми понесе торбу до Звијерине, гдје смо сеоског одборника затекли како чува шиљез и опути опанке. Дуго је тај лисац мудровао да би ме се ријешо и избјегао кулук око моје торбе. На крају је отишао да затвори шиљез, и пошто се врло дуго није вратио, упртио сам торбу и кренуо за Крстаче. Назив Звијерина, сам по себи даје добар дио објашњења природе овог краја. Презиме Звијер и назив Вукодо,

Вучја Глава, Вучја Ластва, Орловац итд, нису настали случајно. Крај беспутан и врлетан, зими завејан и неприступачан. Тврдо мјесто заиста. Овдје је 1941. била склопљена наша болница која је страдала почетком треће офанзиве. Из Звијерине су била родом браћа Тодор и Раде Милићевићи. Тодор је први погинули борац-пролетер из Копаоничког одреда; по њему је одред и носио своје име. Раде је погинуо 1943. као комесар једне чете Прве пролетерске и проглашен херојем. Два ријетка примјера људи из најдивљачкијег краја, које је партија успјела да подигне високо изнад просјека.

На Крстачама сам се одморио код милиционерске станице и продужио преко Симнових за Дивин. Пут интересантан, хоризонти доста широки. Ситница, са свим својим рељефом, изгледа врло близу. 1941. крила је збегове столачког и љубинског краја. У батаљону са њеним именом био сам једно вријеме комесар. На помол Дивину отвара се поглед на Хруд, Бабу и Бјелашницу док се у даљини јасно оцртавају блиједе контуре Волујака и Маглића.

На Дивин стигао напола ошамућен неиздржљивом јаром, која је била исто толико из камена колико из неба. После доброг одмора, кренуо у 3:30 часова преко Давидовића за Лукавац. Мали Билећски срез пресјекао сам данас по цијену приличних напо-

ра и вечерас стигао на Вал, који лежи на дну Луковићког поља у невесињском срезу. На овом путу отворио се изглед на Вележ. Пред залазак сунца стигао Стевановића кућама, под самим тимором Вала – ванредно интересантне камене групе издвојене између брда, на ивици поља. На стијенама Вала као да је некада постојао град. Крај врло жупан, поља и пашњаци и богат водом. Народ и овдје живи од стоке; типичан горње-херцеговачки човјек »горњаш« – битно различит по карактеру и менталитету од »хумљака«.

У Лукавцу је кућа Дукице Граоца, народног хероја, виђеног човјека овог краја.

Дочек врло непосредан. Спавање изнад штале на сену. После вечере која се састојала од вареника и хљеба ношеног још из Херцегновог.

23 ЈУЛИ

Чопор прасади, испод мене у штали, сву ноћ је цвилио све финесе свог рокташког програма, док је матора крмача с времена на време упала својим дубоким успокојавајућим басом. Волови су једнолично мљели храну из својих бурага, уздишући дубоко људски после тешког прекодневног рада. Понекад се огласило звоно из оближњег тора и злослутни глас ћука изнад кућа потоњених у омаглину мјесечине. Домаћин,

који спава са мном, трза се и објашњава да је вучица почела да се спушта са младима до торова, и да лако може да удари на стоку.

У четири сата већ смо на ногама. Успављујуће тужбалице точкова, вјероватно истих онаких на каквим су јужни словени доселили на Балкан, већ су се оглашавале са свих страна, кроз блејање оваца и довикивање људи.

Невјероватна је радозналост и подозривост човјека ових крајева... још више оштрина његова погледа; Откуда путујеш... Гдје идеш?... Ко си?... Каквим послом идеш?... Јеси ли ожењен?... Имаш ли дјеце?... итд... итд... бескрајна је листа питања којима свако дијете жели да задовољи своју радозналост. Посебну пажњу изазива моја, стварно велика, торба. Све њих много интересује шта то носим. Подаци о њиховом крају и животу много ме коштају, јер за узврат хоће да извуку још више ријечи од мене. Дуго изгледају за мном, нагађајући гласно; ко ли је то непознат у њиховом крају и зашто ли је дошао овамо?... Сигурно није ни ради каквог добра...

Тек око седам крећу преко Лукићевог поља, подаље обавезне варонике у дому гостољубиве жене Стевановића, који ми прича о брату, који је код њих више пута у 1941. јео и спавао...

Идем право у јеку пољских радова, мало неумјесно звучи ријеч »пољски« у крају гдје пра-

вих поља и нема управо тамо, као кад звијерињанин »тестом« (цеста) зове пут кроз камењар по коме мјестимично тешко може да се пробије и мали брдски коњ. На све стране људи и жене жању раж, оvas и јечам, или косе сијено. Ова година није била сушна – родило је прилично.

Код јаме наилазим на одличан извор, гдје се дуго освјежава и частим ријетко лаком водом. Све воде у овом крају, гдје је чатрња мало, врло су лаке и питке. Ма колико да се напије и врућ човјек – не може му шкодити.

На раскрсници код Подкуле одмарао сам се у хладовини дивље крушке до иза три по подне, помјерајући се према сунцу. До Подкуле пријеким путевима преко Биљега на Буковици (1137) за Невесиње; поред Цимове Махале, преко Лијешћа и Руклића читава ова област зове се Београд – расцјепкана је на низ заселака скриваних по густим храстовим гајевима усталасана Буковица. Народ и овдје живи претежно од стоке.

Кроз букову шуму Буковице воде широк и хладновит пут од Биљега стрмо ка Невесињу, гдје сам стигао нешто прије осам. Пред хотелом сва мјесна елита. Буље у ме као у падобранца. Електричног свијетла нема. Гасне лампе жмиркају доста тужне у овој касаби, која је прошле године дала десетина милиона на асвалтирање својих улица, којих има укупно двије. Со-

барица, мађарица по правилу, одвела ме, после бајате вечере, да ми узме генералије и покаже собу.

24 ЈУЛИ

Иако сам био ријешо да јутрос спавам до изнемоглости у четири сата ме пробудила војничка труба са одавно знаним »Пије чича бозу...« а затим одмах чаршијски, камиони и вика дјецe, која су се спремала негдје на пут. Невесиње, са својом нешто испод хиљаду метара надморском висином, важи као ваздушна бања, и за летовање је врло пријатна. Шантић се преварио пјевајући: »Пусто ли ћеш бити Невесиње равно...«, јер је оно, чак и после усташког покоља, све више него пусто.

Невесињско поље је двадесетину километара дугачка, благо заталасана, крашка равана, и да није на толикој надморској висини свакако да би имала далеко већи значај. Овако, она представља скоро изразито сточарски крај, са својим сочним пашњацима. Мало има живе воде. Интересантно је, да се овдје, већ типично херцеговачка кућа покривена плочом, врло ријетко јавља; док се кроз сламаре и цријепом покривене куће све више заоштрава и уздиже. Истовремено, појављују се први примјерци типичне планинске куће са клинастим дрвеним кровом.

Пут вијуга испод саме Волежи (1969) десетину киломе-

тара на сјевер и код Придворца пролази на супротну страну поља, под планину Црвањ (1921). Под литицама сјеверне стране Вележи, која много подсећа на сјеверну стијену Триглава, при врховима сипара, јасно се истичу бијеле хрпе снијега. На блажим падинама Црвња, са источне стране поља, напасају се хиљаде хумских оваца и тако помажу одржавање егзистенције хиљада људи које крш камено храни... У јуну сваке године, бескрајне караване оваца, коња, чобана и љутих овчарских паса, данима миле од Требиња, Стоца и Дубрава на сјевер, ка Црвњу, Моринама и чак на Бјеласицу. Ти покрети личе на праве библијске сеобе.

У Придворцима се одмарао до три сата по подне, када сам продужио даље... Око села, које свакако са мање права носи име Кљуни, него ли село Жуљи у истом срезу, видио сам ванредне примјерке »турских башлука«, витких – до 3 м високих надгробних споменика и неколико стоца ријетке величине. Пред Луком, гдје се завршава узани трачак Невесињског поља, отвара се поглед на Бјеласицу и височицу. У Луци престаје и колски пут. Одавде сам се удружио са младићем из Заборана, планинског села на путу за Коњиц. Бистар и отресит горштак, дуго и опширно ми је причао о мукотрпном животу у своме крају; о бијесу усташа и невољама за ври-

јеме рата. На крају сам установио да се, као четник предао властима тек 1946. и био осуђен десет година. Његови укућани су ме примили као угледног сродника, врло предусретљиво и срдачно. Село Заборани смјештено је на сомотастим падинама једног високог процола планина Црне Горе (Лисац, 1497), обрасле буковом и црногорицом. Истовремено зеленило је проткало громадама сивог херцеговачког кречњака. Пашњаци... стока..., велики котлови млијека..., мирис сијена које се садијава на све стране.

Одавде има и пријеки пут за Мостар преко Зијемља – стари шверцерски пут. Читав овај крај одише атмосфером која у себи има нешто битно различито од оне типичне херцеговачке. Не само у пејзажу, него и у изгледу и држању људи, навикама и обичајима њиховим. Њихова питомост ме ипак изненадила.

25 ЈУЛИ

Спавао сам добро, као гост наравно у једином кревету, зачудно без бува док су остали укућани лежали поређани на поду. Мушкарци сами; док су жене биле у другом одељењу. У углу изнад мене изрезбарене гусле, до њих у већем оквиру фотографије – већином воћњака. За иконом кита смиља, које шири некакав млак, старински мирис. Читав штимунг

имао је у себи много патријархалног, српско-православног, што ме живо враћало у дјетињство, у време и кућу мог дједа Јована. Ето један кутак гдје живот стоји, гдје су људи сретни што је натезање са задругама престало и година родила; гдје новине никад не долазе и људи понављају да је главно када је »иксан здрав«.

У само свануће људи су се дигли на посао. Треба по ладодини свлачити сијено са високих пашњака и жњети јечам који је већ узрео. Устао сам и ја. Над огранцима Урвња облаци. Домаћин каже да се по сјеверу и да нажалост неће бити кише. Послије доручка и пажљивог објашњења о даљем путу, кренуо преко ресних чаира, на последњу етапу пута.

Јутро је било дивно, једно од ријетких планинских јутара пуних свјетине и мириса откоса и пућпурикање шева и звука коса. Јутро засићено свечаним плаветилом неба и стења и влажним кадифастим зеленилом ливаде и шума. Најљепше јутро на овоме мом путу, право »добројутро«...

Преко Чесима и превоја Раткамена (1302) спустио сам се на Бање и одатлен преко Липота у Кулу—изкоје сам за пола сата стигао на Језеро (402). Са Раткамена отвара се ретко величанствен поглед на урвине око кањона Неретве. Невјероватан је урнебес природе на овоме мјесту. Поједини комови неодољиво потсјећају на витке

врхунце са јапанских дрвореза. Панорама је огромна... Кањон Неретве овдје је дивљији и стравичнији него ли Тари или Пиви. Црни бор већ се јавља на литицама као будан стражар неприступачних висина... и орао који шестари лагано кроз омаглицу којом сунце, као копреном, покрива пространство у недоглед.

Од Липота пут, заправо разваљена турска калдрма, нагло се сурвава према кањону Неретве у село Кулу (већ изразито босанско село по архитектури). Људи у овом крају, и ако су формално Херцеговци, сачињавају погранични, прелазни дио народа ни босанског, ни херцеговачког; као и они испод Орјена који нијесу ни Бокељи, ни Херцеговци и ако су по мало и једно и друго и треће...

Око десет сати, кроз густе крошње букава, угледао сам испод себе смарагдно зеленило Борачког језера а мало касније допрли су ми до ушију звуци »Маме Хуаните«, коју је нека група спортиста извијала у језерском казану. Интересантна смо ми земља; прије пар сати био сам у атмосфери блиској средњем вијеку (дрвене ралице кола са дрвеним осовинама, иконе, гусле, курјаци, сујеверје, и опште заосталости) а овдје доле испод мене један потпуно другачији свијет...

Два свијета између којих не видим никакву чвршћу унутарњу везу.

У хотелу сам једва добио кревет. Данас је субота; вечерас до ујутру треба да стигне на језеро 130 камиона излетника. У логору мостарских извидника нашао сам познаника и ограисао изненада на велику част; бостан, кафа, риба, поврће итд.

Тако се, пети дан, завршила путошествовања са југа на сјевер Херцеговине, преко срезова; требињског, билећког, невесињског, малим дјелом мостарског и коњичког. Тамо је са 23 кг на леђима, извршена генерална проба за пут преко планина Херцеговине, Босне, Црне Горе и Србије, која стоји предамном, одмах послје кратког одмора на језеру у Коњицу у Јабланици...

Јабланица, 2. АВГУСТА 1953.

Коначно је дошао на ред и дан поласка у планине; дан који смо давно планирали и спремали се за његов дочек. Сутра зором треба да стигну другови из Београда. Радујем се као мало дијете сусрету са њима. Радознао сам ко ће све доћи; сигуран сам само у добро провјерену и уходану четворку планинара; Ђока, Арфа, Андра и Јоца, а можда да буде и изненађење... видјећемо сутра.

Јабланица је један од школских примјера какве све корјените промјене уноси живот и сам процес борбе за стварање услова за социјализам. 1946. године ово је

мјестанце претстављало типичну муслиманску касаблицу са неколико десетина кућа нанизаних око пута Сарајево–Мостар. Та стара чаршија стоји и данас нетакнута, изгубљена и блокирана између нове колоније на бријегу западно изнад ње и читавог новог града источно од ње. Грета, са великим домом културе, биоскопом, модерним рестораном, раним трговинама, радничким становима итд. У овој новој Јабланици, кроз лупу стројева и тутањ експлозија доле у кањону Неретве, ври непрекидно један живот. Пјесма и коло вију се сваки дан до дубоко у ноћ; омладина из разних крајева земље похађа овдје школу која ће огромно помоћи да се тешки баласт заосталости ликвидира што брже и живот упути ка новим циљевима, ка срећнијој будућности. Промакне ту и тамо на некој сиједој глави и фес, кад кад се виде и димије, али то су само спорадични случајеви; то је овдје већ прошлост.

Брана и хала стројара су два објекта у склопу хидроградње Јабланице који импресионирају врло дубоко. Грандиозношћу својих маса, обоје неодољиво намећу асоцијације са пирамидама, храмовима и катедралама. И врло је вјероватно да ће наша епоха наћи једно од својих трајних обиљежја у оваквој врсти објеката. На изградњи сличних постројења неопходна је и сарадња са високом-естетском наобработом.

Географски, Јабланица лежи врло срећно, између Чврснице и Прења. Поглед на раздрте урвине Прења, из зеленила Јабланице, у свјеже предвечерје дана, неосјетно преноси човјека у атмосферу алои, иза којих по свом изгледу ни мало не заостаје.

Сутра треба да кренемо на Чврсницу и одмах, у продужетку, на Прење... Наравно, ако све буде по плану...

3. АВГУСТ

Једва сам успио да пронађем лежај у Рами и сачекам воз који је стигао нешто пре четири.

Андра није пошао, међутим стигло је ипак седам другова. Од нових Бранко Бабић, Ида Вучковић и Ика Павливић; тако да нас има као и прошлог љета опет осморо.

После јутарње тоалете на дну будућег неретванског језера, кренули на брану, иза чијег прегледа смо продужили за Јабланицу, долином Неретве која ће на овоме дијелу остати без воде.

Иза доручка у Јабланици, у пратњи директора Хидроградње Протића, разгледали огромну халу стројаре у коју би по висини могла да стане читава палата Албанија, док јој је дужина на око 100 м. Ваљда најогромнија сала у земљи. Протић нам је одржао и читаво, врло информативно предавање о електрификацији и значају појединих наших централа.

Пошто смо објезбедили храну за Прењ и оставили излишне ствари, тек у 9 кренули према Пласи.

Пут за Пласу води из Јабланице најпре пар километара уз рјечицу Дољанку а затим се хвата шумовите и врло стрме сточне стране Пласе, зване Орловина. Из Јабланића овај дио планине изгледа просто непролазан, међутим човјек га је интелигентно савладао кратким, добро одржаним серпентинама које неуморно вијугају између букових стабала и хриди, право у небо.

Капљице зноја, које су се врло декоративно лелујале на врховима носева наше екипе, изазвале су тешке торбе својим немилосрдним притискивањем рамена. Те проклете торбе даће нам још доста посла на овоме путу. Данас су нам већ успорила покрет и закинуле од планираног спавања на Црпуљи.

На превоју испод врха Пласе (1577) наишли смо на прве примјерке муљике која се оштро истиче на сиво бијелој позадини крша. На мало крашком језерцету, званом Црепуља, срели смо чобанице са овцама. Крај је врло оскудан са водом, тако да смо били присиљени да се и сами послужи-мо лимунадом из Црепуље.

После двосатног одмора продужили смо преко Островаче (1865) и Дрињаче (2045) према кући на Вилинцима, где смо стигли око

седам сати. Читав овај дио пута води заталасаним, тупо назубљеним венцом Пласе Мухарице, кроз сури и љути крш прошаран густим жбуњем клековине. Вегетација је врло оскудна; неразумљиво је од чега живе љети овде толика стада оваца. Иначе, за планинара је овај крај планине ванредно занимљив због прегледности огромних, далеких просторстава. Изнад свега, незаборавна је слика раздртих урвина блиског Прења, који одмах ту преко Неретве, оре својим витким врховима разбарушене громаде бијелих облачина. У даљини, распознају се јасно контуре Бјелашнице, Трескавице, Височице, Вележа, Чабуље итд, непосредно испод ногу, на великом дјелу пута, јединствена ерозивна долина Диве Грабовице. Ванредно романтичан предјео, са којим ћемо се ваљда сутра поближе упознати. Успут, на много мјеста наишли смо на јако стврднут снијег, нагомилан у дубоким вртачама. Под самим врхом Дрињаче, из једног таквог блока, дебелог пар метара, цурила је обилата, чиста и као лед хладна вода, којом смо напунили чутурице. Још једно бистро језерце (Црвењак) видјели смо између Вилинца и Дрињаче и орлове који су шестарили високо изнад тимора Диве Грабовице.

Предвечер је почео да дува јужњак, што ме није много радовало. Ипак смо били сретни кад

смо се докопали мале колибе уз планинску кућу на Вилинци која је била закључана са два тешка катанца. Весела планинска ватра и топла вечера створила су врло пријатну домаћу атмосферу.

4. АВГУСТ

Негде око поноћи ноћас, по дрвеном крову наше колибе, почеле су да шапућу ситне капи кише, коју је јужњак успио да натјера. Иза тога су наставиле муње и громови са тешким плъусковима и повременим градом. Скоро читаву ноћ, кроз квадратни отвор мале баце на крову, невидљива стихија је нешто сигнализирала интезивним бљесковима муња, док је тло испод наших лежишта подрхтавало од тутња громава кроз планину.

Планина је ноћас оргијала а дражи и љепоту њених бијесова може да схвати само онај ко планину добро познаје и стварно воли.

Устао сам у 4 сата и наложио ватру. Киша је била тренутно престала али је магла све више навирала из долине Грабовице а врх Вилинца већ се није видио. Послије један сат сједења легао сам поновно. Киша, магла и вјетар смјењивали су се и на даље. Устали смо сви иза осам сати, распоредили храну за случај да мораднемо остати дуже због магле. Доручковали и продужили са

разним занимањем; цртањем, писањем дневника, паковањем и наравно спавањем.

С времена на вријеме вјетар је откривао густу, маглену завјесу и изазивао нас фантастичним визијама невјероватних изгледа камених торњева, као сјекиром истесаних литица и дубоких провалија Диве Грабовице, Морића Стијена, Медједа, Пошти Брда итд, итд. Били смо дубоко усхићени и жалили много што нас је Чврсница тако негостољубиво дочекала са маглом – стварно нејнемилијом елементарном силом природе.

Око 3 сата изронио је из магленог облака Јозо Клепица, сељак планинар из Дољана; легендарни јунак Чврснице, чије је име са родном планином нераздвојно срасло. Јозо се стварно меко домаћински извињавао због лошег времена, жалећи искрено што нећемо моћи да упознамо све дражи ових кршева, клеком обраслих, у којима је провео живот; чији је стварно један дио и он сам. Планинарска историја Чврснице нераздвојно је везано за Јозино име; име планине и човјека постали су синоним. До дубоко у ноћ слушали смо, у загрејаној просторији малене куће на Вилинцу, причу педесетогодишњег сељака-планинара, домаћина Чврснице, о чудима његове планине, о њеним становницима; вуковима, медједима, дивокозама, па чак и мравима, о којима је говорио топло,

људски као о блиским пријатељима. Причу о личним доживљајима и планинама који су газили кроз ове крајеве; о шверцерима који се ломе кроз беспутне шкрипове Чврснице, док је као тесто густа магла навирала неуморно на прозорска окна.

5. АВГУСТ

Магла се ни јутрос није развила... Вјетар промјењивог правца сву ноћ је отварао и затварао капке прозора. Храна нам је при крају а ни времена више не можемо посветити Чврсници, зато смо се у пет ујутру опростили са Јозом и кренули према Диви Грабовици. Видљивост слаба, једва десетак метара. Читави сат, по висоравни планине, двојица другова су ишли испред осталих тражећи знаке старе маркације. Стари, давнашњи знаци, ови црвено бијели цвјетови пријатељски брижно су извирали из своје сиве позадине камена, кроз густу сиву маглену завјесу, помажући нам тако да нађемо свој пут.

При силажењу у Грабовицу, низ Стрменицу према Жљебу, северац је нагло разбуцао дебели маглени покров и пред нама, заправо дубоко испод нас, указала се врло ријетка слика природног величанства и љепоте. Ерозивна долина Диве Грабовице, са својим фантастичним формама тла, стаблима мунике и црног бора, бо-

гата високом планинском травом и стадима плаховитих дивокоза, указала се као на длану. Силазећи низ безбројне серпентине као у бунар, сатима смо узбуђени застајкивали, мијењали утиске и коментарисали разне појаве, пили свјежу планинску воду и одмарали се на травним пропланцима. Риједак и тешко описив доживљај који искупује и највеће напоре.

У селу Грабовици, код тамошњих муслиманских кућа одморили се и доручковали. Једна стара жена почастила нас је крушкама. Из Грабовице спустили се низ истоимену рјечицу на Неретву и поред Неретве узводно пропјешачили најграндиознији дио њеног кањона, од Алексиног Хана до станице Прењ. У Прењу нас је чекала храна из Јабланице, намењена тродневној тури Прења. У селу Глогошници изнајмили смо коња за ту храну и сувишну спрему, те у три по подне кренули уз Стајски Гвозд према Глогову под Малим Прењом (1058). Око 6 сати стигли смо до шумарске куће, која је била закључана, и одмах почели да прикупљамо дрва, лишће за смјештај, која се налазила уз саму кућу. Међутим, један вјешт и стрпљив друг успио је пажљивим испитивањем да одгонетне шифру катанца и отвори врата куће, тако да смо хладну планинску ноћ послуже кише провели врло угодно у чистом и топлом простору снабдевеним постељином и сућем. И

у ову ноћ врхови планина упловили су завијени у маглу, која се спуштала све ниже...

6. АВГУСТ

Магла се почела да диже тек око седам сати. Пошто смо доручковали и кућу довели у затечено стање, кренули према Великом Прењу тек око 9 ч. У то вријеме пропанци Стајског Гвозда одјекивали су од дозивања чобана, блејања оваца и звоњава клепетуша. Било је ведро и сунчано и радосно планинско јутро. Небеским плаветнилом растезало се од сјевера према југу, као прамење свилених нити, неколико прозирних облачака. У нашим торбама јутрос је био још и терет који је синоћ носио коњ, због чега је мала колона миљела врло лагано стрмим кратким Великом Прења. На коту 1880 избили смо око 11 часова, гдје смо се на топлом висинском сунцу добро одморили уживајући у панорамама југоисточног дјела ове чудне висоравни. Тај израз висораван може се тако схватити само у најширем смислу ријечи, јер на Прењу стварно у појединостима нема ништа равно. Са Великог Прења нарочито је лијеп поглед на блиски Кораш (2019), чији се рељеф ванредно пластично оцртава, затим на Лупоглав (2102), Овчу (1202) и читави низ ближих и даљих врхова.

Изнад Лучина прошли смо према Кантару и успут наишли на снијежницу, велику јаму у стијенама напуњену снијегом у коју води природни процјеп сличан правим вратима. Ту смо се окријепили чистом снијежницом и сувом храном из наших торби. Сељак из најближег насеља причао нам је о своме јунцу, кога су ту негдје заклали вукови. Пејсаж у овом крају прилично је тужан и пуст, као на мјесецу. Сам сури крш са врло ријетким зеленкастим мрљама вегетације. Чак и клека је врло ријетка.

Испод Црноглава и преко Кантара (1852) избили смо у врх Тисовичке вале. Тисовица је ваљда најтипичнији дио Прења: зелен, настањен сточарима, неоскудан са водом, врло пријатан за око.

Иза Тисовице отпочео је стрми успон према Отишу и Зеленој Глави. Ова скупина чини централни и највиши дио Прења. Зелена глава је висока 2123 м а Отиш 2091 м. Око 6 сати стигли смо на раскрсницу путева под Отисјем, гдје смо оставили наше тешке торбе, које су данас са успјехом одиграле улогу великих инквизитора. Без торби, врло брзим темпом, попели смо се на оба врха и разгледали пажљиво широко, бескрајне видике. Видици, нарочито са Зелене Главе, незаборавни су, јединствени и ријетко грандиозни. Немогуће је, без пажљивог студирања, препознати све планинске

громаде у блиједим контурама далеких магличастих хоризоната Далмације, Босне, Црне Горе и Хрватске. Јасно се распознају обриси Бјелашнице, Трескавице, Зеленгоре, Маглића, Дурмитора, Сињајевине, Вележи итд, итд. Непосредно послије нашег силажења, врх Отиша завио се је у сиву маглену чалму.

Пред сам сумрак наишли смо на језеро под Тарашом а мало иза тога и на планинску кућу. Срећом, кућа је била отворена; изишли људи да дочекају екипу енглеских планинара. Ноћ је била без иједне звијезде и није нам обећавала ништа добро за сутра.

7. АВГУСТ

Спавали добро, иако је кућа била мала и неудобна. У 5,30 часова кренули према Борачком језеру. Небо је било облачно али киша није пријетила непосредно. Вријеме за пјешачење идеално. Врхови Тараша и Особца оцртавали су се врло оштро. Пред улазом у Долове наишли смо на врло укусну хладну воду високо у стијени. Ту смо доручковали, обријали се и упутили за Борачко језеро. Иза тога, пут нас је увео у Букову шуму, која нас је, са извјесним прекидима око Црног Поља, гдје се налазе пастирске колибе и вода, пратила све до језера. Десну страну пута затварала је Бахтијаревица (1922) и Особац – иза њих Црна Гора (1549) а са лијеве стране, изнад Борачке дра-

ге, Борашница (1882). Низ Борачку Драгу води врло стрмоврлетан пут, поред барака шумских радника који раде на експлоатацији јелове шуме на падинама Црне Горе. На једном мјесту посматрали смо тешке балване, како са огромне висине јуре као торпеда вратоломном брзином, тутњећи мукло низ старе планине.

На Борке, резиденцију Лазе Дрљаче, сликара особењака, који себе сматра богумилцом, нијесмо свраћали. Дубоком јаругом драге спустили смо се право на језеро, пред хотел у свјезину зеленила и воде. Овдје је и поред тек прошлих киша, живо и бучно...

Послије ручка свратили смо у логор извидника, гдје су нас примили врло лијепо и угостили не само преноћиштем, него и храном. До касно у ноћ забављали смо се око логорске ватре уз пјесму и приче а послије тога на спавање у огромни шатор који им служи за конференције. Овај шатор носи назив Панмуңцам.

8. АВГУСТ

Јутро дивно, сунчано. Наспавали се добро, иако нас је рано пробудила бука логора. Доручковали на казану, претресли темељито торбе и купили нову храну за даљи пут а затим на језеро; прање веша и купање до подне.

Око три сата по подне кренули низ Шестицу по прилично ве-

ликој врућини. Долина Шиштице, кроз коју пут траје један сат, врло интересантна а још интересантији је њен крај, водопад, којим се са висине од 30 м стрмоглављује у врло узани, дубоко усјечени кањон Неретве.

Од водопада пошли смо да нађемо прелаз на десну обалу Неретве. По свим подацима морају бити одмах испод ушћа Ракитнице. Врло високо преко литице, које много потсећају на Тару, морали смо се пети и заобилазити док смо стигли до газа далеко низводно од Ракитнице. На најплићем мјесту Неретва дубока скоро до појаса – ријечно камење по дну корита врло клизаво. Тек кад смо и сву обућу и одећу ставили на рамена, било нам је јасно колики терет вучемо. Ипак сви смо били расположени и схватили тај моменат као занимљиву атракцију.

Од газа кренули дубоко усјеченом стрмом јаругом према сточарским колибама на вртачама. Одмах на почетку срели смо двије чобанице из доње Херцеговине, са великим стадом оваца које већ враћају са планина. Рекле су нам да су дошле тачно из правца у коме се ми крећемо. Испред Буковице видјели смо дивне и ријетко снажне примјерке црног бора које си врло жилаво бори са својом пустом и каменитом подлогом; један ванредно фантастичан примјерак великог чворноватог граба и много још оригиналних форми дрвећа и стијена.

Село Дубочица остало нам је са десне стране у малој планинској долини, изнад Дубочана, на прилазу вртачама. Када је сумрак већ почео да се спушта на шумску стазу, пред нама навише појавили су се неки људи и пошто су упитали ко смо – једноставно нестали. Мало навише под самим пропланком Вртача на коси поред нас видјели смо једну жену како жури у истом правцу као и ми. Сва усплахирена, дала нам је, скоро бјежећи, нека обавештења о насељу и изгубила се брзо у помрчини. Нешто касније чули смо лавез паса а у једном тренутку и звиждање човјека недалеко од нас. Сва дозивања нијесу помогла, чак су и пси престали да лају. Овај крај је забачен и заостао; препатио доста за вријеме рата, па се људи боје непознатих скитница. Послије дуго испитивања и застајкивања били смо ријешили да преноћимо у шуми. Међутим, мјеста погодна је било тешко наћи а ноћ хладна планинска. Зато сам предложио да продужимо до села Блаце, па ма колико времена за то требали. Ђирин фењер и трагови стоке која је прошла нашим путем, помогли су нам да за три сата стигнемо на висораван Блатаца и пронађемо кућу за преноћиште. Били смо врло радосни што смо тако прошли. Свјежа ноћ је учинила да је путовање било врло пријатно а лијеп дочек Марка Голубовића и смјештај на сијену његове појате загарантовали су добар одмор.

9. АВГУСТ

Послије обилатог млијечног доручка и разговора са сељанима, пошли смо изнад блатачког језера према Чуковићима. Успут наишли на прве стећке. За један сат били смо у овом чисто муслиманском селу, у које смо приспјели у јеку косидбе траве и вршидбе жита. На све стране шестеропрези, чак и осмеропрези волова у дрвеним примитивним колима натовареним сијеном, бугаре своје монотоне маршеве. Пјесма младежи такођер се чује, типично брђанска, која изазива асоцијација са тоновима елементарних сила. На једном мјесту наишли смо на вршидбу; млада муслиманка у грубим вуленим шалварима тјера у круг два коњића. Овдје смо виђели и већи број чатрња покривених балванима, умјесто каменог свода и осигураних катанцима. Пред шумарском кућом снабдјели смо се водом и одморили. Гостољубиви домаћин почастиио нас је медем и нудио свесрдно млијеком, јајима и осталим.

Из Чуковића ударили смо уз Црни До преко шумом зараслог брда и избили, послије нешто више од сата хода, у Хајдучки До, гдје смо наишли на неколико кућа засеока Хајвази. Све доведе, пут је водио кроз дивну букову шуму; пријатан, сеновит. Овдје смо се међутим спустили у травњачку долину Дугог поља, која је ствар-

но врло, врло дуга иако није поље него једна доста уска и неплодна вала, на крај које смо, кроз такозвано Иваново Поље, једва стигли негдје око један по подне. Под превом изнад снежног Стидног Дола, код сточарских колиба, ручали доброг бјелашког сира, одморили се и послје непуног сата лаганог пјешачења уз серпентине, стигли на опсерваторију, стварно највиши врх Бјелашнице (2067). Бјелашница је, као планина и по своје рељефу, колориту и вегетацији, пусти једнолична и мало интересантна. Међутим, поглед са врха је ријетко лијеп, нарочито на ближе планине; Трескавицу, Височицу, Игман, Требевић, Јахорину, Прењ итд. Изузетно на Височицу и Трескавицу, чије урвине и превози се оцртавају јасно као на длану. Сарајево се одавде, нарочито предвечер, добро види.

У планинарској соби опсерваторије затекли двојицу сарајевских планинара (Бабовић и Јелачић), који су нас домаћински дочекали. У топлој соби, уз чај и вечеру, причали смо дуго у вечер. Један од службеника опсерваторије говорио нам је кратко о важности и значају ове установе, основане овдје 1898. године (свака три сата радиофонским путем шаљу своје извјештаје о стању времена).

10 АВГУСТ

Данашњи дан је био најзасићенији утисцима најрадоснији.

Јутро освануло дивно. Устали у 4 сата и пола сата касније кренули према Трескавици. У подножју Бјелашнице имали смо непредвиђен тужан доживљај. Једина другарица у друштву нас седморице саопштила нам је да не може даље. Њен друг наравно морао је пратити преко Сарајева у Београд. Тако је наша група продужила одатлен смањена за два члана.

Преко Хојте, наоко мале зелене планинице сличне корњачи, која спаја Бјелашницу са Трескавицом; меком пријатном стазом преко травнатих пропланака и претежним дијелом кроз густу букову шуму богату изворима, стигли смо у подножје Трескавице. Читаво вријеме кретања преко Хојте имали смо ванредан преглед Височице, њених зупчастих врхова, точила, високих старих травњака, шума и заселака. Посебну пажњу привлачио је њен југоисточни оригинални, танки и високи гребен сличан петловој крести.

Успон на Трескавицу са ове стране врло угодан, лијепо трасирана серпентина води стално густу тамну клеку до пред саме Барице (2079). Од Барице кривудали смо овом ванредном занимљивом, беспутном и немаркираном планином, кроз њене кршеве и вртаче – отприлике држећи смјер – уживајући у рељефу и структури тла и нарочито у његовом колориту. Видјели смо у боји врло лијепе примјере камена. Преко Опље-

ног Кука (1977) стигли смо на Бијело језеро, одакле смо се, последије ручка и одмора, уз један уски и врло стрми кулоар попели на плато Ђабенских стијена (1954). Овај успон и поглед са Ђабенских стијена претстављали су посебну сензацију – радосну и узбудљиву. Ђабенске стијене претстављају дуг вертикалан зид, којим Паклијеш затвара долину језера (Црног, Великог и Бијелог). Све скупа то претставља ријетко сложену композицију форми, боја, ритмова. На Великом језеру налази се планинска кућа.

На Паклијешу (Пашине планине, 2088), постављен је –сличан Аљажевом стубу тзв. Ђокин торањ. Погледи су и одавде врло узбудљиви на све стране. Од Паклијеша кретали смо се вијенцем Ђабенских стијена, до пута који води на Велико језеро. Одатле су се Јоца и Ђира одвојили да сврате у планинску кућу с тим да се нађемо на вечер у Гвозном пољу на преноћишту у државној фарми. Међутим, умјесто Гвозно, ми смо, крећући се кроз предјеле без маркантних тачака, кроз крај у коме се вртаче, превоји и ћувици – све сиво и каменито – слично као јаје јајету смјењују стално једни иза других – пред крај дана избили на помол Калиновику (а планинари са Бјелашнице увјеравали су нас да са Бјелашнице у Калиновик можемо стићи тек трећи дан). У сами сумрак ушли смо у мало мјестанце на ви-

сини од 1100 м. Гласноговорници су трештали »Чекаћу те мала крај црвена ферала«...

У хотелу смо нашли познаника официра, који је преузео на се да по куриру пошаље обавијест у Гвозно да смо већ у Калиновику. Били смо задовољни што смо погријешили правац и стигли овдје.

Трескавица нам остаје и сјећању као врло драга успомена, иако преко читаве планине, за петнаест сати ходања, нисмо срели скоро ни живог створа.

11 АВГУСТ

Данашњи дан био је још љепши од јучерашњег. Око 9 часова стигли Ђира и Јоца из Гвозног, снабђели се нужним провијантом и у 11 часова кренули према срцу Зеленгоре, гдје је Аустрија имала врло велику жандармеријску станицу. Данас смо путовали стварно господски. Мајор Јордан из Војно географског института, који са својим људством врши снимање терена Зеленгоре, уступио нам је за транспорт наших ствари своја два јахаћа коња и кренуо са нама пјешке. Преко меких падина Згорја, испод Смаилагиног Јелашца, широки аустријски пут увео нас је у смрчеве Зеленгоре, пусте и свечане. У сталноме разговору, лагани без терета на леђима, неосјетно смо стигли на Жадња врело, одаклен смо последије одмора продужили Ошљим Долем за

Коњске Воде. На Коњским Водама смо ручали код војно геодетске станице, одморили се добро и продужили шумом изнад Цефер потока даље. На студеним водама посматрали спуштање тешких товара балвана, вагонетима стрмо, дубоко у насеље Палеж, одакле се транспортују даље малом пругом (шумском) за Фочу.

Са лијеве стране, кроз дубоко тамну црногорицу, отварају се нам се с времена на вријема прекрасни видици на врхове Зеленгоре, Водеж (1863), Орловац (1956), Стог (1821) итд, и нарочито занимљиви Тадар (1949) са десне стране. Предвечер стигли на Станицу (1502) гдје су нас дочекали и угостили врло срдечно и топло другарски јагњећим печењем и својим чистим постељама... Један у цјелини ријетко угодан и радостан дан, пун пријатних доживљаја и незаборавних као и неописивих утисака.

12 АВГУСТ

Устали у 4 часа и попели се на Стог, гдје смо дочекали излазак сунца, уживали у панорама Зеленгоре и спустили се поновно назад. Овдје се налази велика гатачка сточарска фарма, па смо обилато доручковали млијека и кајмак. Око 8 сати пошли према Сутјесци. Овај дио пута води претежним дијелом преко заобљених травнатих падина Зеленгоре и ударили странпу-

тицом низ ванредно стрмо Оборено точило, гдје смо имали један врло риједак доживљај. Набасали смо на стадо дивокоза, које је пасло на врло блиском остојању. Пошто смо их пажљиво осмотрили, кренули смо у њиховом правцу. Ускоро су се дале у вратоломан муњевит трк кроз камењар. Била је то заиста ријетка слика и на филму. Стадо од близу педесет дивокоза, као вихор је звиждало попријеко испред нас. Зачас су се изнад њих створили орлови и некакве друге грабљивице. Орлови су се у залету спуштали врло ниско, покушавајући изгледа да дохвате младунче, док су их матори уско опкољавали не дозвољавајући им приступ. Незаборавна слика! Касније смо видели још неколико мањих група.

Стазе на Зеленгори потпуно су зарасле на овоме дјелу према Барама, због чега смо и данас изгубили доста времена тражећи пут. Нарочито на дјелу од Јаворка до Горњих Бара, испод литица Угљешиног Врха једва смо се пробили кроз шумски густиш и преко стрмих сипара и дочекали травнатих барских брегова. Са ових брегова ванредно величанствени видици отварају се на врхове Волијака и Маглића. И због саме ове дивовске панораме вреди се попети на Доње Баре, на којима се поред тога налази и прекрасно планинско језерце, свакако једно од најљепших наших планинских језера, поред кога би се могло ле-

товати. Поред језера, где смо се пели и 1946, одморили смо се добро и ручали а затим низ стрми Гусни пут у Суху на Сутјесци. По ко зна који пут дивили смо се опет врлетима Вратара и бучности мале планинске ријеке.

На самом прилазу води сусрео сам се опет са отровницом. Мост код Сухе поновно нестао. Ријеку смо прешли преко великих излизаних стијена, између којих бучи запјенушана ријека...

Прелаз са десне на лијеву обалу, између Сухе и Тјентишта, извршили смо гажењем врло хладне воде ове брзе већ легендарне ријеке. Ноћ се спуштала нагло, тако да смо на Тјентиште стигли једва распознавајући уску шумску стазу. На сточарској фарми вечерали и смјестили се за спавање на сијену. Овдје се добро сви сјећају мог случаја са змијом. Испричали су нам случај са двадесетогодишњом дјевојком са Тјентишта, коју је прије пар дана ујела змија од чега је трећи дан умрла.

Са Зеленгоре носимо најтоплије утиске. Ова планина, невјестински свечана, спада у најплеменитије горске предјеле које смо до сада видјели. Иако је прилично безљудна, она дјелује ванредно привлачно и гостољубиво, скоро хумано. Необјашњиво је мало интересовање љубитеља природе за овако интересантан крај.

На овоме путу увјерили смо се још једном, да и планине

баш као и жива људска бића, имају свака своје специфичне особине, своје основне карактерне црте, своју нарав и прије свега своју физиономију кроз коју зрачи много од свега тога. Физиономија Зеленгоре, већ на први поглед, чини пуни контраст са физиономијом Трескавице са којом се додирује а са које смо непосредно дошли. Прва одише сва тихом благошћу и мекоћом и носи у себи неку дубоку лирску ноту; док је друга врло опора и тешка и стварно пуна драмско-епских елемената. А обадвије су на свој начин занимљиве и лијепе.

13 АВГУСТ

Спавали одлично, пуних дванаест сати на мекој постељи од свјежег сијена. Прали се и репарирали опрему до три сата, када смо кренули према ушћу Сутјеске, преко Поповог Моста и Бурева. Успут, све до испод Бурева наилазили смо на веће групе радника, који раде на траси шумске пруге, која ће улазити дубоко у кањон Сутјеске, до Прибоја испод Сухе. Народ се радује много овој прузи, рачунајући да она представља увод у изградњи жељезничке везе Фоча–Билећа.

На Поповом Мосту споменик палим борцима Четврте црногорске а код Бурева борцима Шесте источно-босанске. Идући уз Дрину од ушћа Сутјеске наишли

смо на жицу преко ријеке и сандук за превоз који је висио на другој обали. Дуго смо звали воzare, мислећи да другог прелаза нема, али је било узалуд. Нико се није јавио. Када смо мало касније пронашли, нешто узводно, прелаз преко бране за сплавове, видјели смо, насупрот мјеста са кога смо дозивали, човјека како мирно сједи и пуши у сјени дрвећа. На питање зашто се није одазвао и објаснио нам гдје је први прелаз, одговорио је лаконски да нијесмо ЊЕГА звали, па га се према томе не тиче зашто зовемо. Симпатично за Босну!...

На Шћепан Пољу затекли велико друштво, међу њима наравно и познатих. Стварно је малена ова наша земља!, јер на познанике мораш нагазити куд год се кренеш. Под самим Соко Градом срео сам познаника београђанина. У сумрак смо стигли у Заграђе и одмах продужили према црквићком пољу. Пут овдје; као и уз Орловине или Диву Грабовицу, води уз бесконачне стрме серпентине. Касно ноћу, уз помоћ фењера, стигли смо у Поље и случајно набасали на основну школу. На згради уз школу био је отворен прозор кроз који се увукао један друг и отворио нам врата, пошто се није нико одазивао на нашу лупњаву. Тек касније, када смо ушли, пронашли смо становнике у поткровљу. Примили су нас пријазно и помогли да што удобније преспавамо.

Данас смо превалили дугачак пут кроз камењар и пожутјеле сиромашне пашњаке пивске планине, кроз безброј вртача, превојака, главица и шумарака. Тврд крај у коме се бистар и племенит, физички наочит човјек мучи и злопати од рођења до смрти. Крај у коме народ преко читаве године пије прљаву воду (и загађену) од снијега (снијежницу). Чудновато је и несхватљиво да се народна власт и тог краја није до сада побринула за изградњу колективних цистерни. Само мали дио издатака утрошених на изградњу Титограда могао је да ријеша и тај проблем, крупан и значајан у сваком погледу.

Иначе, људи су прилично живахнули после расформирања задруге. По свему судећи, услови за задругарство су овдје врло неповољни.

Преко Никовића и Недајна стигли смо на Сушачко језеро у коме нема воде а из кањона овог сувог језера (и поред тога врло романтичног и живописног) узверали се на хриди десне стране кањона Сушице, до хладног врела испод катуна Црне Горе, гдје смо се, као и пре три године, одморили и ручали под старим спаљеним бором. Одавде води стрми двосатни успон кроз шуму, ливаде и клеку на Велики Штулац, један од већег броја врхова Дурмитора високог преко 2000 м.

Читави дан било је облачно вријеме, без иједног трачка сунца. Сваки час могла се очекивати киша. Вријеме најидеалније за пјешачење; хладовина без вјетра, сунца и кише. Оно нам је помогло да савладамо толики простор; толико стаза које су се одмотавале у бесконачност, мјестимично нестајале и опет се повезивале и текле стално лијево-десно и доле-горе, највише горе...

Око 6 сати избили смо на Штулац. Пред нама је наједанпут пукла панорама свих врхова Дурмитора. Намргођени старац, дубоко замишљен, завијен у неку прозирну плаву омаглицу, изгледао је врло нестварно неопипљиво. Монументални мир, пун достојанствене озбиљности његових тешких маса, дјеловао је успокојавајуће. Драгу ову стару планину осјетили смо као доброг познаника и пријатеља и обрадовали се од срца поновном сусрету с њим. Сви смо били усхићени.

Низ падине Штулца убрзо смо се спустили у Басачу а одавде још брже кроз шуму на млински поток до нашег бившег логора на језеру.

Планинари са В.Т.С. уступили су нам шаторе и ћебад за тродневни смјештај и одмор. Око језера све пуно логор до логора; шатор до шатора.

15 АВГУСТ

Лежимо. Кроз троугли отвор шатора пратимо комешање и јурњаву густих облака изнад Међеда и Савиног Кука, који неуморно стражаре над бистирм огледалом воде. Добро познати, тихи и успокојавајући шум врхова јела, дјелује као нежно и меко миловање драге руке по тјемени у давно прохујало време дјетињства. Једнолични успављујући шапат кишних капи по крову шатора, уљуљкују неосјетно у неко млијечно – благо сањарење... Пријатно је и некако топло око срца као при повратку у родитељски дом послије дужег одсуствовања... Сјећања далека, давно уснула, навигу однекуд из мрачних дубина заборава, спадају и носе неодољиво – сјетна и људски врела... сјећања на стазе бескрајне, прегажене... другове давно нестале, који ме, до опипљиво живи, посјећују у сновима бурних ноћи... сјећања на младост и љубав... и крв... и бол...; сјећања помјешана; тешка и радосна дефилују нечујно, данас, замагљеном душом... Како је мало потребно човјеку – како је често тешко остварити то мало!...

...

Нога ме изненада заболела. Може да се деси да овдје завршим турнеју по планинама...

Бранко Шотра, код манастира Матка у близини Скопља

Босиљка Кићевац

ЈЕДАН ИЗЛЕТ

Наш ондашњи ректор (тако се звао, а не декан) педесетих година на Академији примењених уметности (сада Факултету) био је Бранко Шотра, бивши партизан, с неким високим чином, не сећам се којим, али га ми, ондашњи студенти, памтимо у кожном капуту и качкету, врло озбиљног и ауторитативног. Водио је студенте на екскурзије од два, три дана, кад год је било могуће, на обилазак наших средњовековних манастира.

– Треба упознати прво своју земљу и своје знаменитости – говорио је, и то ми се много допадало. Описујем Бранка Шотру да бих прешла на опис наших екскурзија–маршева, јер су те екскурзије заиста биле партизански маршеви по свим правилима. А то је значило: савршено разрађен пут, доста пешачења, и то организовано, четрдесет пет минута марша, четврт сата одмора, па опет марш и одмор до доласка на место опредељења, односно у манастир који смо посећивали. О тим екскурзијама много се причало, постојао је већ читав тим студената–ветерана који су редовно ишли.

Ја сам тек дошла на Академију, била сам нова у сваком смислу. Академија је била тек формирана, а они студенти на старијим годинама били су у ствари завршени ђаци средње Школе за примењене уметности која је прерасла у Академију, а њени дипломци постали су одмах студенти треће и четврте

године. Они су били ти »ветерани« које смо ми, почетници, са страхопоштовањем гледали. И да је била једна од њих. Није била старија од мене по годинама, али је била већ пуна искуства већ на трећој години студија Академије.

Била ми је узор у сваком смислу. Нисам се баш са њом

дружила, имала је она своје старо друштво, али сам се затекла много пута поред ње у свакојаким приликама. Није било много студентата, сви смо се углавном знали, а поготово смо ми млађи знали све старије и прижељкивали да што пре дођемо на њихово место.

Ида је била један од тих »ветерана« Шотриних излета. То ми је био један од главних подстрека да се и ја пријавим за први организован излет те 1952. године за Горњак, Манасију и Раваницу. Значи: обути вунене чарапе, дубоке ципеле, по могућству гојзерице, обући добру виндјакну и понети ранац са мало хране и преобуком. Гојзерице нисам имала, пошла сам у плитким, платненим ципелама и то ми се осветило. Сваки сам каменчић осећала, а путеви су били пуни

шиљатог камења. »Ветерани« су имали искуства и мудрости и били су добро опремљени. Пошле су три »прекаљене« девојке: Ида Вучковић, Иза Крајнер (доцније Митрић) и Бојана Спремо, а први пут са њима пошле смо и нас две »зелене«: Душанка Јовановић, са моје године, и ја. Водили су нас Бранко Шотра, проф. Крекић и Коста економ.

Бранко Шотра је нас две »нове« примио, разговарао са нама, упозорио нас и питао да ли ћемо моћи да издржимо. – Како

да не! Била сам на прузи Шамац-Сарајево и радила без подваљивања – а у себи сам мислила: кад може Ида, могу и ја! Била ми је још увек недостижни узор, али сам се трудила да не будем мање вредна. Уосталом, моја велика парола коју сам говорила самој себи била је: Бити као Ида!

Боже мој, како смо се Душанка и ја напатиле! Наша колона, са нашим водичима, била је заустављена у Горњачкој клисури (били су неки војни маневри) и без одмора упућена даље. А већ смо до онде пешачили пола дана. Нисмо смели ни мало да се зауставимо и одморимо. – Даље, даље, пролазите без задржавања – го-

ворили су нам војници – Даље, даље! – са војском поговора нема, Шотра нам није могао помоћи и ми смо кренули без задржавања одмах даље. Требало је до мрака стићи у Манасију, а то није било близу. Али другог решења није било. – Можемо ми то, можемо – говорили су наши »ветерани«. А нас две смо се згледале и слегнуле раменима: – Ваљда можемо и ми!

И кренули смо. Шотра је Душанку и мене упутио на чело колоне и свима рекао да иду нашом брзином, да нас не престоју. Али већ после неколико километара наше »ветеране« ништа није могло да заустави и Душанка и ја смо се вукле на репу колоне,

ненавикнуте на толико ходање. Бранко Шотра и Ђорђе Крекић нису нас остављали, ишли су поред храбрећи нас, узели са наших рамена руксак и метнули преко својих на своја леђа и тако до доласка у Манасију. Тако смо и нас две издржале то ватрено крштење и биле сутрадан промовисане у »прекаљене« борце.

Нас пет девојака добило је два кревета, које смо саставиле

и ту преспавале и без вечере, тако смо биле уморне.

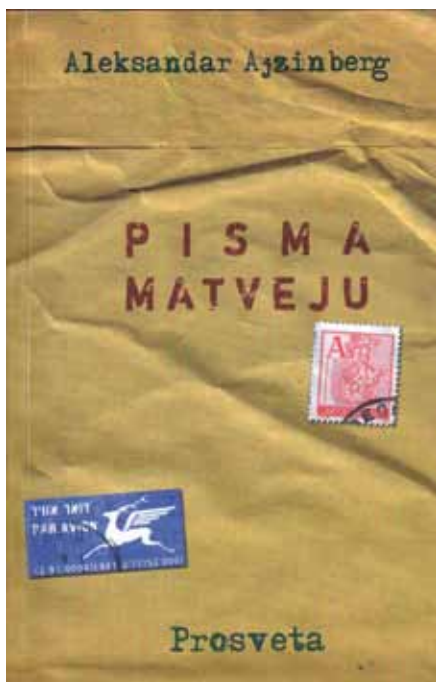
А сутрадан је било изузетно лепо време, Манасија запуштена али чаробна, чак смо се и окупали у Ресави која је протицала свуда око манастира. Шотра и Коста били су гости јединог калуђера који је становао у манастиру. А ми, који смо се решили на купање (а са нама је био и професор Крекић) имали смо купалиште само за нас изван зидова манастира. Само купање је баш предложила Ида и организовала купаћи костим од приручног материјала. Ја сам и имала неки купаћи костим, али Ида је извадила неку мараму и неке траке, шорц који је скратила и изгледала је као да је са купалишта на Сави у Београду. Ето, рекла сам сама себи, како креативност долази до изражаја у свим ситуацијама. То је била још једна потврда за моје мишљење о Иди.

Не памтим лепше купање! Све муке су биле заборављене, како смо расхладили болне ноге и леђа која су нас тиштала. Били смо препорођени, млади и радосни, шта је могло да буде лепше! Остатак дана, пре одласка у Раваницу, провели смо цртајући, пентрајући се по зидинама, ручајући заједно, а ја сам била пресрећна осећајући се као део тог колектива коме сам тек сада заиста и припадала.

Александар
Ајзинберг

ПИСМА МАТВЕЈУ

(ФРАГМЕНТИ)

PISMA MATVEJU, Prosveta, 2006.

(ДВАДЕСЕТО ПИСМО)

* * *

Школа цртања, на првом спрату зграде на Косанчићевом Венцу, остала ми је у лепом сећању. Приспели из разних средина и различитих година сви смо се лепо слагали, делили одушевљења, искуства, ужине и цртаћи прибор. Академски сликари Јефта Перић и Иван Радовић су умели да нас, мање или више даровите незналице, нечему науче, усмере и још више загреју за оно чиме смо се желели бавити. Ми смо већ видели себе као велике уметнике и здушно смо радили спремајући се за пријемне испите. Ја сам отишао до школе за примењену уметност (сада се у тој згради налази Факултет примењених уметности и дизајна) да се распитам када ће испити бити, шта се полаже и које документе треба да спремим. Био је распуст, у секретаријату није било никога, али су се у дворишту мували неки мајстори. Зауставио сам једнога који је, умрљан кречом, носио неке даске, и запитао га где се могу добити потребна обавештења. Он ми је, врло спремно, испричао све што ми је требало. За сваки случај, ушао сам у ходник школе и на огласној табли нашао написано тачно оно што ми је онај умрљани испричао.

Ја још нисам имао положена четири разреда гимназије,

неопходна за упис у ову школу. Ипак, на испит су ме примили под условом да потпишем обавезу да ћу, у року од годину дана, положити четврти разред и малу матуру који су ми недостајали. То сам прихватио. Наравно, код куће нисам рекао какви су ми планови – слагао сам да ћу ићи на некакав курс, који ће ми касније, када будем студирао архитектуру, бити од користи. А Михајло је опет понављао да све то, када оду ови мангупи, неће важити. У одлазак мангупа, бар онако спектакуларно једноставан, нисам више веровао, али сам постепено схватао да ми јесмо ослобођени од Немаца, али да нам је права слобода некако измакла и да је овај социјализам као пут у комунизам бољи од окупације, али ипак нешто много незгодно.

* * *

Дошла је јесен и моји хилуси се нису развили у туберкулозу. На пријемне испите сам отишао силно узбуђен. Трајали су недељу дана. Цртање по гипсаном моделу ми није било проблем. Плакат такође: тема је била слободна, а идеју сам, морам признати, углавном »позајмио« са корица неког предратног часописа. Требало је да нацртам и један ентеријер – тема је била »Како бих волео да изгледа моја соба«. Данима сам смишљао шта да нацртам, а зами-

слио сам да то треба да буде нешто изузетно, нешто што професори још нису видели. И тако нешто изузетно ја, наравно, никако нисам успео да смислим. Правио сам гомиле скица али – није ишло. Уочи испита, сав очајан, легао сам пред зору, одмах заспао и сањао како цртам управо онај изузетни ентеријер. Много ми се допао, пробудио сам се и одмах га нацртао – да не заборавим.

На испиту сам био међу бољима, а што се тиче уображености, међу првима. Једва сам чекао последњи дан испита, дан када се црта ентеријер. Широки потезима креда у боји цртао сам ту моју замисао, а професори су застајали и загледали. Сада, кад се сетим како је то изгледало, чудим се да ме нису одмах најурили са испита. Најурили ме нису – можда због тога што ни радови других кандидата нису били бољи.

Већина нас је ипак била примљена.

Занимљиво је слушати неке из моје генерације, како данас причају о тим данима и описују високе уметничке квалитете својих раних радова. Колико се ја сећам, тога није било. Мислим да многи садашњи »бруцоши« већ у старту боље цртају, а можда и сликају, него што је већина нас умела.

Моје узбуђење је достигло врхунац првог дана школске 1947/48. године. Сакупили су нас у једној учионици на првом спрату

школе и рекли да ће директор да нас поздрави и да нам одржи једно краће предавање и онда се појавио мој познаник – онај што је у дворишту школе, замазан кречом, носио даске. Био је то архитект Ђорђе Крекић, оснивач школе за примењену уметност у Београду.

У учионици нас је било много, превише за ту просторију, па је већина то прво предавање слушала стојећи. У тој гужви сам приметити једну изузетно лепу девојку. Такву до тада, чини ми се, нисам видео ни на филму. Наравно, одлучио сам да јој приђем и упознам се са њом, чим се час заврши. И кад се час завршио пожурио сам да се, кроз гужву излазећих, пробијем до ње. Показало са да нисам био једини петлић. Неколико њих се, исто као и ја, гурало и стигло, готово једновремено, до – инвалидских колица у којима је она (ми то нисмо раније приметили) седела. Повукли смо се покуњени и нимало центлменски. Са Тесом Ракочи смо се, већ неколико дана касније, спријатељили и она је постала равноправан члан нашег друштва: гурали смо њена колица у позориште, у биоскоп, на све излете, а када је требало, носили смо је... Ја сам се, наравно, одмах затим, заљубио у једну другу девојку. Заправо, у две готово истовремено. И обе из школе.

* * *

Дакле, ишао сам у школу за примењену уметност, цртао много, читао много, учио, дружио се са Ацом и његовим друштвом, одлазио редовно у позориште, на концерте, сваке недеље са Михајлом одлазио на коњске трке (он ме је упутио у тајне клађења и цокејских смицалица), ишао са девојкама у биоскоп и на Калемегдан, заљубљивао се и веровао да ће ми сваки дан донети нешто ново, занимљиво и узбудљиво.

Код куће сам, из неких мени неразумљивих разлога, био другачији, ћутљив, затворен и некомуникативан. Сада мислим да родитељи, врло често, заиста доволно не познају своју децу, можда управо због тога што се она у кући понашају другачије него изван ње. Какви су то отпори тада у мени били, заиста не знам – а не знам ни због чега се то и другима, у тим годинама дешава.

Прву годину мог редовног школовања чинио је такозвани општи (или припремни) течај на коме смо сви радили заједно. Цртали смо, сликали, вајали, слушали предавања нацртне геометрије, историје стилова и историје уметности. Веома ми је ласкало када ме је Марин Студин, који нам је био професор вајања, почео наговарати да се одределим за одсек вајарства тврдећи да за то имам дара. Одлучио сам: нећу на сликарство ни на графику, него на вајарство!

Моја мајка је постепено схватала да моја школа није никаква припрема за Архитектонски факултет, сазнала је да идем у Школу за примењену уметност, али се с тим помирила, јер је видела да, поред школе, успевам да полажем и испите за гимназију и вероватно верујући да ћу се, временом, ипак одлучити за архитектуру. О мојим намерама да студирам сликарство, графику и најзад вајарство, нисам јој говорио.

О примењеној уметности су, у то време, постојале чудне представе. По једној, тада доста уобичајеној дефиницији, примењена уметност је »занатство оплемењено лепим«. Моје амбиције су биле веће и у то се нису могле уклопити али, срећом, наши наставници су нам пружали много више него што је та дефиниција предвиђала. Били су то образовани људи, предани свом позиву и школовани у духу Баухауса и Модерне. Њихов рад је отежавала чињеница да су, под притиском тада актуелне идеологије, морали да нас усмеравају на соцреализам и одговарају од штетних утицаја сецесије. Реализам (без оног »соц«) нама, који смо тек учили да цртамо и сликамо, није шкодио, напротив. Због чега је, у то време сецесија била проказана, тешко је објаснити. Можда јер је, не тако давно, превазиђена новим уметничким погледима, а још вероватније због тога што је, као

уметност, настала настојањима уметника да се ослободе традиционалних схватања и да уђу у авантуру истраживања нових средстава уметничког изражавања. Некакво ослобађање, поред партијским схватањима одређеног начина уметничког изражавања, било је тада крајње непожељно, а истраживања нових средстава уметничког изражавања, могла су да поведу истим (или сличним) путевима којима се уметност у неким другим (некомунистичким) земљама креће. Реч сецесија имала је, тих дана, погрдно значење готово исте тежине као речи троцкизам, империјализам, капитализам или импресионизам. Наравно, теоретска предавања су морала бити држана у духу дијалектичког материјализма, а шта је то значило, никоме од нас није било јасно. Брзо смо схватили да то није било јасно ни нашим наставницима, па чак ни активистима. Дијалектички материјализам је, у оно време, био нека врста баука којим се свака полемика са активистима, могла завршити у њихову корист једноставном фразом: »То није у духу дијалектичког материјализма, треба да проучаваш Плеханова«...

Да бих пратио неку девојку до куће или да бих покушао да је пољубим у парку, Плеханов ми није био потребан и ја га нисам проучавао. Девојке сам пратио, али само до близу куће, да њихо-

ви родитељи не би приметили. Родитељи су тада били строги. А и у парку нисам био успешан. Све док...

Божана је била најлепша девојка у првом разреду, а то је, у нашим годинама, било важно. А за мене је било најважније то што ми се чинило да се она радо дружи са мном. Крсти, мом најбољем другу (у тим годинама увек имаш неког најбољег друга) се чинило да он има исте шансе као и ја... Договорили смо се другарски: пратићемо је до њене куће наизменично. Кома Божана прво призна да га воли (а били смо убеђени да она мора волети једног од нас двојице) и кома допусти да је пољуби, онако изистински, у уста, победник је. Онај други ће се повући.

Бацили смо пару ко ће је прво вече пратити, а онда смо се свако вече смењивали пратећи је од Калемегдана, где нам је била школа, до Сењака где је становала. И удварали, али сваки на свој начин. Крста је имао леп тенор, знао је напамет све популарне оперске арије, певао јој је и лудирао се. Ја сам заиста заборавио шта сам, у настојањима да је освојим, чинио – и добро је што сам заборавио – али мислим да сам био бескрајно досадан. Ипак, после десетак дана ми је Божана признала (истина, на моје наваљивање) да ме воли. И тог је дана, после извесног убеђивања, допустила да је пољуби,

онако љубавнички, у уста, али само једном. Као на филму. Наравно, сутрадан сам пожурио да се видим са Крстом и да му, по договору, до детаља све испричам. Крста се повукао, а ја сам, најзад, имао девојку!

У учионици нас је било много. Није било места за онолико штафелаја колико је нас било, а и причало се превише. Нас неколицина, Крста, Влада Трбојевић, Воја Недељковић, Васа Михаић и ја, нашли смо једну празну учионицу и добили одобрење наставника да тамо на миру цртамо. Долазили смо у школу сат пре осталих, остали смо дуже од осталих, цртали смо добро, чини ми се нешто боље од већине, па су нашу собу, помало пакосно, називали »соба генија«. Нико од нас петорице није био геније, али смо заиста радили много и озбиљно. Лети смо се Крста и ја налазили рано у јутро, одлазили на Калемегдан и тамо сликали пејзаже, а увече, после школе, смо често ишли на железничку станицу. Тамо је, по чекаоницама, увек било занимљивих типова за цртање. Наравно, ишли смо редовно у Народно позориште (на трећу галерију или на »стајање«) и на све концерте на Коларчевом универзитету. Пошто за улазнице нисмо имали новаца, научили смо како се »шверцује«. Знали смо неколико начина али нам то, после извесног времена, није ни требало – вратари су нас запазили и нису

нам тражили улазнице. Мислим да, без претеривања, могу рећи да су опера, добре позоришне представе и концерти постали део нашег свакодневног живота. Са нама су, наравно, ишле Божана, Маја и Ида.

На премијере сам ишао са Цацом. Тада се нисам шверцовао.

Божана и ја смо се забављали око шест месеци. На теоретским часовима смо седели заједно и у школи су сматрали да смо »пар«. Понекад смо, после школе, ишли на Калемегдан, пратио сам је редовно до трамвајске станице на Славији, или чак до куће. Она је имала строгог оца и морала је на време стићи кући.

Сада смем да признам да је ватра љубави према Божани у мени почела да се гаси после неких шест месеци. Вероватно, у тим годинама то тако бива. Закључио сам да је више не волим и почео сам размишљати о »раскиду«, али нисам знао како да јој то саопштим! Патиће, сигурно ће патити. Сломићу јој срце...

И једног дана, сасвим неочекивано, Божана ми је рекла да она мене више не воли, па сам ја почео да патим. Патио сам јако и дуго, патио сам скоро месец дана, а морало је да прође много година док сам схватио да је то уопште није била патња, него повређена мушка сујета.

Уосталом, чини ми се да сам ти рекао да сам, у то време,

био заљубљен у две девојке истовремено. Срце ми је било широко као трокрилни орман, било је у њему места и за више њих, али оне мене нису хтеле. Касније ћу ти испричати и за ону другу. Колико се сећам, настава је у школи почињала у 8 и трајала до поднева па је, после паузе за ручак, почињала у 3 и трајала је до 6 или 7 увече. Приметили смо да неки ученици, на разне начине, остају у школи и онда када су сви одлазили кућама. Неки су, као случајно, дуго спремали своје ствари, па заостајали, други су одлазили у клозет и остајали тамо неко време, било их је који су се враћали по »нешто заборављено«, а и оних који су се просто крили по учионицама. Брзо смо схватили да су то »партијци« (или скојевци) и да тог дана имају своје састанке. Ти састанци су тада, и рекао бих још годину, две или три, били тајни. Правила предратне и ратне партијске конспирације важила су дуго, много дуже него што је то било потребно и лепо. Ми смо знали десетак активиста: њихова имена сада више нису важна. Већина њих је била две-три године старија од нас и исувише заузета важним састанцима да би озбиљно учила. И занимљиво је да су ти активисти имали своје девојке, такође активисткиње, али мора се признати, оне су биле вредније. Узгред буди речено, активисткиње су се, кад год су могле, у оскудици

која је тада владала, униформно одевале: јакне налик на мушки сако, равна сукња и ципеле са равном потпетицом. Коса доста кратка и равна. Сваки знак жеље за лепим или женственим одевањем сматрале су (или сматран је) ситнобуржоаским... Мешати се са непартијцима (или непартијама), сазнао сам то касније, у оно време није за њих било угодно. Ми смо могли.

Кад кажем »ми« мислим на све оне који нису били активисти, дакле оне који тада нису били чланови партије или СКОЈ-а. То нипошто није значило да смо сви »ми« били реакција, дакле противници режима, деца кулака, капиталиста, ратних профитера или припадника непријатељских формација у време рата. Било је, међу нама, оних које политика није занимала, било је оних који нису хтели, могли или умели да гласно изражавају своју оданост Титу, Партији и Совјетском савезу, а било је и оних који такву оданост заиста нису осећали. Све ове, недовољно горљиве омладинце, активисти су сматрали (и третирали) као непоуздане елементе, као реакцију (како се то тада звало), дакле на неки начин као потенцијалне државне противнике. Они мудрији међу нама, исказивали су у разним ступњевима и на разне начине своју оданост (одговарајућим наступима на конференцијама, дуготрајним аплау-

зом када се помену Тито, Партија или братски Совјетски, интензивним дружењем са активистима, па чак и повременим достављачким активностима). После извесног времена, кандидовани су за СКОЈ или Партију и, колико ми је познато, већини таквих било је касније много лакше да добију добар посао, па чак и неку руководећу функцију. Уосталом и ми, који из хигијенских разлога нисмо хтели или могли да правимо компромисе са својом савешћу, постајали смо, временом и сасвим несвесно, део сиве масе обичних грађана који су се понашали онако како је то режиму одговарало. Били смо, сасвим неосетно, преваспитани или, боље рећи, нисмо ни осећали када и колико смо преваспитани.

* * *

(ДВАДЕСЕТ ПРВО ПИСМО)

* * *

Када је Стаменко био у Београду, после школе сам шетао са Крстом или са Ациним друштвом. Ишли смо у позориште и на концерте, удварали смо се девојкама, разговарали о уметности и измењивали искуства. Нарочито искуства везана за жене.

Али, нису сва моја интересовања била усмерена само на жене. Дружећи се са Тањом и неколико пакошњара са друге године,

упознао сам и Звонка Вебера који је био најбољи на архитектонском одсеку. Веома елоквијант, знао је да нас опчини својим знањем – свега. Добро је познавао разне занате, био је одличан цртач, калиграфиста, сликао је боље него већина са сликарског одсека и био је заправо најбољи у школи. Изненадио се када је чуо да намеравам да идем на вајарски одсек и рекао ми је нешто што сам запамтио: ... »као вајар, целог живота ћеш вајати женске и коњске гузице – и ништа више«. И додао је да ћу, ако се одлучим за архитектонски одсек, поред архитектуре, моћи да се бавим и сценографијом, графикам, па и сликањем, само ако будем хтео.

Морам признати да ме је поколебао.

Сада, после толико година, знам колико су младим људима нејасни путеви којима ће се, кад заврше школу, кретати. И знам колико им је, уопште, нејасно којим путем треба да пођу. Појам »бавити се уметношћу« или само »бити уметник« врло је привлачан, али којом уметношћу, како се то ради, како ући у уметнички занат, а како се касније постаје стварно уметник, све су то ствари о којима се, у тим годинама ништа не зна. Сада знам да и ја то онда – нисам знао. И знам да то ни моји школски другови нису знали. Чак ни на првој години Школе за примењену уметност.

Ипак, већина нас је радила здушно.

Сада, када ствари посматрам са временске дистанце од педесет година, намећу ми се неки закључци који знам да нису нови, али не могу а да их не забележим. Рекао сам: »већина нас је радила здушно«. Цртали смо, сликали, вајали и учили. И, већина нас је завршила школу, већина је наставила студије на Академији примењених уметности, а неки су касније постали и веома уважени професори те високе школе.

Занимљиво је да су они који су потекли из мање образованих средина (а ти су, углавном дошли из унутрашњости) и скромнијих материјалних могућности, показали већу упорност у раду и настојању да се афирмишу али су, по правилу, осталу ускраћени у погледу образовања. А били су, у сваком погледу, борбенији и продорнији. Научили су они уметнички занат, многи су постали угледни уметници, говоре умно, учено и знају пуно цитата – али, у суштини, никада нису постали прави интелектуалци.

* * *

Мислим да је управо пред почетак нове школске године (1948/49) Михајло сазнао да ће бити национализоване све приватне радње у граду. Више пута ме је звао да дођем, да поведем најбоље

другове и да узмемо све што нам, од прибора за цртање буде требало. Да не однесу мангупи. Нисам отишао јер, као и многи други, у могућност да до национализације дође нисам веровао – а и било ме је срамота. Било би то нешто као лешинарење. Ипак, кратко време после тога, шетајући око подне са Крстом Кнез Михајловом улицом, налетех на Михајла који је био врло упоран: одвео нас је у радњу и рекао да разгледамо, одаберемо и носимо. Узели смо по један лењир (још га чувам), две табле за цртање, аквареле и графос пера. Михајло је издвојио још неке ствари које је сматрао да ће нам требати, али ми више нисмо могли да понесемо. По њих ћемо доћи следећег дана у подне.

Сутрадан су све приватне радње (изузев пиљарница) биле запечаћене и одузете.

Нову школску (1948/49) годину сам дочекао са великим нестрпљењем. Поново у школи, овог пута већ на одсеку, архитектонском! Одсек је водио архитект Јован Корка. Он нас је, веома вешто, уводио у основе пројектовања намештаја и ентеријера, а истовремено нам је предавао и нацртну геометрију. Захваљујући професору Корки, али и »аждајма«, па Тањи и Звонку, свега један разред старијим од мене, улазио сам у тајне руковања лењиром и шестаром. Професор Крекић нас

је упознавао са стиливима у архитектури, Јефта Перић и Предојевић су нас учили цртању и сликању, госпођа Коларић нас је надахнуто уводила у основе историје уметности, а професор Бруно Кришчински нас је учио како се слика акварелним бојама. Водио нас је у оближње улице или на Калемегдан и пуштао да радимо обилазећи нас повремено. И увек је, на почетку, био веома задовољан оним што бих урадио, чак је звао остале ученике да дођу и виде како се акварел ради. Настављао сам поносито али, на крају, није ваљало. Нисам умео да се зауставим на време и акварел је био »измучен« до те мере да се могао бацити.

Мислим да је у много чему, а нарочито у уметности битно да се осети где је граница, да се зна мера. И да је боље зауставити се тренутак пре него тренутак касније. Ја то, тада, нисам умео.

Те 1948. године смо сазнали да ће се школа угасити, а да ће, уместо ње, бити основана Академија примењених уметности. Није нам то било сасвим јасно, али су се ствари, убрзо затим, разјасниле: појавио се Бранко Шотра, академски сликар, првоборац, потпуковник (тада је потпуковнички чин био више него сада код нас генералски, генерала је било свега неколико десетина, а пуковнички чиновни нису тако лако добијани као данас), дотадашњи начелник Дома Армије у Београду.

Шотра је сазвао састанак и био је врло кратак. Оснива се Академија, он је ректор и добио је партијски задатак да нас, овакве какви смо, доведе у ред и он ће то учинити. Имао је он у рату и теж их задатака па их је извршавао... И одмах је одредио: настава почиње у 8.00 али сви морамо у 7.55 бити на својим местима потпуно спремни за рад. Наставници такође. Свако одељење ће имати свог де-журног који ће, у 7.55 предати рапорт о бројном стању дежурном Академије. У 8.00 се закључавају улазна врата и нико не може улазити нити излазити из зграде. Дежурни Академије предаје у 8.00 ректору рапорт са извештајем о бројном стању присутних и именима изосталих. За три изостанка губи се семестар. Све то важило је како за нове студенте Академије, тако и за нас који смо који смо још били ученици Школе за примењену уметност.

Прошло је свега неколико дана и Шотрин ред је заведен. Све је функционисало онако како је он наредио. У ходнику школе је стајао дежурни са црвеном траком на рукаву и књигом рапорта и само за време одмора се могло изићи у ходник, ићи у клозет, узимати чиста вода за акварел, улазити у зграду. Били смо незадовољни тим, за нас новим поретком, који се никако није уклапао у наше представе о томе како треба да изгледа уметничка школа или Академија.

Прошло је много година док сам схватио да је Шотра био у праву када је одлучио да нам усади радне навике – али да је то у почетку чинио на исувише капларски начин.

Висок, једноставно али елегантно одевен, са иностраним ципелама које су имале дебели гумени ђон, Шотра се бешумно кретао ходником и изненада упадао у учионице. Морали смо бити на својим местима и радити. Контролисао је и наставнике, и они су морали долазити на време. У нашу, архитектонску класу је долазио не скривајући своју нетрпељивост: говорио нам је да смо банда и племићко гнездо које ће он, буде ли устребало, лако разјурити. Није нам било јасно због чега се, према нама, тако понаша. Сада знам: информације о ђацима и студентима он је добијао од активиста – а на архитектонском одсеку су, углавном, била деца из пристојних, београдских, грађанских, породица, и само један је био члан Партије, па и он није био много ревностан активиста. На другим одсецима је поузданих било много више.

Не бих умео рећи због чега ме је госпођа Коларић, наша наставница историје уметности одабрала да јој асистирам приликом предавања: радио сам на епидијаскопу, пројижирајући, када је требало, репродукције којима је илустровала своја предавања. Она нам је била разредни старешина, а

водила је истовремено и школску библиотеку. Чини ми се да су ме наставници сврстали међу боље ученике мада ми оцене нису увек биле најбоље. Професор Корка је мене и још неколицину задужио да помажемо онима који су нацртну геометрију теже схватили. Био сам добар ученик али су ме омладинци-активисти сврстали у групу оних које нису сматрали напредним. Тешко је рећи по коме су кључу одређивали ко јесте напредан, а ко није. Данас мислим да је сама чињеница што сам рођен од оца архитекте за њих била довољна да будем сврстан у мање подобне. Може бити (а и вероватно јесте) да је школска омладинска организација ценила и мишљење оних из омладинског дома на Пашином брду или карактеристику наше уличне секретарице. Сада, када се присећам свега, закључујем да су у оно време готово увек сматрани подобнијим они који су потекли из сиромашнијих или мање образованих породица и они који су дошли из унутрашњости. Занимљиво је присетити се (сада) да је међу нама који смо редовно ишли на концерте, у позориште, који смо размењивали књиге и често веома ватрено дискутовали о њима, било заиста мало активиста. И чини ми се да их није било много међу најбољим студентима.

Ако се нису бавили струком, оним ради чега су, ваљда, и били у Школи за примењену умет-

ност, били су те 1948. године веома активни у другим областима, нама обичним ђацима недоступним и непознатим. Приметили смо да све чешће имају тајне састанке, а и школске конференције су биле све чешће. Поједини ђаци су критиковани због малограђанштине, због недовољног ангажовања, индивидуализма или формалистичког приступа струци. Нама није било јасно шта то, заправо значи – јер су најчешће критиковани управо добри ђаци.

На једној конференцији нам је саопштена одлука да се морамо самокритиковати. Изгледало је то тако што смо се за време подневног одмора, сакупљали по одсецима. Свако од нас је морао да изврши самокритику – да се осврне на свој стручни рад, однос према друговима, политички став и залагање. Тим нашим састанцима присуствовали су, наравно, као арбитри, наши активисти. Показало се да је добро говорити о себи најнеповољније – онда би наше судије констатовале да се друг правилно осврнуо на свој рад и да је, правом самокритиком показао да је на добром путу да се поправи, да треба да чита Лењина и (опет) Плеханова... У случају да се неко усуди да о себи каже нешто добро, арбитри би осули паљбу: дотични је неискрен, још није свестан омладинац, а таквима, ако се у најскорије време не промени, неће бити места у Народној омладини.

А знало се да је искључење из Народне омладине, у пракси аутоматски значило губитак права на школовање и губитак карте за снабдевање намирницама – мада, такав закон није постојао. О томе сам ти, чини ми се, већ писао.

Једног дана ми је саопштено да је следећег дана мој ред за самокритику. Био сам у великој дилеми: посипати главу пепелом да бих остао у школи или поставити лицемер? Или учинити оно што још нико није: рећи им једноставно да се носе у... и сам отићи из школе. Знао сам да бих, у том случају, на даље школовање могао да ставим тачку.

Мојима нисам ништа говорио: бака би била забринута, тетка збуњена, мама би ме саветовала да се не замерам, а Михајло да их све пошаљем управо тамо где сам желео, јер мангупи ће ионако ускоро отићи...

Чини ми се да те ноћи нисам спавао. Свануло је, а ја нисам донео одлуку. У школи сам цртао потпуно аутоматски, размишљајући интензивно како да се понашам. Мислим да ми је понос био нешто јачи од спремности на компромис. Мењао сам одлуке сваки час очекујући нестрпљиво (и са зебњом) подневну паузу. Невенка, моја добра другарица, наслутила је о чему размишљам и саветовала ме да пристанем на самокритику. Она је, дан раније, говорила

лоше о себи, о свом раду и односу према друговима. Испљувала је саму себе и добро је прошла.

»Јебеш им матер, уради то и све ће бити у реду. Проћи ће и то« закључила је.

На крају сам смислио да ћу одлуку како да се понашам донети кад ме буду прозвали да говорим.

У подне смо се сви окупили чекајући наше активисте: Лалу, Чубурца и Вељу а они, противно обичају, нису дошли на време. Испоставило се да су због нечега веома заузети. Састанчили су у једном собичку, трчали некуда и враћали се. После пола сата чекања, изгубио сам стрпљење и, уловивши Чубурца на степеништу, питао га кад ћемо почети...

– Остави то. Имамо ми сада важнија посла, одговорио ми је.

Састанак са мојом самокритиком је одложен. Показало се заувек. Тог дана је започело време када су се комунисти морали изјашњавати: сматрају ли правилном политику КП Југославије на челу са другом Титом или верују у оно што је речено у резолуцији Информбироа. Сада су се комунисти међусобно клали због резолуције која нама, непартијцима није ни била позната у целости, а клали су се, заправо, у веома суровој борби за власт и сопствени опстанак. Имали су они важнија посла него да се замлаћују са нама и нашим самокритикама. Резолуција Информбироа ме је, испало је, спасла...

Уосталом, тек касније смо почели да схватамо колико смо тада били одсечени од света, лишени правих информација и истине. Само функционери и одабрани спортисти могли су путовати у иностранство – али је са њима увек био неко ко је контролисао њихово кретање и пазио с ким ступају у разговор (мислим да је обичним људима допуштено да путују у иностранство тек 1957. године). Радио-апарата је у граду било мало. Одузимали су их и Немци и ослободиоци. Телевизије још није било. У биоскопима су давани само совјетски филмови, а новине (све су биле под директном контролом комунистичке партије) преносиле су говоре наших руководилаца и писале о лошем животу на »трулом западу«. И понављано нам је на сваком кораку да ће се »због класних противуречности«
трули капиталистички системи на Западу, у најскорије време, сам и од себе распасти. »Америка и Енглеска биће земља пролетерска«
певали су омладинци, верујући у то.

Неки су, додуше, покушавали да слушају Радио Лондон али су већ тада негде били инсталирани снажни уређаји који су, зугањем, то отежавали. А и тај, слабо чујни, спикер са страним наглашном, није нам увек изгледао нити довољно информисан ни довољно убедљив.

И да не заборавим, детаљ наизглед неважан али, сада верујем не и случајан. Приближно у то време су фасаде многих зграда, оштећених за време бомбардовања или током уличних борби, биле оправљане. Поступак био поједностављен тиме што је архитектонска орнаментика, које је на тим кућама било, једноставно скидана и зграда наново равно малтерисана. После смо сазнали да је и то био део некакве идеологије: било је архитеката који су (самоиницијативно или по нечијем налогу) одлучили да треба скидати те непотребне буржоаске украсе. Некада лепе зграде којима је ритам прозорских отвора и пуних површина декорисаних плитким рељефом био зналачки усклађен, на овај начин су осакаћене. Једна од њих је и она у којој је сада Америчка читаоница.

* * *

(ДВАДЕСЕТ ЧЕТВРТО ПИСМО)

* * *

Шотра је организовао да, на крају те школске године идемо на екскурзију. Добили смо списак: свако је морао да понесе ранац, два пара пресвлаке, ћебе, прибор за умивање и бријање, прибор за цртање, и још неке ситнице. Сва-

ки учесник екскурзије је добио и по неколико малих америчких војних пакета са оброцима. Њих нисмо смели отворати јер су били предвиђени за оне деонице нашег пута на којима није било могуће обезбедити нормалан оброк.

Екскурзија је трајала месец дана. Путовали смо возом или војним камионима које нам је Шотра, захваљујући својим везама са Армијом, обезбедио. Обилазили смо средњевековне манастире. Раваницу, Манасију, Каленић, Љубостињу, Жичу, Бурђево ступове, Сопоћане... Па онда Македонија: Марков манастир, Јован Бигорски, Свети Климент, Свети Наум, Јован Канео, Нерези... Тешко ми је сада да их набројим, јер сам и касније, у више наврата обилазио многе манастире па се више не сећам које смо, на тој екскурзији, упознали. Били смо подељени у десетине, Шотра је као одличан познавалац (и заљубљеник) наше историје, средњевековне уметности, географије и обичаја, умео да нас заинтересује за све. Спавали смо по манастирским конацима или у школама (било је време летњег распуста), готово увек на поду по коме је била разасртра слама. То нам уопште није било незгодно, напротив. Уосталом, сви смо ми били ратна генерација, навикла да, кад затреба, спава и на голом поду. Екскурзија је била таква да је свима нама (који смо још живи) остала у најлепшем сећању,

мада је и тамо било догађаја који су резултат времена у коме смо живели. Били су безначајни и нећу их помињати.

На самом почетку наше екскурзије били смо у Студеници. Тамо смо боравили три дана. Спавали смо у манастирским конацима, на поду обилно застрвеном манастирском сламом; хранили се у манастирској трпезарији; храна је припремана у манастирској кухињи; ишли смо до Савине испоснице о којој би требало да ти напишем засебно писмо... У слободном времену смо цртали манастир, сликали пејзаже или се просто мували разгледајући фреске и околину. Академски сликар Светислав Страла, изванредан акварелиста, који је тамо радио на конзервацији и рестаурацији фресака, показивао нам је како се акварелише.

* * *

Екскурзија ми је, рекао сам ти, остала у најлепшем сећању и то, пре свега, захваљујући Бранку Шотри који је све предвидео и организовао. Љутили смо се на њега због дисциплине коју нам је, током путовања, наметао: морало се устајати тачно на време, нико се није смео издвајати, морали смо бити уредни и редовно се умивати и бријати, при обиласцима објекта смо морали бити у групи, морали смо, морали смо, морали...

Све нам је то, помало, личило на војничку дисциплину и ја сам тек касније схватио да је то, са гомилом дечурлије какви смо ми, било заиста неопходно да би ствар функционисала.

Са те екскурзије ми је остало неколико, сада већ избледелих, фотографија. Пре извесног времена сам их гледао: у међувремену се неколицина некуд изгубила, већина је помрла, а само нас неколико је још живо овде у Београду.

* * *

Нова школска година је, за мене, била прилика да још више зароним у струку за коју сам се определио. Захваљујући добрим педагозима, учење је представљало право задовољство. Сви су се они трудили да нам своја знања пренесу и да заволимо своју струку па су ми, ево, чак и данас, после педесет година, остали у најлепшем сећању: Др. Станислава Коларић која нам је била разредни старешина, а предавала нам је историју уметности и била школски библиотекар, арх. Јосип Корка (пројектовање), арх. Ђорђе Крекић (стилови), академски сликар Фрања Радочај (калиграфија), академски сликар Бранислав-Бруно Кришћински (акварел и сликарска технологија), академски вајар Марин Студин (вајање), академски сликари Јефта Периф, Антон Хутер и Винко Грдан (цртање и

сликање), акад. сликар Владимир Предојевић (сликарске технике), Фрања Китак (дуборез), арх. Петар Зарић (стручно цртање), акад. сликар Иван Лучев (анатомија) и мајстор Војислав Бањац (рад у столарској радионици). Повремено смо имали и друге наставнике: акад. сликар Душан Јанковић (калиграфија), акад. сликар Драгослав Стојановић – Сип (калиграфија) и акад. сликар Васа Поморишац (сликање). Они су замењивали своје, тренутно болесне или одсутне, колеге. Да, био је још и Данило, предратни подофицир. Он се појавио када је у наставу уведена предвојничка обука. Добили смо свакојако трофејно оружје с краја прошлог и почетка овог века: дугачке француске пушке (Лебел, мод. 1886) »манлихерке« и »маузерке« (све то, наравно без муниције), чак и два трофејна шмајсера и све то је стајало у школском магацину. За обуку, а и за случај да нас, мрски нам непријатељ, нападне. Тако нам је речено. Морам признати да нам није било сасвим јасно ко би, тада, требало да буде тај мрски непријатељ. Прво су то биле капиталистичке земље са Америком и Енглеском на челу, а после 1948. и земље источног блока са Совјетским Савезом на челу. Ова новија опасност је била очигледнија: тамо где смо се граничили са Мађарском, Румунијом, Бугарском и Албанијом (а те су земље припадале Совјетском

блоку) је била нека врста ратног стања; пуцало се и гинуло често. Данило нас је, за кратко време, истренирао да, са оним дугачким пушчетинама, газимо стројеви корак као да смо Титова гарда. Кад кажем ми, мислим не само на младиће него и на девојке. Са изузетком Божане Јовановић и Десе Томић све су газиле као да су одслужиле пун војни рок у елитним јединицама Совјетске Армије...

Праву војничку обуку, дакле оно што би, у случају рата, заиста требало да знамо да би преживели и умели да ратујемо, нисмо учили.

Изгледа као да сам о Данилу и предвојничкој обуци писао више него што треба. Учинио сам то због тога што тај предмет, управо због своје апсурдности, то заслужује. Предвојничка је уведена у време сукоба југословенске и совјетске врхушке и ми, тада војнички још необучени балавци, смо, у случају совјетске агресије, требали да послужимо као топовско месо које ће бранити наше мудро руководство. Као обавезан предмет, била је предвојничка и касније, када је опасност од совјетске агресије прошла, али је, временом, евоулирала у могућност да студенти стекну неку специјалност која би, у случају рата и опште мобилизације, заиста могла бити корисна. Избијањем рата у коме нисмо ратовали, (1991) показало се колико је уопште све то што је

ЈНА организовала (у Словенији, Хрватској, Босни, па и на Косову), дилетантски лоше – изузев, можда, шпијунаже.

Колико знам, сви наши наставници су у међувремену помрли. Њихова имена сам записао због тога да их и ја, овако матор не бих заборавио. А и због тога што сам, тек касније, сазнао колико су они (или бар већина њих), сваки на свој начин, били значајни за културу ове земље.

После резолуције, затражено после сукоба југословенског руководства са совјетским, те давне 1948. године, у нашој земљи је настала, можда само привидно, другачија клима. Тврди став активиста је, некако омењено, а неки су и престали да буду активисти. Конференција, често маратонских, је и даље било, готово увек је неко од нас био критикован због малограђанштине, индивидуализма, лошег односа према нашој друштвеној стварности... Критиковани су, углавном они који нису хтели (или успевали) да се уклопе у сиву масу будућих верних поданика. Морам поновити да наши активисти нису били толико ригорозни као на неких другим школама и да је из наше школе одстрањен заиста мали број оних који су проглашени реакцијом или неким сличним, тада погрдним, називом. Међу првима је била Невенка Будисављевић. Била је нешто старија од већине

нас, марљиво је учила и добро цртала. Њена кривица је била што није имала оца. Живела је сама са мајком, сиротињски, у дворишту католичке цркве на Котеж Неимару. Тамо је добила станчић под условом да, у дане када то буде потребно, у цркви свира на хармонијуму (или оргуљама, не сећам се који је инструмент био у питању). Наравно, дружили смо се, долазила је код нас и ми смо одлазили код ње. То је био довољан разлог да буде одстрањена, јер је, сматрало се, вршила отровни утицај ширећи религију...

Други је био Љубиша Ристовић. Он је такође био нешто старији од нас, почео је да студира сликарство непосредно пред II Светски рат и, за разлику од Невенке, потицао је из имућне београдске породице. Презирао је комунисте и то није много крио. Добар цртач, лепо је сликао и био је под утицајем импресионизма. Био је ликовно образованији од већине нас, па његов стомак није подносио соцреализам. Проглашен је за формалисту, личност која негативно утиче на нас остале и, наравно, најурен је са Академије. Он се убрзо затим, некако се докопао Француске. Кажем некако, јер у то време обични људи још нису могли добити пасош за легалан излаз из земље.

Драгослава »Гуга« је изгубила право на даље школовање формално због лоших оцена.

Прави разлог је био то што њен отац, официр Краљевине Југославије, по завршетку рата, није хтео да се, из немачког заробљеништва, врати у комунистичку Југославију. Још неки су морали напустити школу и Академију али је њихов одлазак прошао мање запажено. Много година касније сам сазнао да су отишли јер се на њих сумњало да имају информбировска схватања.

Сазнали смо од једног нашег друга, кандидата Партије, да се активисти спремају да на наредној конференцији, оптуже једног студента (Небојшу Митрића, доцније познатог вајара) и да га избаци са Академије. Нас неколико (било нас је, чини ми се, петоро или шесторо) смо се договорили да то спречимо. Сваки од нас је добио задатак да нађе још три истомишљеника, да сваки од те тројице такође покуша да нађе тројицу (и тако редом) и да, на конференцији сви који су у то укључени, гласају уздржано или против избацивања. Ствар мора бити тако организована да свако ко у томе учествује зна само четири једномишљеника: онога од кога је добио инструкције и тројицу које је заврбовао.

Више се не сећам како је гласила оптужба, али знам да је била нека бесмислица типа: »Тиме што друг сада, за време наше конференције, црта он показује да се дистанцира од нас, да није са нама

– а другови, ко није са нама, тај је против нас. Предлажем да се друг, као штетан, искључи из Народне Омладине.«... Били су веома изненађени када се, приликом гласања, показало да је већина била или против избацивања или уздржана. На следећој конференцији су покушали да избаце једног другог студента (колико се сећам, био је то Жика Ковачевић, касније професор Академије примењених уметности) и опет нису успели. Тиме су избацивања престала, а и састанци наше групе.

Док смо се састајали неко је предложио да се повежемо са Филозофским факултетом јер смо чули да тамо постоји некаква организација. Помињана је Демократска омладина и помињано је име »Бели орлови«. Неко је чак предложио да покушамо да скупљамо оружје. Мислим да је моја заслуга што ти предлози нису прихваћени – да јесу, сви би ми лоше прошли, јер су, чини ми се, само нешто касније, али те исте 1949. године, сви »Бели Орлови« са Филозофског факултета похапшени. А можда су они, већ у време када смо о њима чули, били у затвору... Уосталом, ми нисмо били револуционари ни контрареволуционари. Били смо само група младих који су хтели да уче и желели да нас активисти оставе на миру.

И сада, кад размишљам о нашим активистима, сетио сам се да су сви они били (три до осам

година) старији од нас, да се ни један није одликовао великим талентом, а ни нарочитом памећу. А изузев једнога, ни образовањем. Били су довољно промућурни да нам се наметну, да уђу у игру која се звала Партија. И сви су, касније, од те игре профитирали: неки од њих су, одмах по дипломирању, добили добру службу коју на други начин не би могли добити, неким је запао државни атеље, а неки су постали званични уметници за све велике послове.

Школска 1948/49. ми је, некако, брзо прошла. На иницијативу Бранка Шотре, основана је студентска задруга, прва у нашој земљи. У руководство су наравно одмах ушли активисти, али било је и неколико даровитих непартијаца. Према правилима задруге, ако је неки посао могао да се ради као школски задатак, онај ко га је радио добијао је мањи део (чини ми се 25%), а остатак је припадао Задрузи. Ако је посао по природи био такав да се морао радити у слободном времену, Задруга је добијала 25%, а остатак је припадао ономе ко је посао радио. Организоване су и групе које су радиле веће послове и у каси задруге се на крају школске године нашло много новаца. Шотра је смислио и организовао: пошто имамо довољно новаца, распуст ћемо провести на обавезном крстарењу Јадраном.

Захваљујући Шотриним везама све је реализовано. У Пули

је пронађена једна трабакула са две катарке. Њена утроба је преграђена на два дела и снабдевана креветима на спрат. Од војске смо добили ћебад и сламарице, а мислим од Црвеног крста или УНРЕ, млеко у праху, какао, сушеног бакалара, топљеног сира у конзервама и силу других намирница. На једном боку палубе дограђена је минијатурна кухиња, а на другом је импровизирана кабина која је служила као додатни нужник.

У Београду је, пред полазак, сваки од нас добио прецизно написану маршруту екскурзије.

Путовали смо возом до Љубљане. Тамо смо прешли у електрични воз јер нас је чекала деоница пруге која је, до недавна, припадала Италији. Тај део пута је, за нас, био неуобичајен: вукла нас је локомотива из које не избија дим... У једном тренутку је неко завикао и сви смо се, веома узбуђени, набили на прозоре: видело се море! Многи га, до тада, уопште нису видели.

Пула! Укрпали смо се на наш брод али путовање није одмах почело. Остали смо у луци, чини ми се, један или два дана. Разгледали смо град; импресионирао нас је амфитеатар, ишли смо на обалу, мотали се по луци, неки су желели да пробају море, било је заиста слано... После смо пловили на север, све уз обалу око Истре. Туриста у то време код нас није било и приморски градови су

били прилично пусти. Одлазећи дубље на копно видели смо готово пуста села: камене куће без кровова, прозора и врата зијали су некако аветињски на нас, а ретки становници, углавном старији људи, говорили су само италијански. По завршетку II Светског рата, када је ова територија припала Југославији, мештани су напустили своје куће и повлачећи се у Италију, понели сву дрвенарију, подове, врата, прозоре, па чак и кровну конструкцију. Ни воде није било: ретки преостали, пили су кишницу са мало сирћета.

Ровињ, Пореч, Новиград, Умаг, Пиран, Копар; сунце, приморски амбијенти, пристаништа, рибарске мреже, антички храмови, катедрале, плаже – и тако све до саме тадашње (морске) граничне линије близу Трста. Онда нас је надлетео један авион, двокрилац, који је испаљеном ракетом дао знак да се морамо вратити. Капетан брода нам је показивао поморске карте и објашњавао да су неки делови мора минирани. То, додуше није било уписано у картама, али он је тачно знао где не сме пловити.

У повратку, нешто јужније од Пуле, ухватила нас је бура. Већина се увукла у утробу брода и тамо, на својим постељама куњала. Неки су повремено излазили на палубу и пресамићени преко ограде чинили оно што ненавикли у тим приликама обично

раде. Таласи су били све већи па је капетан наредио да се, на отворе који воде у потпалубље (заправо у наше спаваонице), ставе капци и све то затвори цирадама – да вода не продре у унутрашњост брода. Ја сам, са још неколико другара спремних да помогну морнарима, остао на палуби. Много помоћи од нас није било. Једра су на време спуштена, укључени су мотори и брод се склонио у један залив. Запамтио сам му име: Веруда. Бура је брзо престала.

Екскурзија је трајала око месец дана. У значајнијим местима смо остајали и по два-три дана. Брод би се укотвио, а ми смо одлазили у разгледање. Било је времена за све; обилазили смо све значајне објекте, музеје и археолошка налазишта, купали смо се, цртали и сликали. Све то је, распоредом, било унапред временски испланирано.

Раб, Паг, Корнати, Задар, Шибеник, Скрадин, Сплит, Хвар, Корчула, Дубровник, Херцеговина, Котор, Пераст, Будва, Бар, Улцињ... Прошло је пола века, већине учесника више нема, али се те екскурзије добро сећам, пре свега због лепе атмосфере, добре организације и због свега што нам је Шотра, кад смо обилазили значајна места, о њима умео да исприча. Тек касније сам схватио колико је љубави и енергије у све то морао да уложи.

Задар је за нас био занимљив због цркве Светог Дона-та и чињенице да је, савезничким бомбардовањем, разрушен део града испод кога су се указали остаци античких грађевина, заправо, римског форума – ако се добро сећам. Мислим да смо у Задру остали два дана; време смо провели што у разгледању знаменитости, што у цртању или сликању његових улица... Сам град је деловао прилично пусто – као и сви приморски градови у оно време када код нас ни домаћих ни страних туриста још није било. Страни туристи су, пуних неколико деценија после рата, изазивали озбиљно подозрење наших власти, а ми смо, истовремено, васпитавани да су сви странци (а нарочито они који долазе као туристи) опасни агенти страних обавештајних служби. Неколико година касније, када су почели долазити, страни туристи су смештани у посебне хотеле. Исхрана и смештај су у тим хотелима били неупоредиво бољи него у другима, а туристи су били изоловани тако да нама није било могуће ступати у везу са њима. Сваки покушај дружења са њима завршио би се код иследника ОЗНЕ.

* * *

У Стонском заливу смо се насукали на подводну стену. Требало нам је два дана да се са ње

откачимо али се крма наше бродлице (израђена од масивног дрвета) ипак одвалила. Морнари су је, уз помоћ неколицине другара вичних рођењу, некако подвезали па смо наставили пловидбу. Успут се показало да је маневрисање таквом крмом готово немогуће – срећом, наишли смо на један војни бродичић чија је посада, видевши да смо у невољи, спремно прихватила наш коноп и вукла нас до Дубровника. Тамо је и било предвиђено да останемо три дана; уоктвљену бродицу су брзо поправили, а ми смо упознали Дубровник – водио нас је академик Цвито Фисковић, најбољи познавалац историје и свих знаменитости овога града.

* * *

Вративши се у Београд, морао сам да нађем неку фирму где бих »одрадио« тада обавезну летњу праксу. Не сећам се како сам доспео до фабрике намештаја »20 Октобар« на Вождовцу, али знам да ми је посао тамо био занимљив. Примили су ме срдачно, добио сам сто за цртање, »Т« лењир и троуглове... шеф пројектантског бироа је био један (мени се тада чинило) старији човек, бивши столар. Дао ми је неке предратне каталоге са фотографијама и грозним цртежима намештаја по којима је требало да покушам да направим перспекти-

ве и радионичке цртеже. Био је, наиме, у то време расписан конкурс за намештај породилишта у Београду, а по тим цртежима је фабрика требало да уради калкулације, па да учествује на лицитацији... Урадио сам оно што се од мене тражило – и то много брже него што су они очекивали – па сам шефу предложио да урадим једно савременије, а по цени повољније решење. Чича ме је неповерљиво погледао али, пошто тренутно за мене није било другог посла, сложио се. Направио сам и ту другу варијанту намештаја за породилиште, дао је калкулантима, направио и један нацрт корица за њихов каталог намештаја и тиме сам завршио мој први месец рада у струци. Месец дана касније, комисија породилишта је одабрала мој пројекат, ја сам од фабрике добио лепу новчану награду и понуду да се, кад дипломирам, запослим код њих. Ја сам имао друге планове: студије на Академији примењених уметности.

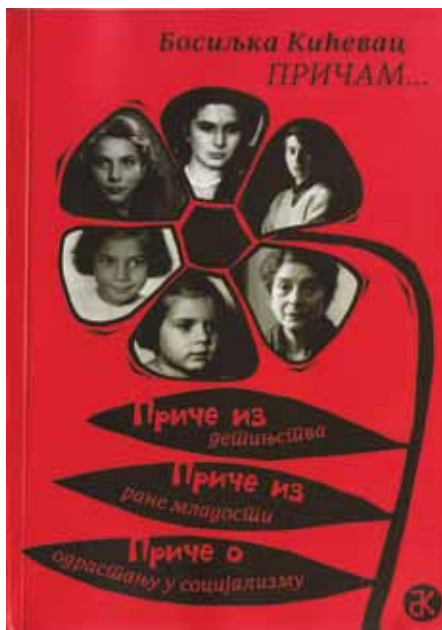
Босиљка Кићевац

* * *

ПРИЧАМ...

ПРИЧЕ О ОДРАСТАЊУ У СОЦИЈАЛИЗМУ

(ФРАГМЕНТИ)

Самостјално издање Босе Кићевац, 2009.

И тек ме је на Академији сустигла дилема и тражење подршке ставовима Партије, са којима се нисам слагала. Реч је била о осуди Бранка Ђопића, Ђиласа и Дедијера. Бранка Ђопића сам обожавала, зар њега да ЈА осуђујем? Ђилас је писао оно што и ја мислим, Влади сам много штошта опростила што сам му памтила, али сад је био у праву, знала сам да је поштен и да подржава свога друга истомишљеника, иако зна шта ће да му се деси. А Павле је већ страдао. На свом Економском факултету. Избацили су га са факултета као трулу крушку јер је искрено рекао да треба да се добро размисли и усвоји критика, рекао је — добронамерна, да би се ствари поправиле на добро. — То мисле и моји другови, — рекао је Павле у препуној аули факултета — Који твоји другови? Упитала је злогласна Ранковићка. — Па, ови око мене, јуче смо о томе говорили. Павле је запрепашћено гледао у испражњен простор који се нагло направио око њега. Нигде никог. Павле, наравно, није хтео никог да именује, а они су ћутали. И остали су на факултету. А Павла су избацили. Заувек. И са таквим искуством сам ја морала да се борим за свој став и своје лично поштење. Ипак хоћу, па шта Бог да. Нећу више да лажем и себе и друге, не могу. А Пава преклиње: — Оћути, молим те, нас нема ко да нас штити. Шта ћеш ако и тебе избаце са Академије? Видиш како је Павле страдао? Сад не може више да студира. А где ћеш ти? Ти волиш сликарство. Напустила си посао, како ћеш да живиш? Све је то било тачно, боље је да ћутим, сви су ћутали, нико од мене посебно неће тражити мишљење. Зар би

много изгубила у својим очима кад бих ћутала? Бих, рекла сам сама себи, бих! И ја, пред препуну салом студената и неких профа, и наравно Бранка Шотре, изјавим да желим да напустим партију, јер никако тамо не припадам, да нећу никад прочитати Марксов «Капитал», а да ћу и даље волети своју земљу и предано радити оно што сам изабрала. Тајац. Чекала се Шотрина реч. Срце ми је стало, очекивала сам оно најгоре. Боже, шта ми би? Онда је Шотра рекао да му је жао, да сам ја добар студент и добра девојка и да је то моја лична одлука о којој се не дискутује. И наставио састанак. Издржала сам до краја, не верујући, само што нисам плакала, и отишла са састанка кући, пресрећна што сам избегла оно најгоре, пуна захвалности према Бранку Шотри. И данас не знам зашто ме је спасао. Кад је умро, неколико година касније, искрено сам плакала на сахрани: Заслужио је то од мене. Последица је ипак било, нисам добила пасош кад сам хтела

да путујем, али осећање слободе у души и независност у идејама толико су ми значиле, да ме је то испуњавало срећом кад год сам на то мислила.

АКАДЕМИЈА ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ

Пет година мог живота. Пет најлепших и најтежих година. Осећала сам се слободно и сиромашно, али ми то није много сметало. Сви смо били по мало бедни, окупирале су нас друге ствари: савладати цртање, сликање, положити испите, а успут мало проживети. Није ни било великих могућности провода: биоскоп, позориште – пета галерија, и ретко понека прослава Нове Године или славе-патерице за нас младе. Углавном нико није закашњавао на часове, значи рано устајање чак и суботом која је била радна, чак се онда највише и радило. Мени је недеља служила за личну

После часова на Академији, шетња на Калемегдану. Саша Ајзинберг, Боса, Бранко Босић, Душанка Јовановић, Богдан Кршић и Гордана Враговић, 1951 год.

Иста шетња. Жак Кукић, Душанка Јовановић, Богдан Кршић, Боса, Бранко Босић (седи), изнад њега Коста Брадић и Гордана Враговић.

хигијену, спремање собе, крпљење и прање. У јуну су се полагали испити, у јулу је обично била организована студентска екскурзија (то сам много волела) а август и септембар су била два слободна месеца кад сам имала пуно планова да нешто урадим и цртам и сликам.

* * *

ТРЕЋА ГАЛЕРИЈА

Наравно, трећа галерија Народнoг Позоришта била нам је »кућа« скоро свако вече неколико година. Оданде смо гледали на позорницу као из авиона, а била је и могућност да пратимо опере на стајању са стране. То сам и више волела, оданде сам могла да видим да ли има неко празно место у партеру. Чикица-разводник у партеру ме је симпатисао: пуштао ме је да седнем на празно место ако га случајно има. И то тек кад почне други чин, јер је тек онда било сигурно да је место празно. Дечакe није никако хтео да пушта, мој скромни изглед уливао му је сажалење и поверење. Пре почетка, ми, студентска булумента, стајали смо крај улаза и стрпљиво чекали да нам »кербер« на улазу да знак: сад можете ући. Увек нас је било бар седам-осам. На сам дан премијере нисмо ни очекивали да нас пушта, онда су предност имали студенти музике са пропусницама, а ми смо чекали барем репризу или неку већ уходану представу.

* * *

ПАРНАЦИЈЕВ

Тих, миран, неприметан. Увек је гледао у земљу и заузимао врло

мало простора, био је стално присутан на свој тихи начин. Две године смо били заједно у класи, а ја не бих имала ништа рећи о њему, једино сам знала да је уписао вајарски одсек. Свако јутро смо узимали клупе, постављали на њих табле за цртање и заузимали место испред модела, где га нађемо. Једне недеље (недељу дана се радио цртеж) била сам се сместила поред Парнацијева. И почнем ја разговор са њим, спонтано и без присиле. Прво сам му коментарисала цртеж, са малим похвалама, врло добронамерно, указивала му неке недостатке у цртежу, увлачећи и њега у разговор, то смо сви у класи радили. Критика од друга у класи више је значила од свих професорских критика заједно. Није ми много одговарао, али ме је помно слушао. Нисам се ни питала да ли сам требала или не да му се обратим. Зашто не, мислила сам, неће ли се још више увући у себе? Али ми се чинило као да ме ујутру поздравља малим, малим, смешком. Једног дана ми је сам пришао, хтео је да ми покаже неке цртеже. Изненадила сам се. Закопчани Парнацијев мало се одледио. Срамежљиво ми је рекао да је био у позоришту на неком балету и покушао је да нацрта покрет балерина, ваљда је у библиотеци видео Дега-а. Врло сам се трудила да учествујем у овој »другарској« критици а да му не кажем како су му цртежи ужасни. Али је било много труда који је показао цртајући, стварно се то видело, а то ипак нешто значи, то сам му и казала. Први пут је најтеже, рекла сам му, и ја сам покушавала и није ми увек ишло од руке. Али после много пута савладаш цртеж и покрет, само треба ићи даље. Нека никако

не стане, људско тело је за њега важно, он студира вајарство, форма је најважнија. Нас, сликаре понекад вади боја, па забашуримо цртеж, али они, вајари, то не смеју. Нека само иде даље и нека не стане. Показивао ми је с времена на време цртеже, нисам то никако могла да одбијем, ја сам била једина особа са којом је комуницирао. Схватио је моју добронамерност и савладао је свој стид и одбојност. На заједничким екскурзијама увек је био по страни, увек исто обучен, било да је падала киша или сијало сунце, а и како би имао шта да пресвуче кад није имао никакав пртљак: носио је мали пакетић замотан у новинску хартију. Понекад, на екскурзији, кад није било могуће организова-ти заједничке оброке, добијали смо извесну суму новаца за дневну исхрану и јели смо у ашчаницама (кад смо били у Македонији) или у малим ресторанићима или смо куповали на пијаци воће и пекарске производе. Нико Парнацијева није видео да нешто купује и једе. Одвојен од нас глођао је неки сув хлеб. Новац је вероватно штедео и чувао за »после«. Кад сам то питање постављала другарима одговарали су ми: — Шта те се тиче? Што мучиш туђу муку? Свако има право да ради шта хоће са својим новцем. Да ли мислиш да му је лоше? Видиш да му не фали ништа. Тако је и изгледало. Увек је био исти: тих, пажљив, неприметан, истог израза лица, није изгледао несрећан и гладан. На крају, пете године чекао је у дворишту некога. Кад сам пролазила, видела сам да је чекао МЕНЕ! — Да ли би хтела да видиш мој дипломски. — питао ме је срамежљиво. — Како да не, бићу почаствована, — рекла сам

му. — Да ми кажеш своје мишљење, скоро сам га завршио. И отишли смо у вајарску класу, где је радио са још једним вајаром. Била је то женска фигура, не тако добра, али не ни тако лоша. Ипак је савладао људско тело, оценила сам да ће проћи на дипломском али не са неком великом оценом, али то му и није било важно. Уздржано сам хвалила фигуру, а он је био задовољан. Моја процена је била сасвим тачна. Парнацијев је дипломирао и нестао. После много година читала сам репортажу у неким недељним новинама о Хиландару и монасима у Македонским манастирима које нису хтели да приме у Свету Гору, због раскола двеју цркава. Био је и интервју са Парнацијевим који је као стипендиста македонске цркве желео да га приме у Хиландар. Наравно, нису, и он је живео самотно у неком македонском манастиру, чекајући боља времена. Срце ми се стегло од жалости: толико самоодрицања и мучења у току студија, са неком бедном стипендијом, (зато је и штедео) како би он био срећан као монах у Хиландару, зашто му то нису дозволили? Али оно што ме је највише дирнуло и растужило било је његово сећање на дане студирања на београдској Академији Примењених Уметности, кад је причао о томе да је тамо онда био срећан, како су му нека дружења остала у најлепшем сећању. Која дружења? Кога је имао осим мене?

АТИНА

Није реч о граду, већ о нашој другарици, мада би се то тешко могло рећи, која се тако зове. Једна доста лепа глава на гломазном телу,

са унезвереним очима. Није ништа говорила, само је гледала и нешто записивала. И онда је једног јутра осванула цедуља на вратима: ко је кад дошао и колико је закаснио, кад је отишао са часа, кад се вратио, ако се вратио. — Атина! — сви су се сетили, — Ето шта је записивала! И списак је нестао. И сваки списак који је упорно освањивао на вратима, нестајао је, или је био прежврљан. Неколико наших другара смејуљило се, Атина је имала очајан израз лица. Она је била »организована« како се онда говорило, односно члан Партије, које, зна се. Била је само једна. Вероватно је сматрала да је то њен задатак: чување морала и дисциплине. Причало се, шушкало се да свако јутро пре часова носи у ректорат цвеће да украси сто Бранка Шотре, нашег ректора. — Заљубљена је у њега. — ругали су јој се иза леђа, а ја сам, поред све моје осуде таквог понашања, осећала према њој неку врсту жалостивог саосећања: како ли је морала бити несрећна, кад то ради? Кажу да су је замолили да не долази са цвећем више, колико љубазно, не знам. Морала је да одустане и од писања казних табела, нису могле да се одрже, уместо похвала и аплауза, доживела је потпуни фијаско и презир. И онда се десио један, за нас, смешан догађај. За часове анатомије постављала се скулптура нагог мушког тела. Стајала је на климавом сточићу испред клупа на којима смо седели. У једном тренутку скулптура се заклатила и пала напред на једну од клупа где је седела Атина. Сама. Увек је седела сама. И том приликом одломио се са фигуре један незгодан делић, који је био мало истурен, и пао Атине у крило. Атина га је са

ужасавањем избацивала из своје сукње и побегла под салвног смеха. Заиста је било ужасно смешно. Као да је све то неки пакосник-осветник изрежирао баш због кажњавања Атине, због њеног цинкарења и злобе. Данима се није појављивала у класи јер би се сви смејали кад би је погледали. Да се и она смејала са нама све би одмах престало, да је прихватила цео догађај као неку добру шалу, макар и на њен рачун, превазишла би то лако и сви би то брзо заборавили. Уклопила би се у колектив, то је сигурно и желела, и била би прихваћена као једна од нас, то није било тешко. Овако је остала по страни целог нашег школовања, ни са киме није изградила неко другарство или ма какав однос.

КАКО ЈЕ НАСТРАДАО БРИЦА

Не постоји ни једна генерација без надимака. Миодраг Гојковић нам је рекао први дан: — Зовите ме Буца. Остао је Буца и био је до краја живота Буца, сам је тако хтео. Питај Бога зашто. А био је велики лаф, волели смо га. Пројектовао је и сам правео фонтане, и то је лепо радио. Жак, наравно Живорад, сам је донео на Академију свој надимак. Прихватили смо и имена и надимке. Сви смо имали скраћена имена, то је било нормално: Гордана-Гоца, Јелисавета- Бети, Невена-Нена, Богдан-Бобан, али и Брица је донео свој надимак: — Зар не личим на брицу? — хвалио се, — Видите ову коврцаву црну косу, а и једно време носио сам праве уврнуте бричиће и зулуфе, прави, правцати брица. Очигледно је био задовољан својим

надимком: Душан Поповић је било нешто сасвим обично. Био је у сваком случају занимљиви индивидуалац. У пролеће, кад се време пролепша, Бранко Шотра је организовао излете до наших најпознатијих манастира. — Треба прво упознати своју земљу — рекао је. Зар није било необично да нас пуковник УДБЕ води у православне манастире? То је указивало да је Бранко Шотра културан, неострашћен човек, који цени праве вредности. То ми се много допадало, нарочито кад сам га у манастирима видела како са пуно поштовања разговара са оним јадним остатком манастирске братије, која је била остављена, протерана, више гладна него сита. Са нама, студентима, био је врло строг: сви за једнога, један за све, праведност и другарство. Четрдесетпет минута марша, петнаест минута одмора, а кад смо Душанка и ја мало клонуле, узео нам је ранчеве, метао на своја леђа, да би могле да издржимо до краја. Како могу то икад да заборавим? Кад смо после дугог марша стигли предвече у Манасију, нас две последње и растерећене, направили смо мали састанак да би расподелили кревете за спавање. Наиме постојала су само три кревета на нас двадесетак. Једногласно смо нас четири девојке добиле два кревета да спавамо две и две. Али је остао трећи кревет. Онда је Брица рекао: — Ја треба да добијем тај кревет. Ми смо се следили. — Добро Поповићу, а зашто ти треба да добијеш тај кревет? — питао је Шотра. — Боли ме глава. Моја црна коса упија сунчеве зраке и боли ме глава, — образлагао је Брица. — Добро, Поповићу, имали неко нешто против? — питао је Шотра. Нико ништа није имао против, ко је смео ма шта да каже. Шотрина

љубазност нам је била необјашњива. Ми, девојке, некако смо се згурале, кревети су били мали и коритасти, младићи су спавали на поду, а Брица се добро испаво сам у кревету.

Сутрадан, за време обеда, свако је извадио оно што је понео и метнуо на заједничко ћебе, само је Брица остао по страни и нешто жвакао. Прегледали смо залихе и констатовали да нема довољно хлеба. Шотра је прозвао Брицу: — Поповићу, хоћеш ли да одеш са још неким до села, да нам набавите још хлеба. — А, не. — рекао је Брица. — Ја имам довољно, нека иде неко ко није понео хлеб. Ја га цело време вучем у руксаку.

Излет у Манасију. Боса води, лево од ње Брица (са црном косом), десно Бранко Шотра и проф. Ђорђе Крекић.

Шотра опет није рекао ништа, јавили су се добровољци који су отишли по хлеб, требало је пропешачити два-три километра, али ништа није тешко за колектив, тако су они рекли. И прошла је школска година. На крају семестра у свакој класи се организовала такозвана «колективна критика», кад су сви студенти излагали своје радове у класи, а професори и остали студенти обилазили класе и гледали. Волели смо колективне критике и по мало их се прибојавали: требало је истрпити критику и професора и другова. Онда су се утврђивале оцене. Ми смо волели да идемо у старије класе да видимо шта и како раде старије колеге. То иначе нисмо могли да радимо у току године, како би се смуцали по туђим класама? Пред Брициним радовима професори су највише стајали. Аух! То није слутило на добро. Наше радове су овлаш гледали, смешкали се, и климали главама, нико уосталом није био лоше оцењен на »колективној критици«, оцене су се углавном већ знале. Али не и Брицине. Брица се ничим није издвајао, ни по добру, ни по злу. Али, једино је он имао »црну косу која привлачи сунчеве зраке« и зато је страдао. Избачен је са Академије. Изјављивали смо му жалост и саучешће, али он се смејао: — Не брините за мене, ја сам непотопив, идем на педагошку Академију, биће ми боље тамо. Долазићу да Вас обилазим. На мојој првој изложби у Графичком колективу, КУПИО ми је једну слику, инсистирао је да ми је КУПИ слику на месечну отплату, није хтео да му поклоним. Није била скупа, направила сам му цену као старом другу, али ни једну отплату није пропустио.

ЕКСКУРЗИЈА ПО МАКЕДОНИЈИ

После друге године, за време распуста, студенти су ишли на екскурзију у Македонију обилазећи средњевековне манастире. Ја сам тек завршила прву годину, али смо Гоца и ја замолиле нашег ректора и добиле дозволу да идемо са старијом годином на екскурзију. Биле смо врло срећне због тога. Волела сам заједничка путовања, колико год да су била тешка и неудобна. Трећа класа са дрвеним клупама, пешачење, вучење ствари, дрндање, углавном ноћу, али све то је за мене било нешто што сам већ искусила за време рата, са том разликом што се сада нисам плашила бомбардовања. И имали смо обезбеђен оброк и спавање. Спавање је углавном било по школама, јер су ђаци били на распусту, а и хранили смо се где год је било могуће, али све то није било страшно за мене, навикла сам се већ на то. То је углавном био услов свих мојих путовања. Тако сам била пуна добре воље и стварног одушевљења, да ми уопште није било тешко да устајем, у цик зоре да бих се »нацртала« на неко особито место за сликање или на скелу у манастиру да бих копирала неку чувену фреску. Било нас је доста, свако јутро смо се размилели по локацији где смо се налазили. За мене је то био живот пун неког смисла. За мене се »залепила« старија колегиница са отсека костимографије. Не знам зашто, ваљда је имала неку млађу сестру. Мени то није сметало, није ме ничим угрожавала, а имала сам друштво, нисам била сама. Моја Гоца је била лења да устаје рано и иде да црта и слика, нашла је друго

друштво. Нисам се нимало љутила, то је било тако нормално, свако је следио своју звезду. Бићемо Гоца и ја опет заједно у Београду, овде сам грабила својим путем. Стана, тако се звала нова другарица, није ишла са мном кад радим, већ ми се после придруживала, на часовима одмора. Увек је грабила место поред мене. Била ми је забавна, много искуснија од мене, причала је чудне и занимљиве приче. Можда је због тога и била са мном, слушала сам је. Можда су они који је познају мало више и бежали од ње због тих њених измишљотина. Једне ноћи, у Призрену, таман смо заспали, светла су се нагло упалила и у спаваоницу ушла су два професора који су нас водили и наша колегиница са старије године. Рекли су нам да су нашој колегиници нестале врло скупоцене боје и да ће

сада да изврше претрес. Треба само да останемо у нашим креветима, они ће да погледају наше ствари и пртљаг. И нашли су боје. Код Стане. Отишла је са њима на саслушавање и рибање. Једва сам заспала са боловима у

Екскурзија по Македонији, 1952. У средини Божана Јовановић, Рајко Сикимић и Боса.

Проф. Живојин Пиперски враћа екскурзију у Београд. Жак и Брка још увек у кечићима

стомаку, Стана се откачила од мене, као да ништа није било, а ја сам јој била захвална на томе.

* * *

Тетка Мока ми је прискочила у помоћ кад ми је била најпотребнија. Кад сам се уписала на Академију примењених уметности, вратила сам се на татину пензију која је била врло мала. Тешко да би са том пензијом могла пристојно да живим. Можда бих морала да се храним у студентској мензи званој »Код три костура«.

* * *

ПРИМЕЊЕНА И »ЧИСТА« УМЕТНОСТ

На Академији је, наравно, главно било цртање и сликање, касније фреско сликарство, мозаик, плакат, све оно што је чинило специфичност примењених уметности, односно како сам ја схватила: ликовна уметност примењена на разне материјале или репродукована, али оригинал тј. цела замисао била је за моје појмове чиста ликовна уметност, једна једина, ако је заиста уметност. Нисам оправдавала поделу уметности на чисту и примењену, па сад једно је добро и чисто, а друго »декоративно« и прљаво. Каква будалаштина! Или је добро или није, или је уметност или није. Илустрација у књизи јесте примењена уметност јер је оригиналан цртеж или слика репродукована у онолико примерака колики је тираж књиге, али оригиналан цртеж или слика остају заувек чиста ликовна уметност, и као такви се излажу и цене. Мозаик, фреска, јесу чисте ликовне уметности,

АКО достижу тај ниво. Шта се може рећи за феске из Сопоћана: каква надахнута уметност, уметност над уметношћу. И јако ме је иритирао израз који су неки »ликовњаци« измислили да би потценили све оно у уметности што има неку форму, или је препознатљиво: »илустративност«. Гадљиво су говорили о сликама које су »илустративне«, не дај Боже! Зашто? Зашто? Волела сам енформел као нови вид сликарства, стварно је било врхунских мајстора који су усвојили и продубили тај покрет у сликарству. Те слике су зрачиле на неки други начин: бојама, текстуром, композицијом, ако су биле добре привлачиле су пажњу и мисли. Али натерати Аралицу да тако слика био је злочин, то је као кад се Сава Шумановић мучио у кубизму. Неколико генерација сликара давило се у енформелу, радили су тако јер су МОРАЛИ, да им се критичари и колеге не би ругали. И тек су се на крају живота опет стидљиво вратили својој љубави: пејзажу или фигури. И умрли срећнији, мислим. А шта рећи за плејаду сјајних сликара из прошлости чије су слике биле чиста »илустрација«: илустрације старог и новог завета, свакодневног живота, ликовна људи и животиња, пејзажа? Зар се за то изузетно сликарство може рећи да није »чисто«? Свашта, мислила сам, не дам се завлачити и поколебати: нека свако слика онако како осећа и воли а свака врста сликарства може бити врхунска, какву год форму да има, шта год да представља. Ја, лично, уживала сам у сваком ликовном делу који зрачи и који покреће нешто у нама, нешто што нам буди топлоту у срцу, дивљење и уживање. То може да буде и апстрактна слика, али пре свега она слика којој се

увек враћамо радо и радо. Ко има у себи осећање за уметност, не мора то увек бити сликарство, биће богатији од оних којима то недостaje. Како су они сиромашни; ти, који то немају у себи.

* * *

ЧАСОВИ ТЕОРИЈЕ

Поред практичних предмета имали смо и теорију. Већина је није волела, па зар да напрежу свој здрави, сликарски мозак? А наравно да није могло без теорије. Обожавала сам часове историје уметности код г-ђе Коларић. Онда још нисмо имали прилике да обилазимо светске музеје, могли смо да видимо само репродукције на часовима Историје уметности, Коларићка се трудила да нам прикаже много слајдова у замраченој сали. Волела сам њене коментаре: — Децо, — говорила је — не можете ни да замислите како је ова слика чаробна у природи! Видите ово огледало у средини слике? У њему је насликана цела соба као одраз, са свим детаљима, и што је најчудесније, аутопортрет сликара, а то је био Ван Ајк, који портретише Арнолфинија и његову жену. И свака насликана ствар на овој слици има свој значај и поруку: жена која је очигледно трудна, папуче, мали пас. Кад сам видела у Лондону у Националној Галерији ту чудесну слику Ван Ајка, сатима сам је посматрала и враћала се да је опет гледам. И можда бих пропустила да се дивим насликаном огледалу, промакло би ми, али Коларићкине речи биле су у мени свих тих година и била сам јој захвална због тога. Волела сам часове стилова у архитектури, тако ми је то

помогло касније кад сам имала прилику да све то видим у природи! Анатомија код професора Лучева чинила је да се присетим грађевинских конструкција у Грађевинској школи: ово је било слично, само се није радило о кући као о основи конструкције, већ о човеку. И човек је морао да буде јака грађевина да би могао да опстоји: костур и мишићи покривени кожом, све је то у служби покрета те компликоване машинерије која се зове човек. И све се то могло и морало нацртати. Имала сам десетку коју сам заслужила. Ценила сам професора Лучева, деловао је тако истрошено, као нека руина некадашње палате, са тужним очима које су криле неку патњу. Видело се да је већ јако болестан. Али и пун духа. Умео је да направи по неку шалу са мало боцкања. Али мени је рекао после колективне критике: — Босо, имаш једну лепу слику — а Невени је рекао. — Ти, Невена, имаш један добар цртеж. Како нам је могло значило! Похвала од цењеног професора. Часови педагогије су ми били потпуно неразумљиви: небулозна прича од хаотичног професора. Како предмет може да буде упропашћен од некомпетентног предавача. Не сећам се како сам тај испит уопште и положила. Срећом, испит се полагао у школи са децом, па сам се снашла како уmem и знам и дала деци слободу да раде шта воле, без икаквих педагошких принципа. Професор је свима дао десетке, а и како би друкчије могао? Дај Боже да је знао где се уопште и налази. Обавезна предвојничка обука! То је стварно било досадно. Прве две године опет неки митраљежи, мунисија, не сећам се више шта, било је као зубна болест. А без тог испита

није се могла уписати следећа година. На трећој години учила се прва помоћ, па је то било и корисно и у реду, имало је смисла. То нам је предавао војни лекар, мали, кочоперни, млад официр, наравно у униформи. Прву помоћ смо слушале ми, само девојке, из свих Уметничких Академија: Ликовне, Примењене, Музичке и Позоришне. Нарочито су се истицале будуће глумице: лепе, слободне и по мало безобразне. Верујем да су се договориле да по мало »завитлавају« нашег кочоперног, малог доктора, који је себи потписао »смртну пресуду« рекавши: — Ја сам темпераментан, немојте ме изазивати! — кад су му будуће глумице, а по нека је већ била позната и играла у неком филму, објашњавале да су јако прехлађене, па тако често кашљу и ометају час, не намерно како је он мислио. Он је то називао »тендециозним кашљем«, а оне су се правиле увређене, јер, забога, на снимањима је хладно а оне су по некад тако оскудно обучене, шта ћете, то захтева улога, и он, наравно, није могао да им не верује, па су тако извојевале победу, а ми остале, скромне девојчице, умирале смо од смеха, и пратиле са уживањем њихов дуел. А глумице су то тако маестрално одглумиле, да им темпераментни докторчић стварно није могао ништа. А можда је и он уживао у надигравању, понекад и није тако лоше изгубити од бољега и свакако лепшега. Умало нисам заглавила на последњем испиту из Предвојничке обуке. Професор нам је рекао да нема времена да нам предаје градиво о гас-маски, али да очекује од нас да то сами научимо из неке књиге коју нам је показао и да ће обавезно једно питање баш бити из те области.

Није ми на памет падало да тражим ту књигу, то сам једноставно изоставила. На испиту сам све одлично знала, наравно осим питања из гас-маске. И место да нешто лулетам, ја сам искрено рекла да нисам то питање учила, али да пошто знам одлично сва друга, ја сам сигурно положила. — Ниси, — рекао ми је кочоперни профа, — седи ту напред и одговарај на сва она питања која те будем успут питао. То је трајало сатима, ја сам одговарала и углавном знала, да би ми на крају вратио индекс са уписаном осмицом. — Зашто? — питала сам га, — могли сте ми дати шестницу, била бих задовољна, нисте требали да ме мучите (нисам се осећала добро тог дана, то сам му на почетку и рекла). — А у индексу имаш све деветке и десетке! Нисам хтео да ми ниподаштаваш предмет, и да ти покварим цео успех.

* * *

РОМЕО И ЈУЛИЈА

Сви студенти су били ангажовани да припремају изложбу студената Академије примењених уметности, не баш сви, али свакако они чији су радови били изабрани од професора. Била сам јако поносна, имала сам два рада која ће бити изложена: плакат »Дурмитор« и интарзију »Стари Београд« коју сам тек почела да изводим у материјалу. Изложба је била заказана за јуни месец у павиљону Цвијета Зузорић. То је била прилика да прикажемо јавности шта заправо радимо на тој Академији, јер је постајало питање: зашто две ликовне Академије, и шта је то што их спаја и раздваја, односно

требало је оправдати постојање Наше Академије и њене квалитете. После усвајања скица и пројеката од стране професорске комисије, наша класа се претворила у радионицу: донети су фурнири разних боја, алат, хартије за цртање а надгледао нас је и помагао наставник-уметнички столар који је познавао материјале. Морали смо врло прецизно сећи комадиће фурнира и слагати. Тих дана атмосфера у класи била је изузетно радна и некако пуна важности постављеног задатка. Волела сам ту атмосферу, пријала ми је, видела сам ефекте мог свакодневног рада, награда је била потпуна. А највећа награда је била сама изложба, био је то пун успех! Уживала сам у целој изложби а и у мом личном доприносу, ма како мали био. И онда су ме другари почели да вуку за рукав и шапућу: — Погледај овај плакат! Јеси ли га видела? О Боже! Наравно да сам га видела, као да ме је гром потрефио! Плакат је претстављао најаву балета »Ромео и Јулија« и претстављао је Ромео и Јулију као балетски пар у нежној романтичној игри. Ромео је био аутопортрет самог уметника, студента четврте године, стидљивог и драгог, са којим сам мало речи проговорила, а Јулија сам била ЈА! Сви су приметили! Није им промакло! А ја сам се правила луда! Заобилазила сам тај експонат, и нисам пролазила поред њега. Било ме је срамота, а опет, осећала сам топлину око срца: нико ми није на лепши начин показао да му се допадам. Без иједне речи. Никад неизговорене. Ни много касније у животу, кад смо већ постали колеге и пријатељи, аутор плаката и ја.

ХОЛАНДИЈА И ПАРИЗ

После завршене пете године, а пре полагања дипломског испита, будући дипломци ишли су на екскурзију у Холандију и Париз. Тек је била мало пробијена ГВОЗДЕНА ЗАВЕСА. Просто нисмо могли да верујемо да ћемо имати ту срећу да видимо »Ноћну стражу« или »Мона Лизу« у оригиналу. О Амстердаму смо тако мало знали, али Париз нам је био познатији, зар смо мало филмова гледали о Паризу? А ја сам још код куће имала мамине водиче кроз Париз, додуше из времена I светског рата, али се неке ствари нису много измениле.

* * *

Размишљала сам. Шта могу да урадим? Борићу се ако могу. А могу. Сетила сам се: познајем једну моћну жену из старе Београдске породице, чији је муж уствари био врло моћан и волео Уметност и уметнике. Отићи ћу код ње и замолићу је да ми помогне да добијем пасош. Она ми ништа није обећала али сам осетила да ме симпатише, познавала је маму и породицу и знала је све о нама. И данас сам јој захвална, иако више одавно нема ни ње, ни њеног мужа, ни гвоздене завесе, ни комунизма, ни непријатеља комунизма у које сам била и ја сврстана. Добила сам пасош. Цела наша група је ишла на колективни пасош, осим Бранка Шотре, Жака Кукића и мене. Имали смо своје индивидуалне пасоше и сјајно смо се осећали. Била сам пресрећна, у сваком случају.

* * *

А лепили смо се на излоге. Какво богатство! Свако је »медитирао« шта би све волео да купи. Нашег холандског водича питали смо колико је просечна плата и срачунавали шта све Холанђани могу да купе за те паре. Бранко Шотра је био разочаран и љут због тога, очекивао је стално разговоре само о ономе што смо видели у музејима а не о тим, тако приземним стварима. И ја сам гледала ципеле у изложима, и уздисала, иако сам имала »мог« Саенредама. А Шотра то није могао да схвати: да млади људи који су прошли рат, а још увек су у беди, воле да гледају, кад већ не могу да имају, лепе ствари.

* * *

А касније увече, већ онако очарани, сишли смо у Метро и бирали насумце дестинацију: Place Pigale! И возили се, цела једна булумента веселих студената, пуштена са социјалистичког ланца, без пара, али са талентом и знањем и сумњивом будућношћу. Прошетали смо се, пали с ногу, појели нешто на улици и вратили се у хотел, исто тако сумњив као и наша будућност, али нам то није сметало, стварно нисмо били размажени, та дошли смо из социјализма! Тих недељу дана у Паризу прошли су као сан. Чекали смо да се вратимо кући па да све то виђено полако сварујемо. Видели смо да све чувене слике нису извикане: Мона Лиза нас је исто очарала, а у оно време могли смо да јој приђемо близу и опипамо, кад чувар окрене главу. Ипак су нам најближи били импресионисти, што и није тако чудно. Они су највише и утицали на оне слике које ми сликамо код куће, хтели то или не.

* * *

У возу за Београд, кад смо се враћали, Бранко Шотра ми је рекао. — Знаш, Босо, лакнуло ми је. Помало сам се плашио да би могла да емигрираш. Гарантовао сам за тебе. — Зар сте стварно мислили да бих остала у туђини да гладујем? У Београду ми је све што имам: породица и будућност, каква таква, у сваком случају мој комадић света. Бранко Шотра ме је још једном дирнуо, кад смо били скоро цео дан у Лувру, балдисали од умора, а још је требало обићи неколико сала. Искористио је тренутак кад сам се мало издвојила од осталих и гурнуо ми у шаку комадић чоколаде. — Ти си најслабија, а немам за све, добро ће ти доћи, да издржиш. И помогло ми је у том тренутку. Још једном сам била захвална Бранку Шотри.

* * *

НАГРАДА АКАДЕМИЈЕ

Ове, 1956 године додељене су три награде студентима пете године наше Академије. Вероватно из фонда саме Академије, као потстрек студентима и награда на крају школовања. Награду смо добили Бобан Кршић, Бранко Босић и ја. Није била велика, таман да покрије једну добру вечеру или ручак и да мало остане за биоскоп. Не знам шта је Бобан урадио, али Бранко и ја урадили смо баш оно што нам је прво пало на памет кад смо гладни. Отишли смо код »Морнара« на ручак. Сада »Морнара« више нема, а био је на тргу Републике у партерној кући која је уступила место новој, великој, са робном кућом у партеру.

На одбрани дипломског рада; Боса, иза ње Ђорђе Кркљуш, Вукица Николин и Добрила Бован, са професорима Шербаном, Поморишцем и Табаковићем, 1956 год.

И поручили: бифтек са јајетом, кромпирићима и салатом. Колаче смо оставили за крај. Боже, какви су бифтеци онда били! Преко целог тањира, још и јаје одозго и миришљави пржени кромпири са стране, а салату да не помињем: мешану. Много пута у животу имала сам прилику да једем бифтек, али овај никад нећу заборавити! До тада нисам ни знала каквог је укуса, јела сам искључиво коњско месо, тврду говедину и пилеће за празнике. И одједампут схватиш шта значи новац, кога тако спартански презиреш. Као: могу ја и без новца, не може се све за новац купити! Какве две истине: шта се све МОЖЕ купити за новац и шта НЕ МОЖЕ! И схватих да се после мало благостања, тешко опет навикавамо на немаштину. И то можемо само ако смо стварно

стабилни и прекаљени. И нисам могла да поједем и нешто слатко после ручка, било би ми сувише. А волим палачинке са орасима преливене шатоом. Нека, тешила сам се, остаће нешто и за сутра. Сутра је дан, а не добијају се сваки дан награде.

* * *

ПОСЛЕ ДИПЛОМИРАЊА

Одбранила сам дипломски рад и добила десетку! Честитали су ми професори: Табаковић, Шербан, Поморишац и Грдан. Како сам била поносна! И шта сад? Осетила сам се у безваздушном простору. Измакнуто ми је тло испод ногу. Шта ћу сутра да радим? Пробудим се, па шта? А ја сам мислила о томе колико ћу бити срећна као готов

дипломирани сликар! Зар то уопште постоји? Сликари је сликар и без дипломе. Шта ми диплома даје? И онда се десила срећа. Професор Крекић позвао је нас пет дипломираних сликара и поручио од нас скице за решења монументалних декоративних композиција које ће се налазити у новопроектваном хотелу »Метропол« у Ташмајданском парку. — Ништа вам не гарантујем. Ако успете, односно ако се архитектама који пројектују хотел то допадне, добили сте посао. Ми смо изабрали наше најбоље завршене студенте, па се надамо да се сви заједно нећемо обрукати. АУХ! Ово до сад било је лук и вода, заједно са дипломским, а сада ме очекује велика битка за опстанак. И радила сам два пуна месеца на скицама и пројекту. Од јутра до сутра, што се каже. И остали, све сами асови: Васа Михаић, Крста Андрејевић, Жика Ковачевић, Бранко Босић, Небојша Митрић и ја. А сазнали смо да су пре нас хтели да ангажују Столета и Србиновића између осталих. Успели смо! Прошли смо све могуће комисије и одобрења. И добили аконтацију! Једва сам могла да поверујем у своју срећну звезду. Сад нас је чекао озбиљан рад на извођењу: цртање великог картона, свакодневни рад са извођачима. Била сам пресрећна, имала сам испуњен живот: пуно посла, доста новаца и осигурану будућност. Барем за годину, две. И решила сам: да живим скромно и да радим много јер ће, као у библији доћи седам гладних година после седам ситих. А срећа је: што би гори ено је доли, што је доли гори устаје. Важно је да радим: ни један дан без црте. То је строгост коју су себи наметнули Васа и Крста, допадала ми се. Допадало ми се и наше свакодневно дружење, састајање свако подне на

Калишу, уз цртање, свако вече на Коларцу — на концертима, уз цртање. Из тог периода остало ми је много цртежа Калимегдана и Музичара. Постојала је парола: ко преживи првих десет година као слободан уметник, тај ће издржати и кренути даље. А мене је тек чекало доказивање.

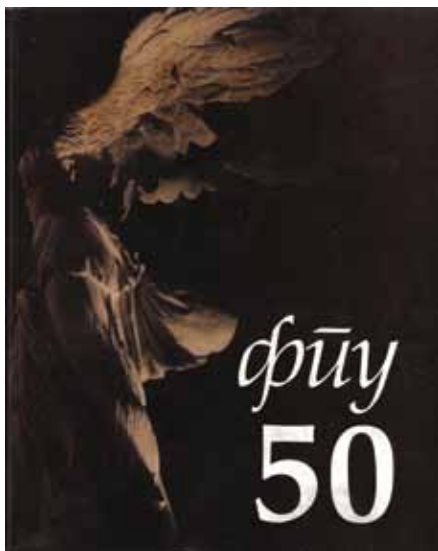
* * *

ПОСТДИПЛОМСКЕ СТУДИЈЕ

Тако се то онда звало. Сад се то зове магистрирање. Уствари добијемо још две године битисања на Академији са малом стипендијом, али без места за рад. Свако је радио код куће, ја сам сама измишљала задатке. Винко Грдан, наш професор, био је добар и мио, мене је волео, али није имао велике идеје о томе шта ће са нама постдипломцима. Уствари, била сам једина са сликарства, све је то било још у формирању, нико није ни знао заправо шта би требало да се ради на постдипломским студијама. Определила сам се за таписерију и интарзију. Грдан се сложио. Ишла сам једном месечно на консултације и да му покажем шта сам радила. То није било тешко, имала сам доста слободног времена.

Љубодраг
Јанковић Јале

СЕЋАЊА НА ПРОФЕСОРЕ

ПРОФЕСОР
ЈЕФТА ПЕРИЋ

Професор Јефта Перић је био нарочито омиљена личност последњих генерација старе добре Школе за примењену уметност између 1947. и 1952. године.

Изглед, ход, држање и понашање, све скупа је указивало на његову доброту и племенитост и како смо замишљали уметника професора и наравно, одмах је задобио неподељене симпатије ђака.

Говорило се касније да је као члан разних жирија поседовао непогрешив смисао и осећај за уметничке вредности.

Као педагог, упркос поодмаклим годинама, залажући се несебично, чинио је све, да пренесе на своје ђаке огромно знање и образовање, откривајући нам драгоцену материју из области сликарског заната и уметности.

У цртежу је био поклоник класичне школе и чврсте аналитике на линији Леонардо–Рафаело–Енгр, захваљујући чему је створен темељ и расадник цртача, који ће достојно наследити своје професоре.

У то време, без правог повода, група ученика млађе генерације, успротивила се оваквом ставу и методама, хушкајући по школи против професора Перића, не размишљајући о последицама.

Сазнавши за ова говоркања, наша генерација '47 је одлучила сложено, да у простору школе напра-

Сачуван јорњи део оригиналне плаката изложбе из децембра 1952.

Са професором Јефтом Перићем. Горњи ред: Боса, Радмила Велички, Душанка Јовановић, Драган Димитријевић, професор Перић, Богдан Кршић, Бранко Босић, Невена Теокаревић. Седе: Мила Мандић, Бети Гобецки, ?, Ђокица Милановић, у дворишту Академије.

ви велику изложбу цртежа углавном насталих у школи, посвећену професору Перићу. Изложба је имала велики успех и одзив публике која је веома позитивно реаговала. Хушкачи против методе наставе професора Перића били су постиђени.

На овај начин је манифестовано наше уверење и искрена подршка а углед проф. Перића до краја остао неокрњен.

ПРОФЕСОР ФРАЊА РАДОЧАЈ

Педесетих година професор сликар Фрања Радочај је у школи за примењену уметност најпре предавао Графику, па затим Цртање и најзад Писмо.

Касније смо сазнали да је у бомбардовању Београда 6. априла 1941. године изгорела његова комплетно припремљена ретроспективна изложба слика, која је тих дана требало да буде отворена, јер је бомба погодила његов атеље на мансарди зграде библиотеке на Косанчићевом венцу која је била срањена са земљом.

Неколико сачуваних слика које се налазе у музејима, сведоче да је Фрања Радочај био сликар изузетног талента.

Ниског раста, погрбљен, бледог лица, тешко је дисао због болести. Достојанствено је подносио

своју трагедију не пожаливши се никада.

Прецизан и једноставан у коректури, често је изражавао специфичну духовитост која је обојена благим цинизмом и отменошћу.

На почетку прве године школовања 1947, код коректуре цртежа извесног Милисав Петковића из Обреновца, професор Радочај пита: »А ти, бато, мислиш ли бити уметник?« Петковић збуњен, нећкајући се, не зна шта да каже најзад вели: »Па не-е!« »А зашто си онда овде?«, узврати професор. »Па уствари да-а«, потврди Милисав. »Тешко, тешко богами«, прошапута професор, уздахнувши и додајући: »Знаш, бато, ни медицина није лоша ствар. Реци мами нека те испише!«.

Старије године Одсека графике, око 1950. године, водио је исти професор. Ученик Павле Либеровски указујући на извесне грешке на цртежу ученице Маре Костић, толико се занео коригујући њен цртеж, да није ни приметио када је у класу ушао професор Радочај.

»Знаш Павле,« — вели професор — »ако хоћеш да се удвараш девојци, купи јој цвеће, води је у биоскоп, али немој да јој црташ цртеж!«

ПРОФЕСОР ИВАН ТАБАКОВИЋ

Дипломски радови су скоро завршени 1954. године. У класу улази професор Табаковић и стаје код картона за »фреску« великог формата на тему »Тутуноберачите« (Берачи дувана), рад студента Благоја Паразовског.

На слици је мноштво фигура у акцији. Ту је и вењак на коме се суши лишће дувана, бале, колица за превоз.

Слика је замишљена у строго кубистичком духу, све је у знаку геометријске стилизације, чак је и точак на колицима постао четвртаст.

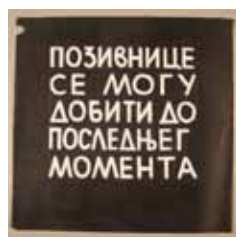
Професор Табаковић, помно разгледајући картон, озбиљно констатује да је ипак мало сувише »консеквентно« спроведен кубистички принцип, имитирајући превоз дувана на колицима са четвртастим точком, клецајући ногом у ходу као кубистички точак, доказује како би се сав дуван тада просуо, на општи смех присутних.

ПРОФЕСОР МИХАЈЛО С. ПЕТРОВ

Педесетих година на Графичком одсеку Академије, професор Петров се договара са студентима око тема, материјала и формата дипломских задатака.

Између осталих, ту је и Радомир Стевић Рас, са идејом за циклус дрвореза на тему косметских мотива. После тога Рас почиње да изводи своје дрворезе на знатно већим форматима од договорених, на шта му професор Петров ставља строгу упозоравајућу примедбу.

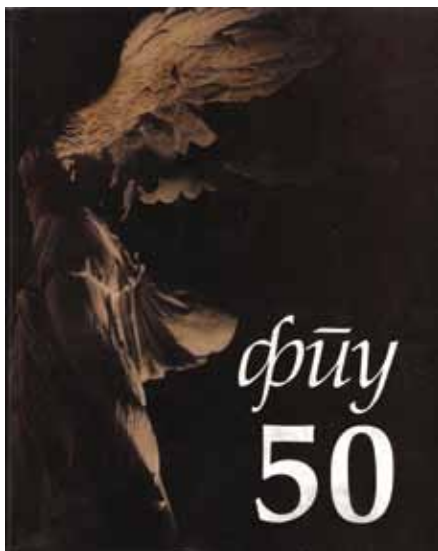
Упркос томе Рас наставља по своме даље, на великим форматима. Када је све скоро било завршено и пробни отисци изведени, професор Петров узбуђено и љутито констатује: »А ти тераш – тераш!«. »Терам професоре«, одговара Рас. »Е па терај«, узвикну професор Петров и обори Раса на годину дана.

Сачувани најновији са маскенбала, дочека нове године, пројекције цртаних филмова које су организовали студентски катедре Графичке Академије примењених уметности, почетком педесетих (из легиона Иде и Милоша Бирића).

Бранислав
Стајевић

ИВАН
ТАБАКОВИЋ
(1898–1977)

Навршило се већ сто година од рођења и скоро двадесет две од смрти сликара, професора и академика Ивана Табаковића. Млађе генерације могуће и не знају о коме је реч, ко је он био, или и ако знају онда веома мало и то само из прича нас старијих.

Сећања и успомене су наравно ту, али шта написати, а да није већ до сада написано. Скоро све што је до сада о њему речено, речено је о сликару Ивану Табаковићу, док је његово стваралаштво у домену керамике најчешће заобиђено.

Зна се да се он са керамиком сусрео у Загребу 1928. године у атељеу свог нешто старијег колеге Хинка Јуна тада познатог вајара и професора керамике на Академији за умјетност и обрт који је нека знања о керамици донео из Беча, где је боравио неко време.

Табаковић се пуким случајем нашао у атељеу Хинка Јуна. Наиме, пролазио је једног дана поред његовог атељеа и видевши кроз отворена врата да се тамо нешто интересантно догађа, застао је да то погледа и Јун га је позвао да уђе. Тако се тај сасвим случајни сусрет развио до пријатељства и од тада је Табаковић био стални гост у Јуновом атељеу, где је и урадио своје прве теракоте и глазиране керамике.

Нимало није тачан податак (објављен) да је Табаковић, био ђак Хинка Јуна. Не, они су заједно

са још неколицином колега у Јуновом атељеу радили и стицали нова знања и искуства из тада врло младе уметничке дисциплине – керамике. Табаковић, већ тада, опредељени сликар, врло се брзо заинтересовао за нови материјал погодан за уметничко исказивање.

Не напуштајући сликарство Табаковић постаје керамичар ентузијаста и може се рећи да га тај ентузијазам није напуштао до краја живота.

Вративши се из Загреба у Нови Сад Табаковић почиње своје уметничко деловање на пољу керамике у сарадњи са Карлом Барањијем који је тада имао прилично опремљен атеље. Та њихова сарадња довела је до највећег признања који иједан уметник овог поднебља доживео: ГРАН ПРИ за сликарство и керамику на светској изложби у Паризу 1937. године. Био је то један сликани керамички пано (2 м x 1,6 м) изведен у техници фајанса, који је на нашу срећу сачуван. Сада се налази у Музеју примењених уметности у Београду).

Прешавши у Београд 1938. године, заједно са проф. арх. Борђем Крекићем, оснива Школу за примењену уметност и одмах постаје први званични учитељ керамичких вештина у Србији. Та средња школа егзистира у Београду све до 1948. године, када прераста у Академију за примењену уметност, највише захваљујући сликару Бранку Шотри.

Табаковић који је после рата био професор на Ликовној академији прелази на нову Академију одмах по њеном оснивању, али прве две године предаје на Одсеку текстила. Године 1950. Табаковић оснива керамички одсек и постаје њен први професор. Водио је тај Одсек све до свог одласка у пензију 1972. године. У том периоду од 22 године скоро целокупна српска керамика била је везана за његово име.

Кроз његову учионицу прошле су многе генерације керамичара па су и многи садашњи водећи керамичари његови ђаци. Дакле његов траг у керамичкој уметности је више него упечатљив.

Упоредо са својом сликарском опредељеношћу и професорским радом бави се врло успешно и керамиком, у неким периодима више у неким мање, у зависности од својих сликарских активности.

Највећа признања која је један српски керамичар добио на интернационалном плану припадају такође Ивану Табаковићу: на изложби АИС (Интернационална академија керамике) у Остендеу 1959. године добио је Сребрну медаљу.

На истој изложби АИС у Кану 1956. године Табаковић је члан југословенске селекције која у укупном пласману заузима друго место.

Табаковић није иза себе оставио много радова из домена керамике, може се рећи чак мало,

али сваки од тих ретких радова оставио је неки свој упечатљив траг, почевши од сликаног паноа из 1937. године, до свог последњег рада »Вечито кретање« из 1966. године.

Као што је био истраживач на пољу сликарства, Табаковић је и у керамици трагао за новим формама изражавања, не баш типичним за оно време. Није био велики познавалац техника и технологија керамике, али је дао свој велики допринос у изражавању својих замисли, поготово у керамичкој скулптури, често исликаној.

Као педагог био је такође, врло посебан. Свестан својих знања и незнања на свеукупном пољу керамичког изражавања он је преваходно своју педагогију усмерио на УМЕТНИЧКО у керамици, пре свега учећи студенте начину размишљања, употреби свеукупног интелекта у стварању уметничког дела. По мом мишљењу, од њега нису сви студенти научили исто, већ су то били пре свега они који су то ХТЕЛИ. У његовој педагогији велику привилегију су имали они који су били вредни, и њима је поклањао посебну пажњу.

Није он био професор који је свима давао нека општа знања, то су радили његови помоћници, а он је био духовни вођа у начину размишљања и стварања уметничког чина.

Био је изузетно строг, ауторитативан и озбиљан, али пун неког свог, посебног хумора за који се никада није знало када

ће изаћи из њега. Једна анегдота може служити томе у прилог.

Фудбал никако није волео и често нам је бранио да у дворишту Академије »пикамо« неку тениску лопту, што смо ипак често чинили.

Једном приликом, када је он био у класи лопта је погодила прозор наше радионице и поломила га.

Знајући да је Табаковић у класи остали смо на својим местима као укопани и залеђени очекујући како ће »Табак« да реагује. Он се врло брзо појавио на вратима, озбиљно нас погледао и упитао: »Јел био гол?«.

Када се очекивао неки његов ауторитативан потез био је пун хумора, а када се очекивала шала умео је да буде врло строг и озбиљан. Кратко речено, био је непредвидив, али увек добронамеран.

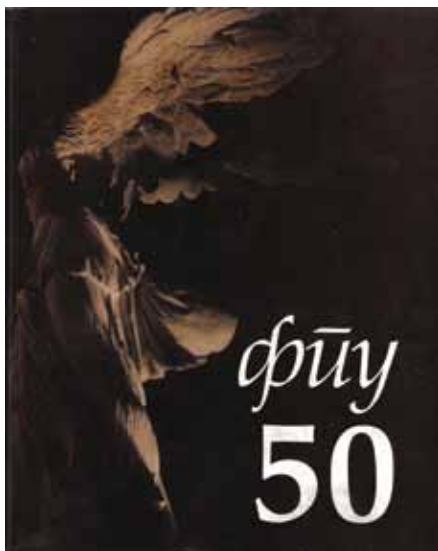
Сећање на Ивана Табаковића износим поштујући начела која је преносио другима и који су та начела схватили и прихватили, али и из његовог понашања према студентима и његовог духа са којим је наступао у свом педагошком и стваралачком раду.

Као човек који је више од 25 година провео у близини Ивана Табаковића и који је имао безброј прилика да слуша или мења мишљење са њим, овим својим кратким успоменама, желео сам да кажем нешто што до сада није речено.

Зора
Живадиновић–
Давидовић

СЛОБОДНО,
ШИРОКО И
СВЕЖЕ

Сећање на драгог
професора Павла
Васића

Далеким педесетих година овога века, после положеног пријемног испита окуписмо се у просторијама Академије примењених уметности, у згради непосредно иза Конака Кнегиње Љубице. »Испит зрелости« – Виши течајни испит (како се тада звала Велика матура), остала је за нама. У првој години студија сви смо били заједно, а Цртање нам је предавао сјајан, загонетан у својој једноставности, професор Јефта Перић, уз уобичајену реченицу »Е, синко мој«. По тадашњем режиму студија, одлазак на изабрани Одсек, предвиђен је био за старије године.

Сусрет и упознавање са проф. Павлом Васићем, нас је чекао у следећој години, и она дође! Предмет Сликање. Професор поставља мртву природу и даје упутства. Улази после извесног времена у нашу класу због коректуре, и после извршене коректуре, сваком студенту на табли исписује »слободно, широко и свеже«! То је био мото и срж схватања сликарства професора Павла Васића. Ово схватање, као и суштину проблема везаних за валерске вредности свих боја спектра, професор Васић је настојао и успевао, у већини случајева, да пренесе и усади у нас. Значај организације предмета у простору, распоред ликовних елемената у њему, а као централни проблем костимирана фигура у истом простору, свакодневна је преокупација и про-

грамски садржај других предмета које је такође водио проф. Васић и предавао нама, будућим костимографима. То су Историја костима и Пројектовање костима, које је у једном периоду професор спојио у предмет Костимографија. Основно правило које се морало запамтити, било је поштовање и повезивање свих елемената који граде целину не изневеравајући каноне, историјску истину, валерске вредности одабраног колористичког кључа. Уз све наведено, не сме се занемарити свој лични однос, свој стваралачки импулс и визија.

Професор нам је говорио, у намери да демистификује струку, да је пројектовање костима за било који сценски медиј, специфично занимање, професија која је упућена на рад у тиму, рад синхронизованих функција многих руку мајстора извођача који само заједничким функционисањем могу да доведу до финалног циља, реализованог сценског дела.

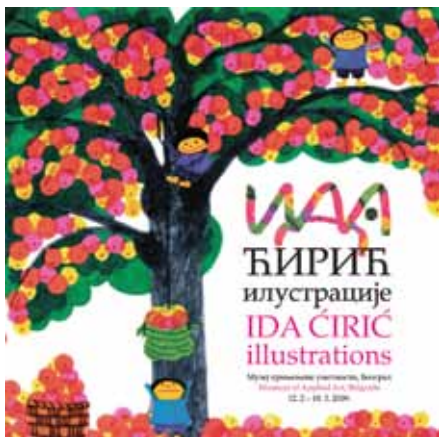
Готово редовно нас је упућивао, подсећао и упозоравао да ми нисмо изабрали самостално и независно занимање којим ћемо моћи да се бавимо у осами, заштићени зидовима атељеа, него професију чији је највиши уметнички домет могуће достићи само уз личне способности, знање и умеће, упоредним и истрајним радом и у групи сарадника извођача, било да се ради у позоришту или за филм.

Сећање на драгог нам професора неће, нити може да избледи. Била је срећа и част али и одговорност бити студентом др Павла Васића, срећа због прилике и могућности да се чује и научи, сазна. Част, јер степен и ниво његовог знања и талента његова свестрана интересовања и активности, маса објављених радова, могли су само да импонују, инспиришу али и да веома обавезују. И зато, сва сећања која навиру у безброј ситуација кроз које пролазимо у струци и ван ње, остаће жива до краја наших живота: »Слободно, широко и свеже«, одзвањаће у ушима сваког некадашњег студента Костима, речи професора Павла Васића, исписиване на пртаћим таблама, његовом руком!

Александар
Ајзинберг

МАЛА ИДА

Текст отварања
ретроспективне
изложбе Иде Ђирић
(1932–2007) у Музеју
примењене
уметности, 2009.

Позван да отворим ову изложбу, у мени су се јавила врло противречна осећања. Био сам почаствован позивом да отворим изложбу Иванке Ђирић, моје другарице из ране младости, али сам, истовремено осећао и тугу што она није сада међу нама и што ће то бити њена постхумна изложба.

Пошто спадам у оних неколико ретких преживелих из генерације ученика који су са њом ишли у некадашњу Школу за примењену уметност, а касније и на Академију примењених уметности, покушаћу да вам је опишем онако како се ја ње сећам.

Мој први сусрет са Иванком (тада још Иванком Вучковић) био је на пријемном испиту, у Школи за примењену уметност, давне 1947. године. Седели смо у једној учионици на првом спрату зграде и цртали ону познату гипсану скулптуру Венере. Поред мене је седео дечак мојих година, покушавао је да нацрта ту несретну Венеру али му то, иако је била без главе, руку и ногу, није полазило за руком. На крају је престао да гледа у гипсани модел па је почео да копира оно што сам ја већ нацртао. Испало је још горе. Ближило се подне, имали смо паузу за ручак и он ми је предложио да одемо заједно на једно место где се »за мале паре« може добро ручати. Наше недовршене цртеже смо оставили, отишли смо у град, јели на брзину и вратили у школу.

Ушли смо у нашу учионицу и запањили се. На табли мог новопеченог другара била је затегнута нова хартија и на њој лепо нацртана она иста Венера са којом се мој другар цело пре подне безуспешно борио. Питали смо ко је то урадио. Испоставило се да је то нацртала једна клинка која је седела иза нас, у једном углу учионице и, како нам је касније објаснила, којој је било жао оног несретника па је нацртала да му помогне. Ја ту девојчицу до тада уопште нисам приметио јер – она је била две године млађа од мене, а ја сам био у годинама када момци гледају само оне старије...

Пријемни испити су завршени, већина нас је била примљена и почела су наша дружења. Дружили смо се у школи, али и изван ње. Настајале су групице сакупљене по неким афинитетима, пореклу, а можда и по неким зачецима политичких опредељења, ако је, у оно време, о томе уопште могло или смело да се говори. Ја сам се нашао у једној групици заједно са Крстом Андрејевићем, Небојшом Митрићем, Мајом Спилер, Ружицом Ненадовић, Невенком Борић, Невенком Будисављевић и оном девојчицом која је мом другу нацртала Венеру. Имала је само петнаест година, звала се Иванка, Ида. Била је најмлађа међу нама па смо је прозвали Мала Ида. Ишли смо заједно у биоскоп, на концерте и генералне пробе позоришних

представа, а често смо се, уз помоћ неких старих улазница, »шверцовали« у Народно позориште све док нас они што цепају карте на позоришним вратима нису запамтили и пуштали да уђемо и без карата. Тада смо представе гледали са »стајања« на последњој галерији. Лети смо заједно одлазили на Калемегдан или у Топчидер и сликали.

Најчешће смо се налазили на Славији код Иде, у стану који је за њене другаре и за другаре Идине старије браће увек био отворен. Иако је стан у коме су живели био доста велик, нове власти га нису претвориле у тада уобичајени заједнички стан јер их је у породици Вучковић било много: Идина бака, отац, мајка, Ида и њена браћа Влада и Драган. Седели смо обично у великој дневној соби, Крста је често певао оперске арије, а Ида и Маја су га пратиле на клавиру. Дискутовали смо о уметности размишљајући о тада обавезном социјалистичком реализму и забрањеним облицима сепесије, импресионизма или, не дај Боже, експресионизма. Размењивали смо књиге. Чак смо се, за неке испите, код ње заједно преслишавали. У кухињи, на штедњаку је увек био велики лонац са нечим укуским. Ако неко од нас огладни, морао је да оде у кухињу и сам себи да сипа.

Прве године смо сви заједно били на припремном течају и

то је нарочито погодновало нашем дружењу. Ида се већ тада развила у једног од најбољих цртача у школи, а наравно и у одличног ученика. Понекад је, док смо на часу цртали мртве природе, умела да скицира ликове својих колега на један, само њој својствен начин. Били су то добри цртежи, најчешће виђени с профила, портрети којима је Ида додавала нешто својствено карактеру личности коју је цртала. Нису то биле карикатуре у класичном смислу те речи, али се десило да је управо због тога, могла да има и неприлике...Било је то време када су, и због безазленијих ствари, многи избацивани из школа и са факултета, време када су школски активисти били представници нове власти и када није било zgodно шалити се на њихов рачун. У нашој школи је председник Народне Омладине био неки Света, момак неколико година старији од нас, слаб ученик али жесток активиста. Имао је чак и своју канцеларију, једно сопче у које је повремено позивао мало мање »политички свесне« ученике на разговор и рибаче. Због тога смо га, нас неколицина, назвали Света Инквизиција, што он наравно, није смео да зна. Ида је, на њој својствен начин, нацртала Свету и на истом цртежу написала: Света Инквизиција. Наравно, нашла се једна девојка која је, не слутећи шта из тога може да произиђе, тај цртеж показала Свети. Ствар је

схваћена као увреда и бацање љаге на одговоран посао који друг Света ради, Ида је позвана на разговор који је био крајње непријатан и мало је фалило да је избаце из школе. Таква су била времена!

Чини ми се да је, убрзо затим, Ида почела да прави љупке цртеже илуструјући, на њој својствен начин, неке дечије приче. Научила је да прави свеске формата А5 и од тих свешчица се није растајала. Правила је скице у трамвају (број 1 који је тада ишао од Славије до Калемегдана), на школским конференцијама (које су у то време трајале сатима) па чак и на концертима.

На другој години смо били раздељени по одсесима. Ида се определила за графику, Борићка и ја за архитектуру, Крста за сликарство, а Ружица је, чини ми се, отишла на костим.

Невенку Будисављевић су отерали из школе »јер је била религиозна«.

Када смо, после пет година, прешли на новоосновану Академију примењених уметности, просторије Одсека графике и Одсека Унутрашње архитектуре нису биле у истој згради али наше дружење није престало. У наше друштво су се укључили и многи са других одсека, ишли смо заједно на екскурзије које је организовао први ректор Академије Бранко Шотра, планинарили смо, налазили смо се и даље на Славији или

код мене на Пашином брду, одлазили на концерте и у позоришта.

Одмах по завршетку студија Ида се удала за Милоша Ђирића, њеног (и мог) колегу са графике. Из тог брака родила су се два сина, овде присутни Растко и Вукан Ђирић, обојица врсни уметници који су наставили рад својих родитеља.

Јавност је видела прве Идине радове још док је она била студент, давне 1950. године. Ида се врло брзо развила у свестрану и изузетно занимљиву уметничку личност, али ја о њој као уметници, о њеном стваралаштву, нећу сада говорити јер су то више пута чинили много стручнији од мене. Историчар уметности, госпођа Весна Лакићевић је, ових дана, писала о раду Иванке Ђирић и тај се текст налази у каталогу ове изложбе.

Ипак, морам рећи да су се Идини афинитети за свет дечије маште, настали још у школским данима, трајно задржали и да су готово увек били присутни и веома препознатљиви у њеном стваралаштву, без обзира да ли се ради о илустрацијама дечијих књига или уџбеника, о »зидним џеповима«, колажима, предметима од модури-та или папир-машеа. Гледајући их имамо осећај да и сами улазимо у њен свет пун оптимизма и радости, свет вечите младости коме је она, чак и када је ушла у зреле године, припадала.

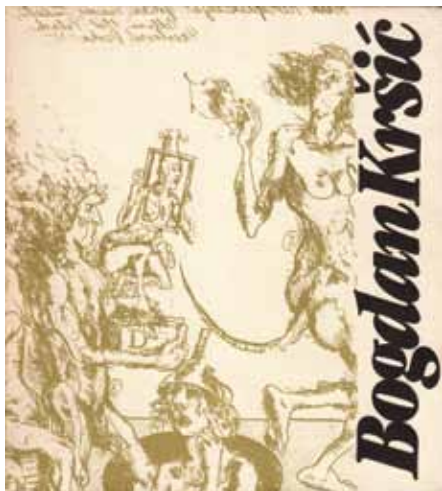
Моје дружење са Идом се, са краћим прекидима, које су нам струка и животне околности наметале, наставило више од шест деценија. Године су учиниле своје, више нисмо »у чопору« одлазили на излете и концерте, облици нашег дружења су се временом мењали и многи су нас напустили да се више никада не врате. Отишла је и Иванка али кад год се ње сетим, она за мене није ни Иванка Вучковић, ни Иванка Ђирић него Мала Ида, она из угла учионице у којој смо цртали Венеру. Мала Ида, како смо је, некада давно, из милоште сви звали.

Остали су њени радови и ви ћете их, уверен сам, на овој изложби сада, са највећим задовољством разгледати.

Богдан Кршић

КОМЕНТАРИ

Сегменти из монографије *Књија о ирафичким листиовима* Богдана Кршића поводом тридесете годишњице рада (1957–1987) и ретроспективне изложбе у Кабинету графике Народног музеја у Београду

(странице 31–35)

У школи сам био просечан, тек »добар«, тек понекад »врло добар«. Највећи кривац – моје ангажовање у Аеро клубу. За време рата Никола и ја били смо чланови Хрватских крила, што нас је ослобађало обавеза у Усташкој младежи. Тако смо стекли прва моделарска знања која ћу ја касније развити до југословенског репрезентативног нивоа, до учешћа на многим савезним такмичењима и ваздухопловним слетовима и до државних рекорда. Никола се више окренуо једриличарству и моторној пилотажи, у чему сам ја дошао само до једриличарског »А« и једног скока падобраном. Као моделар конструисао сам и израдио 35 летећих модела различитих категорија: једрилице, гумењаче, пењаче са дизел мотором, собне моделе. Последње такмичење било ми је у Сомбору 1952. године, када сам већ био студент Академије у Београду.

Иако та интересовања на први поглед немају никакве везе са мојим данашњим радом, чини ми се да сам се као моделар научио много чему и данас корисном: методичности у конципирању и реализацији замишљених идеја, служењу литературом, стрпљењу и прецизности у раду, па и неким естетским законитостима. Доста сам цртао, а у разреду заједно са Бором Ликићем био за нашег

професора Воју Хацидамјановића примеран цртач, али још нисам размишљао о могућности да се посветим ликовној уметности, посебно не графици о којој практично ништа нисам знао. Мада ме је Хацидамјановић наговарао да пређем у Средњу уметничку школу, чак га је и мајка подржавала, ја сам остао у гимназији са чврстом намером да матурирам и упишем се на технику. Ако не баш на аеронаутику, јер пред крај гимназије се нисам могао похвалити посебним знањем математике, оно барем на архитектуру која ми се чинила неким средњим решењем између цртања и моделарства.

Уверен да ћу на матури пасти из математике, па цело лето припремати поправни испит и на тај начин се уједно припремити за пријемни испит на архитектури, нисам помишљао на Академију. То је ненадано променио мој, истина траљави, али задовољавајући успех из математике на матури. У новим околностима одлучио сам се за интензивне цртачке припреме. Лето сам провео цртајући, најпре у Затону крај Дубровника а после у Чевљановићима код Средњег где су била омладинска летовалишта. На омладинске радне акције нисам ишао јер сам као гимназијалац кубурио са некаквим плућним, »инфилтратима« и »подребрицама«, што ме је чинило прилично несрећним и затвореним. Лета

сам проводио по одмаралиштима и на моделарским такмичењима. То лето после матуре могао сам посветити цртању.

Некако у то време Адолф Помезни, кога сам познавао по чешкој линији, основао је у Сарајеву Позориште лутака. Он ми је поверио послове сценографа, што је, поред мог дружења са сарајевским позоришним светом младе генерације, одлучило да се заинтересујем за студије сценографије на београдској Академији за примењене уметности. У јесен 1951. положио сам пријемни испит, уписао сценографију код проф. Миленка Шербана а од управника сарајевског позоришта добио сталну пропусницу као будући сценограф.

Убрзо, чим сам мало боље упознао природу рада у позоришту и схватио да је позоришна представа колективни стваралачки чин, у коме резултат личног рада зависи од других, моје одушевљење за сценографију је спласло. Графика, коју сам иначе уписао факултативно, постала је моје главно опредељење, утолико пре што ми је ректор Академије Бранко Шотра од почетка студија говорио да сам »рођени графичар«. Професори су били познате личности: графику ми је предавао Михаило С. Петров, цртање Јефта Перић и Винко Грдан, плакат Матија Зла-

малик, опрему књиге-илустрацију Антон Хутер, нацртну геометрију и перспективу Живојин Пиперски, историју уметности Станислава Коларић, историју стилова Александар Секулић, анатомију Иван Лучев, а један предмет необично назива »орнаментика« сâм ректор Бранко Шотра.

Све ове професоре помињем не да бих представио наставнички састав тадашњег Графичког одсека на Академији већ због тога што ми је заиста тешко одредити коме од њих треба да будем више захвалан за прва знања у струци. Била је то, поред свег сиромаштва у опреми и материјалима, једна добро замишљена школа која је успешно функционисала и из које сам са пристојним предзнањем касније отишао на продужетак завршних студија у Праг, на Високу уметничко-индустријску школу код проф. Карла Сволинског, који је водио атеље за илустрацију и опрему књиге.

Живео сам у Београду као типичан студент »дођош«. Гостопримство породице Трифка Куића, наших старих пријатеља из Сарајева, уживао сам у време полагања пријемног испита и током првог семестра. Затим сам заједно са Николом, који је из Загреба прешао на студије у Београд, постао станар студентског дома »Иво Лола Рибар«. Био је то дом за

студенте Техничког факултета, у који сам се уз Николу увукао као »илегалац« све до његовог апсолвирања. Онда сам се преместио у девојачку собу код породице Димитрија Нељубова, у Црногорској улици.

Дане сам проводио у Академији а вечери и ноћи по кафанама, најчешће код »Три шешира«. Дружио сам се са Сарајлијама из моје генерације: са браћом Чавићима – Сашом (металургом) и Батом (глумцем), Срђаном Савићем (атлетичаром, сада лекаром), Бором Ликићем-Фебом (сликаром), Милетом Боровићем (сликаром), Мирком Поповићем (технологом). Након преподневних часова обично бисмо се сретали на ручку у мензи Народне банке у улици Вука Караџића, а увече у кафани. Скадарлија и »Три шешира« тада су била студентском цепу приступачна места са мање-више устаљеном клијентелом састављеном од млађих писаца, глумаца и студената уз покојег старијег редовног госта. Били су ту између осталих: глумци Душко Јанићијевић, Гидра Бојанић, Томо Курузовић, Стојан Дечермић; песници Слободан Марковић, Бранко В. Радичевић, Јаков Гробаров, Павле Ђонових; многи други данас познати културни радници и уметници.

У незаборавној успомени остао ми је Ратко Беловић, посрнули рево-

луционер, несвршени студент архитектуре у Прагу, капетан шпанске републиканске војске, интелектуалац *par excellence* и, наравно, алкохоличар. Из његових се прича могло много научити о животу, уметности, књижевности, револуцији и свему осталом о чему би се заподенуо разговор.

Заједно са келнерима Симом, Милетом и Спиром, куварицама и сталним гостима осећали смо се као нека велика породица. Миле, Фебо и ја тако смо једнога дана добили задатак да насликамо нову фирму изнад улаза у кафану. Хонорар: у току једнодневних радова бесплатно јело и пиће за извођаче и Ратка стручног консултаната; техника: казеинска темпера. Сваки од нас тројице сликао по један шешир. Када је Скадарлија добијала данашњи изглед, у штампи је са жаљењем забележено да је уништена »стара фирма«.

Академија за примењене уметности била је у то време у знаку њеног оснивача Бранка Шотре, нешто што би се могло назвати партизанском школом. Неговала се присна, другарска, али доста строга дисциплина, висока друштвена свест и југословенски патриотизам. Поред уметности мање-више социјалистичко-реалистичког опредељења, главна активност међу студентима, наставницима па и службеницима било је планина-

рење: маршеви трагом партизанских ратовања и обилазак националних културно-историјских споменика.

До моје генерације студентски састав претежно су сачињавали демобилисани борци из свих крајева земље, школовани на курсевима за ратом ометене или у импровизованим средњим уметничким школама. Били смо прва класа »грађанске деце«, младе за прохујала ратовања, која је завршила нормалну школу а опредељењем је већ припадала новим струјањима у уметности. Даљи развој догађаја био је на нашој страни, па су се неспоразуми са претходницима завршавали »критиком и самокритиком« без озбиљних последица. Бранко Шотра, као човек чврсте воље и непоколебљивих принципа, који ми је у сећању остао као оваплоћење идеалног револуционара, био је блажи и попустљивији према нама, новим студентима. Истина, мене је звао »бунцијом«, али увек је налазио начин да ме одбрани од казни које су се предлагале.

Свака генерација организовала је уз помоћ студентске задруге у току школовања три екскурзије: по Србији и Македонији, дуж Јадрана и у иностранство. Ова трећа била је повезана са многим компликацијама око добијања виза, што је значило политичко проверавање

сваког студента. У сваком спорном случају Шотра је давао личне гаранције. То му се није увек враћало очекиваном захвалношћу и понашањем студената на путу. Поучен таквим искуством, нашу екскурзију у Холандију и Париз повео је уверен да ће неко од нас емигрирати. Када смо се на повратку из Париза нашли у возу неокрњеног састава, није скривао своје олакшање.

Михаило С. Петров био је професор од кога сам, без сумње, највише научио о основама струке. Данас, када сам и сâм наставник са већ доста дугим стажом, о Петрову као професору размишљам на другачији начин него у време студирања. Ако смо педесетих година, онако млади и радознали, постављали настави нешто веће захтеве него што је пружала, посебно када је реч о техникама реализације ликовног дела, сада знам да то нису најбитнији чиниоци добре наставе. Петров, врло широко образован и елоквентан као саговорник, умео је да студенту отвори просторе интересовања важније од непосредног занатског ангажовања и рада у струци. Они који су слушали његова често врло дуга излагања, неретко везана само поводом за одређени стручни проблем, а потом развијана до неслућених ширина, све до области које једва додирују тему, улазили су у светове графике и

уметности тако да у њима пронађу себе, да се самостално определе према професији.

Захтеви које је директно постављао, када је, рецимо, реч о цртању, односили су се на објективну аналитичку студију у оквирима реалистичког приступа. Али, то никако није значило и упутство за коначну егзекуцију дела. И сâм у младости екстремно авангардан, он је од младих очекивао нов, аутентичан резултат, без његових непосредних сугестија. Никада није узимао оловку или четку у руке, остајао је на вербалној коректури, што мислим да је једино исправно. Петровљеви студенти никада нису подсећали на учитеља. Био сам му један од »тежих«. Све његове захтеве испуњавао сам двојно: по његовом и по свом. Касније сам схватио да је прво било учење а друго лугање које је он толерисао и на деликатан начин подржавао. Тај дуел је права ствар у уметничкој педагогији.

(страна 37)

Овај дрворез (*Око мене*, 1954) сматрам првим листом који наслућује мој будући рад. Настао је у четвртој години студија након више линореза и дрвореза који су били моје прво сусретање са материјалом, у знаку почетничких недоумица и невеште реализације. На Академији се тада радила углавном висока штампа као последи-

ца скромне опреmlености ради-
онице. Било је у тој околности и
нечег доброг: графику смо учили
кроз најчистију технику »црне
уметности«, од почетка схватајући
ограничења графичког изражавања.

(страна 38)

У трешњевој плочи, за оно време
релативно великој, изрезао сам
Београд (*Београд*, 1955) дискретно
означавајући детаље значајне за
мој живот у њему: ја у стану, Ака-
демија, Петров у атељеу, кафане
»Три шешира« и »Мали Париз«,
девојка М. у дому... Овај начин
приказивања градова поновићу
1978–81. године решењима ново-
годишњих честитки.

(страна 39)

Прво читање прозе Франца Кафке
– којој ћу се као поводу за графику
више пута враћати – инспирисало
је серију од неколико линореза
при крају школовања на Академи-
ји у Београду...

(страна 42)

По повратку из Прага, где сам
провео око пет месеци, за дип-
ломски рад изабрао сам Горано-
ву *Јаму*. Ратне успомене до тада
нисам покушавао да изразим
графиком. Охрабрен искуствима
прашког школовања, сигурно и
нешто зрелији, усудио сам се »за-
гристи« у такву тему. Више умет-
ника већ се бавило *Јамом*; знао сам

Муртићеве и Прицине графике из рата, био сам одушевљен дипломским радом Ота Лога који је комисија наше Академије, из мени неразумљивих разлога, одбила.

Тражио сам нови прилаз теми, прелиставао Гоју. Узроке страхаота минулог рата на нашем тлу видео сам у продубљеним национално-религијским разликама, у агресији клерикализма. Символи вере мени су значили симболе злочина, сукобљавао сам их са готским цртежом измучене људске фигуре. У Прагу сам данима прецртавао чешку готику, скулптуру и сликарство: Мајстор Вишебродски, Мајстор Тржебоњски, Мајстор Теодорик. Драматичност линије суве игле. Комисија одлучује да уз одличну оцену дода »cum laude«.

(страна 45)

Постдипломске студије на АПУ омогућиле су ми припрему прве самосталне изложбе у Београдском Графичком колективу. Поред листова у високој штампи, главни део изложбе су суве игле којима настављам интересовање за ту технику преко теме о клерикализму.

(страна 54)

Вративши се крајем 1962. у Београд као изабрани доцент за предмет Опрема књиге са типографијом у Академију за примењене уметности, своје активности сам, поред

првих школских обавеза, усмерио ка Графичком колективу. Ову већ афирмисану галерију напуштали су њени оснивачи, престала је са радом и претило јој је потпуно укидање. Заједно са графичарима Марком Крсмановићем, Божидаром Цмерковићем, Милошем Ђирићем и Миодрагом Нагорним, улагао сам напоре, писаном речју у штампи и интервенцијама код градских и републичких управних органа, да се оживи рад галерије, али и да се у њој покрену нове активности. Следеће године галерија је адаптирана, отворена је мајска изложба под новим називом, настављено је прикупљање радова за Колекцију ГК и покренута је издавачка делатност: алманах Круг, а касније и мале монографије београдских графичара. Колективу ће се потом придружити и графичари млађе генерације Славољуб Чворовић, Бранко Миљуш, Бранислав Макеш, Емир Драгуљ, Кемал Ширбеговић и други. За кустоса ће, након Штефке Цобел, бити изабрана Ана Чолак Антић, која је све до своје преране смрти била главни носилац интензивног рада Графичког колектива.

(страна 56)

Почетком 1963, по одобрењу декана Миленка Шербана ушао сам у једну таванску посторију зграде Академије у Улици 7. јула где сам радио све до 1968, када сам добио кабинет на Графичком одсеку у

Карађорђевој 15. Пре мене ту просторију настањивали су голубови, по мом изласку није се нашао нико од наставника или сарадника који би пристали у њој да раде, па су се голубови вратили. Ипак, ту је протекао један од најплоднијих периода мога рада; резултат је – око 70 графичких листова, више илустрација, опрема књига, плаката...

(страна 75)

Маја и јуна 1968, баш у време немира на универзитетима, у галерији-кафани »Знак питања« коју су водили студенти ФПУ, изложио сам овај лист заједно са скицама, цртежима и пробним отисцима који су му претходили. Одшкринуо сам врата моје радионице што сам касније често чинио у оквиру самосталних изложби. Биће да је то нека врста професионалне деформације професора. Уосталом, никада нисам крио поступке и методе свога рада; волим да чујем мишљења других и у припремним фазама рада.

(страна 109)

Наставници и сарадници Катедре графике Факултета примењених уметности у Београду покренули су са групом песника едицију библиофилских издања РiG (Песници и графичари). Првих шест књига штампано је у радионици Катедре уз велике напоре који су се, у нашим условима, показали преве-

ликим за ефекте које је едиција постигла.

Александар
Пајванчић Алекс

ШЕЗДЕСЕТ ОСМА НА АПУ

Сећање

*Сачувана пропусница за улаз у зграде
у 7. јула 4 (данас Краља Пејтра) и у
Карађорђевој 15.*

Те давне 1968. године, млади у Европи схватили су несавршеност друштвених система у којима су живели. Почело је све у Паризу: млади и, наравно, студенти започели су протесте.

Та догађања су се пренела врло брзо код нас, а банални инцидент у Студентском Граду значајно је допринео ширењу збивања. Брутално разбијање колоне студената код подвожњака, како би се спречио њихов долазак у центар града проширило је протесте по Београду.

Протестна окупљања на тадашњој Академији почела су на Катедри графике. Одмах на почетку, на иницијативу и ангажовање професора Драгослава Стојановића Сипа, Милоша Ђирића, Богдана Кршића и стручног учитеља Совре Барачковића, у скромној штампарији Факултета одштампани су програмски летак и пропуснице, наравно у црвеној боји.

Окупљања студената и неких професора настављена су свакодневно у амфитеатру Академије. Долазили су студенти са свих катедри и година студија. Био сам тамо са супругом Лидијом и другарима из класе Пиштом и Пужем (Иштван Косо и Радивој Богићевић) са којима сам учествовао у дискусијама о свему и свачему. Оглобалним проблемима локално, друштвеном систему, универзитету, политици, струци, култури, итд.

О политици су, револуционарно и надахнуто, говорили, свако на свој начин, професори Аца Томашевић, Миодраг Живковић, Зорица Деспих...

Јавност је почела да схвата разлоге протеста, почели су да пристижу разни изрази подршке – морални и усмени, али и материјални: сећам се веш-корпе из Народног позоришта пуне сендвича.

Сећам се целодневних дискусија, као и послушивања новости и информација са Филозофског факултета, централе протестних догађања. Узбудљиве и жестоке расправе одвијале су се до ноћи, а онда би понекад запевали »All you Need is Love« и неке друге песме Битлса, и наравно »Бандјера роса«...

Пролазили су дани у протестним дружењима и дебатама о »Црвеном универзитету« на Факултету, а понекад бисмо скокннули до »?«.

Стицајем околности, мени је тих дана била заказана одбра-

на дипломског рада, који је био веома амбициозно припремљен. Морао сам да га одложим и одбра-ним касније, и то у истом оном амфитеатру у коме смо проводили дане током протеста. Дипломски рад се састојао од израде реклам-ног цртаног филма, у чијој изради су ми помогли Пуж и Пишта, као и сложене мултимедијалне презентације, што су професори поздравили највишом оценом. Али да се вратимо на протесте.

После десетак дана народу се обратио Ј. Б. Тито говором разумевања и подршке млади-ма, вешто најављујући промене. Саслушали смо га у дворишту Академије, са дрвеног домаревог радио-апарата, уписали се у наран-цасту свеску присутних и кренули кућама. Једна узбудљива епизода у нашим животима била је завршена.

Неке промене су уследиле, а оне најзначајније, о којима смо данима разговарали и маштали, посебно из области културе, очекују се и дан-данас.

SIC TRANSIT GLORIA MUNDI – ТАКО ПРОЛАЗИ СЛАВА СВЕТА... И код нас и у целом свету протести и демонстрације завршени су без значајних резултата у друштвеним срединама, али сви смо схватили да су сталне промене неопходне свуда и на сваком месту.

авиустиа 2012.

Ивица Стевић

»КАРАЂОРЂЕВА

15«

(цртеж, 1977)

»Карађорђева 15«, цртеж приказан у целини (димензије 70 X 100 цм).

Захваљујемо студенту Илији Лазаревићу на ангажовању око организације налажења и снимања овог цртежа (2011).

Десно: Ивица Стевић у класи за сликање, (фото Растко Ђирић, 1977)

На срећу сачуван велики карикатурални цртеж Ивице Стевића из доба студија (дипломирао 1979), на хумористичан начин осликава атмосферу на катедри Графике у згради у Карађорђевој 15. Приказана је класа 4. године на спрату и партија шаха, ношење тешких литографских каменова уз степенице, сала за теорију и професорски кабинети... Ту су професори Богдан Кршић, Боро Ликић, Бранислав Макеш, Драгољуб Кажих, Милош Ђирић, Божидар Џмерковић, Љубодраг Маринковић Пенкин, Степан Филеки, Александар Додић, Смиљан Лазин, асистенти Александар Пајванчић, Брана Павловић и Соња Ламут, стручни сарадници Совра Барачковић, Стеван Кењало, Малиша Жујовић и незаобилазни домар Мина са бројном породицом.

Класа 4. године:
шаховска партија
са нацртаним
фигурама
(фото Р. Ђ).

Нена
Стојисављевић

Мирослав
Џенић

Кибилери: Зоран Сте-
фановић Пацко, Славко
Ристић и Ивица Стевић

Аца
Девид

Љуба
Иванковић
Љубајзла

Радуле
Бошковић
Боле

»Кумче« проф.
Макеша, ромче
из Караџорђево

проф. Љубодрог
Маринковић
Кршић

проф. Љубодрог
Маринковић
Пенкин

Совра Барачковић
и Стеван Кењало

Учионица за теорију:
проф. Смиљан
Лазин

Јанкова жена, Јанко
Јовановић и Бранислав
Бане Мојиловић

проф.
Боро Ликић

Асистент
Брана Павловић

Јелена Грујић прича
телефоном са својим
дечком (Милошем
Мајсторовићем)

проф. Зоран
Мандић

проф. Божидар професори
Цмеркович Макош
и Кажич

Асистент проф. Божидар
Соња Цмеркович
Ламут

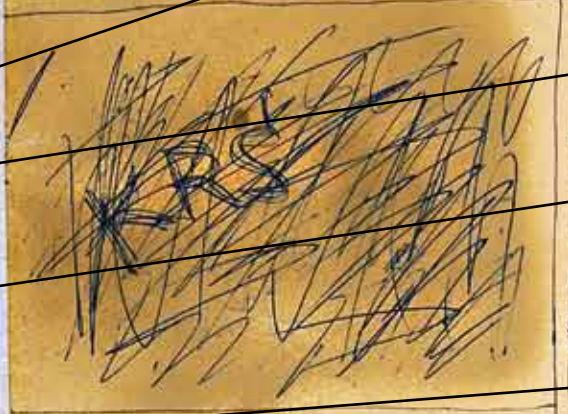
проф. Лиција
Мишић

Асистент проф. Лиција
Пајванчић Мишић

проф. Милош
Ђирић

проф. Стјепан
Филеки

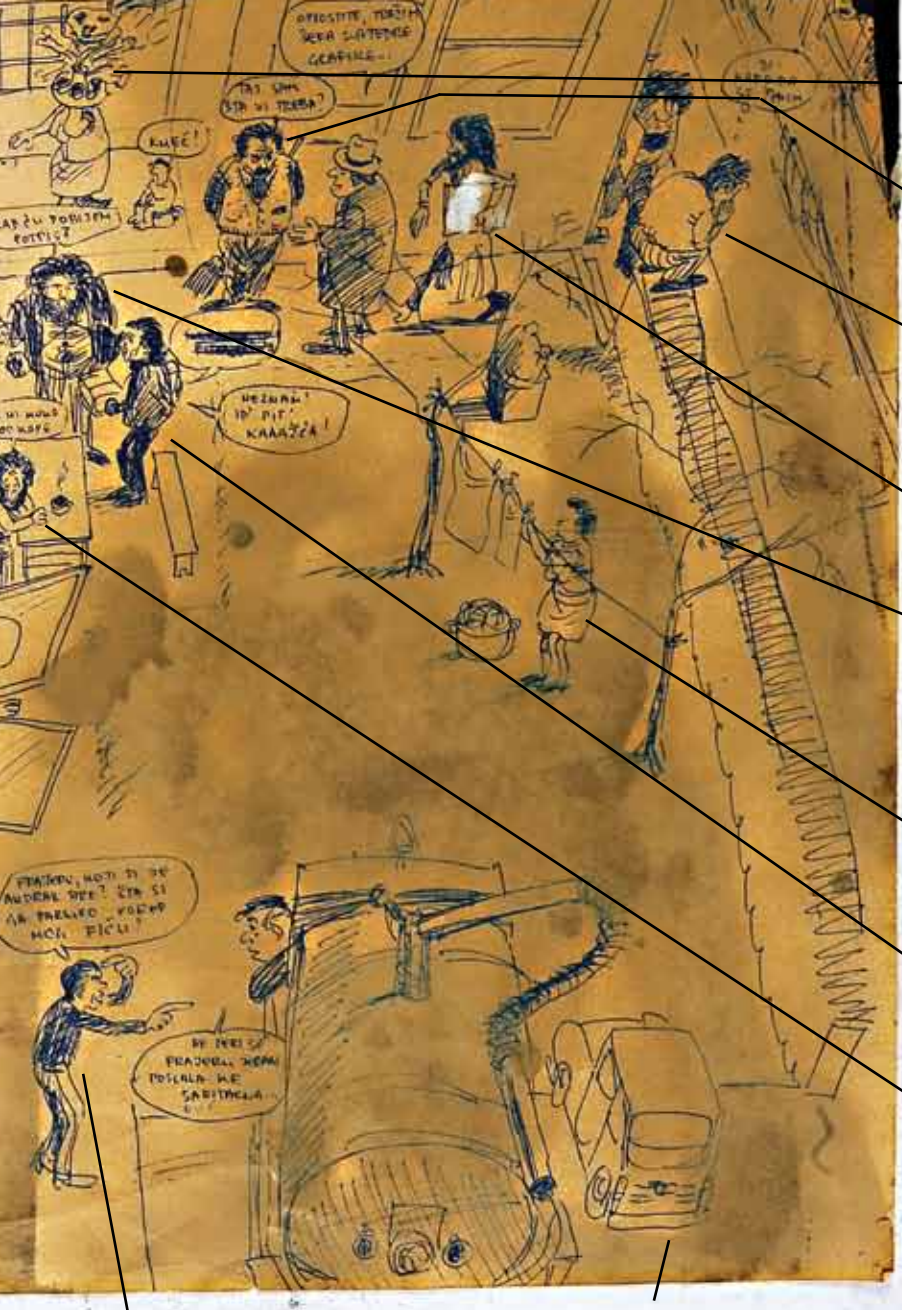
Јовица
Вельовић

Слободан
Јелесијевић

проф.
Александар
Додиг

проф. Алекса
Челебоновић са
пријатељем

- неки студент (по принципу »Ај Алија и ти, нек' је више војске«...)
- лаборант Малиша Жујовић
- жена млађег Милиног сина
- Драган Столе са лажним Hazelбладом
- Рајко Ковачевић носи ЛП плоче
- млађи Минин син чучи на зидићу
- домар Мина
- домарка Злата и дете

Жика, старији Минин син

Жикин »фича«

Александар
Ајзинберг

МИРА МОДЕЛ

*Расико Ђурић, студент ФПУ, 1977.
Просторни цртеж, експеримент,
офсет-плоча, 35 X 50 цм). Модел: Мира.*

Чини ми се да сада и нема правих професионалних модела, модела без којих некада уметници нису могли ни да замисле свој атеље. Најчешће млађе особе женског пола, позирале су за скроман хоно-рар сликарима и вајарима, а они су од њихових ликова стварали венере, баханкиње, робине или портрете безимених лепотица идеализирајући и мењајући њихов стварни изглед. Позирале су тако уметницима, дружиле се са њима, ноћивале понекад код њих и биле део њиховог свакодневног живота.

Преживљавали су тако мо-дели позирајући уметницима чак и када ови нису имали новаца да би им платили за тешко зарађен рад јер позирати непомично по четрдесет и пет минута није ни најмање лако. Покушајте да седите, стојите па чак и да лежите непомично пола сата. Свесни да не смете мрднути, осетићете већ после неколико минута несносан свраб иза левог уха или на неком другом месту, почеће да вам трне нога или да вам се дрема. Биће хиљаду разлога да се померите и промените положај у коју вас је уметник поставио. Само су заиста одлични професионални модели у стању да издрже сва искушења која се, пред особу која мора да буде мирна и непомична, постављају.

Једна од таквих била је и Мира. Почела је да позира још пре другог Светског рата, била је омиљена међу уметницима због

своје добре нарави, способности да позира непомично, да сама изабере неку лепу позу или да не инсистира да буде плаћена ако примети да уметник нема пара. Одгајала је и млађе генерације, студенте уметности или тек дипломиране. Сећам се Мире која је, сада већ давне 1947. године, позирала на курсу цртања на Косанчићевом венцу, курсу који су водили сликари Иван Радовић и Јефта Перић. Позирала је ученицима и на тадашњој Школи за примењену уметност у улици Краља Петра бр. 4, улици која је управо у то време, одлуком нове власти променила име у улицу Седмог јула, позирала је и студентима на Академији ликовних уметности која се налазила у непосредној близини, а позирала је, нешто касније, и на тек основаној Академији примењених уметности. Ми студенти, млади и испуњени жељом да постанемо прави уметници, нисмо питали има ли она породицу, где живи и како се храни. Док је нага стајала или лежала на подијуму, запазили смо да су јој стопала увек била прљава – а нисмо размишљали због чега, па нисмо примећивали да јој је обућа стара и поцепана. Густе црне косе, била је лепо грађена, пријатног, мало народског лика. Долазила је на време, скидала се иза паравана и пела на подијум да заузме договорену позу, што је, ако смо радили студију

акта, трајало целу недељу. Цртали смо је сваког дана по четири сата са кратким паузама.

Године су пролазиле, Мирино некад чврсто тело почело је да се мења, али то ни наставницима ни студентима није сметало. Стара или млада, није било важно, она је била добар модел. То је била њена професија и изгледало је да ће се тиме до краја свог живота бавити. Било је наравно и других модела мушких и женских, међу њима се нарочито истицала госпођа Соколовић, такође модел од пре другог светског рата – али о њој ћу други пут причати. Као што рекох, позирала је Мира на више места тако да нико није приметио да је престала да долази понедељком у јутро у време када су професори бирали моделе за ту недељу.

Становао сам у то време на Пашином брду које је, после ослобођења 1945. године, по Александру-Леки Ранковићу, добило име Лекино брдо. Било је то у време када су београдским улицама још ишле и коњске запреге, а коњи су, као сва жива бића, повремено обављали своје природне потребе остављајући на улицама гомиле балеге. Враћајући се једног дана из позоришта (било је то око поноћи) приметио сам у улици Господара Вучића, близу Централног затвора, једну сподобу која се бори да брезовом метлом утера гомилу балеге у гломазни метал-

ни ђубровник. Учинило ми се да је то Мира али она се, ваљда приметивши ме пре него ја њу, окренула тако да нисам могао да јој видим лице. Застао сам и ословио је.

Била је то Мира.

Поздравили смо се и дуго разговарали. Она је чистила, а ја сам ишао поред ње. Признала ми је да је било срамота што сам је приметио и препознао. Радила је у Градској чистоћи као чистачица у ноћној смени. Испричала ми је како је упознала једног човека, заволела га и удала се за њега. Њен муж није могао да замисли да се она пред другима скида и забрањено јој да ради као модел. Пошто новаца нису имали довољно, она се запослила па чисти улице. Ради у ноћној смени јер је тако мање вероватно да ће је неко од познатих видети и знати чиме се сада бави. Више је волела да позира, навикла је на то, није у томе видела ништа лоше, студенти и професори су се према њој лепо понашали али, ето, њен муж нема разумевања за њену доскорашњу професију...

Виђао сам Миру понекад, увек ноћу, чистила је улице у мом крају, а после сам се одселио са Пашиног, извините, Лекиног брда и заборавио на њу. Поново сам је срео много година касније, управо испред Факултета примењених уметности где сам тада, као професор, радио. Остарела је, чак ми се чинило да је имала

тешкоће при ходу. Срдачно смо се поздравили и на моје питање где је нестала, испричала ми је шта је све, у међувремену доживела. Њен муж је волео да пије. Пио је све више, трошио новце од њене зараде и све мање је радио. Кад је једно јутро дошла кући (изнајмили су једну собу негде на периферији) затекла је собу потпуно празну. Тип је све продао, оно мало намештаја што су имали, судове и шпорет, па чак и њену одећу. Продао и некуд је нестао, а она је остала, практично без ичега. Радила је још неколико дана чистећи улице па је отишла у Црну Гору где је управо у то време основана некаква уметничка школа... Позирала је тамо, непуну годину и није издржала. Знајући да позира, да се »пред светом скида гола« понижавали су је на све могуће начине. Вређали су је, ругали јој се, понашали се према њој као да је окужена. Изгледа да чак није могла ни собу дуго да задржи јер чим би газдарица сазнала чиме се бави, отказала би јој... Вратила се у Београд, одлазила понедељком пред Академије и имала је посла. Стан није имала, ноћу се кришом увлачила у шупе неких кућа на периферији града, спава-ла је тамо да би се рано у јутро неприметно извлачила, умивала на неким чесмама и једва чекала осам сати да почне да позира. За време пауза, огртала би нешто, појела неки залогај и, по обичају, разговарала са студентима. Било

је ту и неких старих новина па би, понекад, и прочитала понешто. Наишла је тако на један оглас: старији пензионер тражи животну сапутницу. Одговорила је на оглас. Био је то један врло пристојан човек, инвалид без једне ноге, имао је пристојан стан. Није много очекивала. Била је спремна да му ради по кући, да га слуша и служи само да би имала кров над главом. Венчали су се, он јој је одмах купио одећу и обућу, био је невероватно пажљив према њој и она га је заволела. Била је сретна и задовољна. Први пут у животу је имала стан, добру одећу, пажњу и – није имала никаквих проблема. Добро су се слагали. Њен муж је направио тестамент којим, у случају да му се нешто деси, све оставља њој. Трајало је то неколико година и онда је он напрасно умро. Њој је припала и његова пензија. Лепо живи али повремено долази на факултет. Позира, не због тога што јој треба новац. Нема га превише али има довољно. Позира јер воли да се дружи, воли атмосферу која тамо влада, а чини јој се да је професори, па и студенти цене. Труди се да добро позира иако јој је то сада теже. Замара се брже и леђа је боле.

Миру сам виђао повремено, долазила је све ређе па нисам ни приметио да је престала да долази.

Најзад сам схватио да је нема, схватио сам и да јој никада нисам ни презиме знао.

Све ми се чини да је судбина већине наших модела таква да остану анонимни; имена уметника знамо и памтимо, а о онима који су им позирали да би створили своја ремек дела, у већини случајева не знамо ништа.

(септембар 2009)

Оливера
Батајић

КОФЕР ПУН СЛОВА

Живот и рад Стјепана
Филекија, великог
пријатеља писма

септембар 2008.

Фрагменти из семинарског рада из предмета Историја уметности 20. века код проф. Миланке Тодић, који преносе сећања проф. Филекија о студирању и раду на Академији/Факултету примењених уметности.

(...)

Три године по завршетку рата, на јесен 1948. школа је подигнута на степен Академије примењених уметности.

ШКОЛОВАЊЕ / АКАДЕМИЈА

За упис на Академију и тада је, као и сада, морао да се полаже пријемни испит. Право на полагање испита имали су сви који су завршили уметничке школе, гимназију, као и они који су били надарени, али нису имали никакву завршену школу. Неки би по положеном пријемном били примљени на прву, неки на другу, а неки чак и на трећу годину. Стјепан је био примљен на другу годину Графичког одсека. На Академији су тада предавали наставници различитог порекла и образовања. Једноставно су позвани да предају они који су знали нешто из своје струке и могли то знање да пренесу. Наравно, нису

били квалификовани јер претходно школе овог типа нису постојале.

Са Ликовне академије на Примењену је дошао Мика Петров, кога су ондашњи студенти сматрали јако незгодним човеком. Много је викао и био строг. Ујутро када би дошао на Академију на све њих би се извикао и онда отишао, тако да од њега студенти нису могли много шта да науче. Како су професори у самом педагошком раду били неискусни и невешти да своје стечено знање пренесу, студенти су се ослањали на сопствена знања и искуства, и једни од других учили, или су заједно откривали нове ствари.

Предмети на Графичком одсеку су били Плакат, Илустрација, Писмо, Графика и Цртање и сликање. Плакат је предавао Матија Зламалик, од кога су студенти на том неспретном почетку могли највише да науче. Пореклом медитеранац умео је да прича о теорији и објасни и пренесе то у праксу. Знао је тадашња имена светских уметника који су се бавили плакатом. Студенте је одмах уводио у посао и умео за њега да их придобије. Тако су неки постали врсни плакатори. Један од њих био је и Стјепан Филеки, потом Теодор Трик (касније професор у Риједи), па Радомир Стевић Рас и Милош Ђирић (касније професор на Академији примењених уметности). Једанпут недељно они су правили плакате за филмско предузеће „Морава“. У то време

из Америке је долазило много филмова а са њима и огроман илустративни материјал. Било је популарно да се плакати цртају. Мало се угледајући на радове из развијеног света примењене уметности (нису много волели оно што је у том смислу долазило из Америке већ су се више ослањали на Пољску школу плаката), а мало се ослањајући на интуицију, углавном ослобођени идеолошких притисака, правили су своје прве аутентичне радове. Сви ти плакати имали су заједнички, препознатљив стил те се може рећи да су направили неку врсту сопствене школе плаката. Временом, посао се проширио па је ту било и француских и енглеских филмова, али и даље су се највише појављивали амерички. Филеки је тада урадио преко 100 плаката (ни један није сачувао). Убрзо се показало да је идеја да се ангажују студенти била јако добра јер је постепено све више клијената долазило на Академију ради сарадње.

Илустрацију је предавао Антон Хутер. Антон Хутер је свима као личност био занимљив, а посебно драг студентима. По образовању је био дентиста али се из љубави према сликарству окренуо том послу. Међутим, и он је био шкрт на речима, као и Мика Петров, са којим је Стјепан Филеки имао пуно проблема током свог школовања, јер нису могли да нађу заједнички језик

па се он због тога са Графичког пребацио на Сликаарски одсек.

Како међу студентима, колегама са истог атељеа, тако је постојала сарадња и међу колегама са различитих одсека, а такође и међу Академијама. Студената је било много мање него данас па је разумљиво да су се сви међу собом познавали. Помагали су једни другима и једни од других учили. Нарочито је у том смислу био развијен однос између старијих и млађих.

Поред пријатеља са свог одсека и оних са којима је живео и радио Стјепан Филеки је као најбоље пријатеље имао управо студенте са Ликовне академије. То су били Бошко Карановић, Драгољуб Кажих, Младен Србиновић, Вава Станковић и Драгослав Стојановић Сип. Заједно су радили и заједно излагали. Југославија се тада као обновљена држава трудила да изађе у свет па су позивали све њих да учествују на изложбама, да графички опремају и осликавају сајмове и међународне изложбе. Углавном су се кроз те послове дружили и упознавали. Филеки је у тој екипи био од велике користи јер нико од њих ништа није знао о словима, а требало је доста тога исписати. Поред њега једино је још Кажих имао фино осећање за писмо. Други су се ослањали на Филекија и нису се тиме много бавили. И тако је професионална блискост прешла у велика, доживотна, пријатељства.

Најважније упориште окупљања тадашњих уметника био је Безистан. Тај простор је тада, 1955. године па надаље, другачије изгледао, имао је огромну башту. Поред уметника, редовни гости су били припадници тајне полиције – Удбе. Како је уметнички свет увек имао прогресивне идеје, они су морали да држе ситуацију под контролом. У то време Стјепан Филеки је упознао неке наше књижевнике – Матију Бећковића, Павла Угринова и целу њихову генерацију. Дружио се и са уметницима из позоришног света, са глумцима, балетанима и другима. Такво дружење било је корисно за посао јер, познајући људе из разних уметничких области, лакше су склапали договоре и бивали препоручивани. Сви заједно су волели да иду у оперу, као и да посећују друга уметничка дешавања. На опере или представе су их уводили пријатељи, јер нико од студената није имао новца за карту. Читали су одушевљено либрета, а преко којих се Стјепан Филеки заинтересовао и за озбиљну литературу – Стендала који му је био познат и омиљен од раније, а потом и све француске реалисте: Золу, Мопасана итд. Временом је поред реалиста почео да чита и друге писце постепено упловивши у тај свет – уметнички „сплив“ – у свет идеја. Поред регуларног и књижевност је постала део његовог школовања.

Нису сви на Академији били заинтересовани ни за овакву врсту дружења, нити за такву врсту образовања. Ту се издвојила само група њих који су касније постали професори на Академијама и другим факултетима.

Сликарски одсек Стјепан Филеки није запамтио. Када се пребацио на њега био је већ на трећој години. По закону је тада пребацивање са једног одсека на други још увек било могуће. У прве две године нико није могао да се пребаци, али на трећој јесте. Но, ни на Сликарском одсеку се није осећао добро. Проводио је време углавном у библиотеци јер у класи није било штафелаја. А поред тога није имао ни сликарске идеје па је у обиљу књига налазио прибежиште.

И поред новонасталих околности наставио је да ради. У том периоду важну улогу одиграо је њему јако драг и занимљив човек, извесни Фрањо Радочај. Радочај је био заслужан и за његово прво прецртавање земунских фирми. Сада га је поново увео у свет „фирми” и свет писма уопште. За Стјепана је он био велики уметник и стваралац, пре свега зато што је знао да пише слова четком. Неко време је предавао Писмо. Умео је све студенте да заинтересује за ту материју и да их придобије да раде. Писмо је као предмет на Академији постојало од самог почетка, пренето из Средње уметничке школе коју је

Академија програмски наследила. Тада су студенти Писмо похађали током целог једног дана, од јутра до вечери. Литература и књиге о писму су биле реткост, али Радочај је имао једну књигу. У свету је тада био јако цењен и познат Херберт Пост, а он, Радочај, је био следбеник Поста и његове калиграфије. Постепено заволевши предмет Писмо студенти су сами почели да улазе у свет калиграфије, па да и сами набављају књиге, гледају и копирају примере. Стјепан је своју прву књигу добио из Чешке. Чеси су били познати графичари, и по свему напреднији од београдских, почев од дрвореза па све до писма. Од тада Филеки није испустио књиге из руке и сада их има пуно.

(...)

ПРЕДАВАЊА НА АКАДЕМИЈИ

Осим што је био познат међу штампарима и издавачима Стјепан Филеки постао је познато име и у академским круговима. Прошло је много година од како је завршио Академију. За сво то време радио је као слободни уметник. Није имао сталан посао што се његовом оцу није много свиђало. Стално га је саветовао да би било боље да се негде запосли и да има редовну плату. Сасвим случајно, баш у то време, Стјепан је у новинама пронашао оглас за посао – конкурс у којем на Академији примењених уметности траже стручног

учитеља за предмет Типографија. Стјебан Филеки тада ништа није знао о типографији, осим што је знао да лепо пише слова, али је био смео да се пријави на конкурс. Сматрао је да ионако у граду нема довољно учених за ту област, обзиром на то да је још увек била мало развијена и млада. То је било 1960. године, и у то време на Академији је радио и његов кум Живојин (Жика) Ковачевић. Стјебан је од њега затражио савет, да би му овај рекао да тај посао можда и није баш за њега с обзиром да већ има тако добре и плаћене послове. Професорска плата је била мала, те се такав посао није исплатио, осим што је био сталан. Како се Стјебан Филеки баш тада оженио било је логично да нађе и сталан посао, па је ипак одлучио да се појави на заказаном разговору. Мислио је да ће увек имати и послове са стране који би допунили професорску плату. Тако је и било.

Предмет Типографија је постојао и пре, ако ништа друго, а оно у у програму, али није имао ко да га предаје. Мика Петров је типографију делимично обрађивао у оквиру свог предмета, само што он није био довољно квалификован за ту област. У време када се Филеки пријавио на конкурс, као хонорарни сарадник је радио стручни учитељ Софроније Барачковић и тај конкурс је био резервисан за њега, како би га на Академији запослили за стално. Но, како се Филеки јавио на

конкурс, Барачковић није примљен. Касније, осетивши дуг према њему, Филеки се zaloжио да га поново доведу на Академију те је поново почео да ради. Радио је ту још тридесетак година. Много је знао о штампарству. Није био склон књизи, али је технички део, типографску вештину и занат, одлично познавао.

Филеки је врло амбициозно почео да ради на свом новом радном месту. Прво се снабдео литературом. Прва књига која му је била од користи била је „Штампарство у теорији и пракси“ Николе Пијуковића. Добио ју је од директора штампарије „Нови дани“, Миленка Грбића, са којим је сарађивао, а који је ту књигу штампао. Како је Филеки теоријски био слабо поткован, почео је из те књиге да вади текстове и да прича студентима о типографији и о штампи. Међутим, Мика Петров, чији је он сарадник био, није му давао много простора за то. Филеки је и даље правио белешке и сакућљао материјале, и око себе окућљао студенте које је то интересовало, те им препричавао Пијуковића.

Није дуго потрајало, када се десило нешто што му је ишло на руку. На Академији је предмет Писмо прошао кроз највеће недаће. Сменило се ту много професора. Први који је нешто предавао о писму био је Душан Јанковић, значајан као архитекта, сликар, типограф и калиграф.

Пред крај рата су га звали да дође из Француске, да предаје на Академији. Међутим врло брзо је умро. Повремено је предавања о писму држао и Мика Петров, а као предавач на предмету Писмо је касније доведен Петар Младеновић, сликар. Сликао је реалистичке мртве природе и цвеће и од тога је живео. О писму је јако мало знао. Није био вичан калиграфији, али се на конкурс пријавио као и Филеки, иако није имао много знања о томе. Његова предавања су била занимљива утолико што се трудио да све што зна пренесе на своје студенте. Радили су редис-перима што није имало много везе са писмом и калиграфијом. Међутим, ретко се појављивао на Академији, није долазио на часове. Био је сликар, занесењак, те је често путовао. Једноставно би отишао, на пример, у Шведску и на Академији се не би појављивао годину дана. Уместо њега индексе је потписивао Мика Петров, али о писму није било ни речи. Млађи студенти су учили опет од старијих или од оних који су прошли кроз неко професионално искуство.

Пратећи шта Стјепан Филеки ради још као стручни сарадник и видевши да је овај заинтересован за то што ради, тадашњи декан Винко Грдан се досетио да би Стјепан Филеки могао да дође на место Петра Младеновића. Данас као професор Писма не може да се запосли нико ко се у тој области не докаже. Тада је то могло, те

је тако и Филеки, иако није имао ништа из области писма иза себе, био спреман да предаје тај предмет. Били су то тек почеци, а они су били први који су почели да преносе нова знања. Тако је Филеки од стручног учитеља за Типографију постао хонорарни доцент, па је временом, како су се мењали законски прописи, постао редовни доцент (тада је добио право на социјално осигурање и конкурисао и за стан, што су биле погодности које је доносила редовна служба). Као доцент је предавао десет година (1963–1973), да би потом постао ванредни професор што је био наредних десет година (1973–1983), па потом редовни професор до пензије (1983–1993).

Писмо је као предмет на Академији увек заузимало посебно место. Сматрало се да је неговање писма једнако неговању језика у књижевности. Писмо, било да је у питању калиграфија или типографија, нераздвојни је део свих осталих дисциплина графичког обликовања. Књига, плакат, брошура, новине, магазини и сва остала средства писаног комуницирања не могу се замислити без писма. А да би све било складно и функционално потребно је добро познавање ове области. Ипак, ова дисциплина није била увек довољно подржана и сви професори Писма су морали на неки чудан начин да се боре за опстанак свог предмета.

КАКО СУ ИЗГЛЕДАЛА ПРЕДАВАЊА

Стјепан Филеки је имао вешту руку. У метод предавања увео је нешто сасвим ново и занимљиво. Часови Писма су обично били после подне, а он би дошао пре подне, пре часа, и у теоријској сали на табли белом темпером и четком би писао слова, историјским редом – студенти су вежбали прво квадратику, па унцијал, хуманистику и тако редом. Тада су и други професори, Драгослав Стојановић Сип, па и Мика Петров, долазили да гледају беле исписе на табли и остајали задивљени. Филеки их је тада освојио и придобио за оно што је радио. На неки начин подигао је углед предмету. Када се Стјепан Филеки данас присећа тих дана и белих слова и њему се свиђају. Нажалост, није нигде забележено како је то изгледало. Постепено је у свој предмет увео слушање историје писма, што такође није постојало. Како је сам био знатижељан и како је много истраживао, све што је сазнавао одмах би преносио студентима. Студенти Академије, будући више практичари него теоретичари, тешко су се навикавали на нове наставне методе, а теоријски испит је увек представљао велику муку за њих.

Ипак, био је омиљен професор. Звали су га Фића. И данас се често чује по ходницима факултета тај надимак „чика

Фића”. Његови студенти, прави настављачи његове школе, радо се сећају његових предавања. Оно што је било другачије него данас је да су професори по цео дан били на факултету, увек доступни у својим кабинетима и спремни за разговор, за дељење савета. Које год доба дана било, није им било тешко да напусте посао и посвете се студенту. Професори су у својим кабинетима били предавачи и професионалци, обављајући и друге послове. Радећи на тим пословима показивали би и студентима како треба радити. Кабинети су им били атељеи, где су се и дружили и размењивали искуства. Многи професори су заједно радили на разним пословима.

Филеки је обичавао да своје студенте посети и на другим њиховим часовима. За то је посебно била згодна графичка радионица. Како је његов кабинет био изнад радионице сишао би доле и гледао шта студенти раде. често им је давао и савете. Професор који је увек био при руци, сећају се бивши студенти. Умео је и да им позајмљује новац како би купили материјал. Учио их је како треба тражити, истраживати и наћи, а потом знати. Када год би ишао на неки пут у иностранство, а будући да је овде владала оскудица материјала, доносио би им књиге, пера и четке. Био је познат као велики перфекциониста, па се трудио да и тај перфекционизам пренесе на студенте – прецизност,

стрпљење, концентрацију. Сматрао је да су то саставни елементи успешног рада, као да и то може да се научи и терао је студенте да сами себе дисциплинују и науче раду. Опет, ако би се неки студент у свом раду „блокирао“ знао је да га пошаље на пецање. Тако би студенти правили дистанцу у односу на оно што су радили и када би се вратили све би било јасно и лако су настављали са послом. На крају, скретао им је пажњу на то да се ништа не завршава са Факултетом већ да увек мора да се учи и да се „ради на себи“. Да оно што они раде није посао већ да се то ради и када се спава. И данас многи од његових бивших студената оду у просторију у којој ради, на крају ходника, поред библиотеке, и затраже понеки савет.

Његов кабинет је увек био веома живахан. Сам зид је представљао калиграфски папир са примерима. Филеки је директно на зиду, на малтеру, исписао један велики, леп иницијал у неколико боја. Поред тог иницијала Александар Додиг је исписао неки текст, а одмах поред Ђорђе Живковић, стучњак за енглеску калиграфију, извео је диван енглески скрипт. Тако би студенти, чим би ушли у кабинет, већ имали чему да се науче. Поред тога ту је постојала и одлична библиотека састављена од књига које су они сами куповали и доносили са разних путовања. Тим књигама могао је свако од студената да

се послужи. У кабинет су често навраћали и други професори а пре свега Драгољуб Кажих, пун најразличитијих прича, па Бошко Карановић, Милош Ђирић и други, те у кабинету никада није било досадно и ко год се ту налазио имао је шта да научи. Многи студенти су, заправо, израсли управо из тог атељеа, а многи од њих су сада светски позната калиграфска и типографска имена. Тако се Јовица Вељовић, на пример, ту заинтересовао за писмо и почео да склапа прве контакте, потом је и магистрирао на Писму. Магистарски рад му је био типографско писмо Veljovic које је касније (њујоршка фирма) ИТС откупила. По завршеној магистратури Вељовић је неко време предавао Типографију на Факултету, али се убрзо преселио у Немачку и тамо постао професор на Fachhochschule Fachbereich Gestaltung у Хамбургу. Нешто пре њега Факултет је завршио Ђорђе Живковић, већ поменути стручњак за калиграфију, а касније професор на предмету Писмо. И можда најважнији настављач Филекијеве школе, уједно и директни наследник професуре, јесте Оливера Стојадиновић која је у програм Писма увела посебне новине. Скоро сва типографска писма које је она пројектовала откупио је ИТС.

Сама настава је такође била другачија него данас. Базирала се на индивидуалном раду са студентом. Како их је било мало

то је било лако извести, а професор се прилагођавао афинитетима и могућностима. Неки општи програм Писма јесте постојао и тај део су сви морали да прођу, али обично би се студент договарао са професором чиме би се и на који начин бавио. Данас је то готово немогуће због закона и прописа које Факултет својим статутом успоставља, те остаје мало простора за импровизацију.

Како су професори познавали све битне личности за графичку струку – штампаре, издаваче и сл, лакше је било реализовати одређене идеје и студентске радове. Када би се ишло, на пример, у БИГЗ ослањали би се на Милоша Бирића или Богдана Кршића, као и на стручног сарадника Совру (Софроније Барачковић). Тако су Додиг и Вељовић у БИГЗ-у фото поступком пребацивали своје калиграфије на цинкане плоче, да би их после штампали као графике. На једној таквој графици Вељовић је калиграфски исписао текст на латинском, а касније ју је послао познатим личностима светске калиграфије. На тај начин су га први пут запазили.

Поред калиграфије студенти су морали и да прођу фазу пројектовања типографских писама. Поступак пројектовања слова тада је био другачији и тежи од овог данас. Слова су цртали а потом снимали камерама великог формата. У атељеу фотографије,

код професора Кажића, било је одличних камера великог формата (које су касније украдене са Факултета). Потом би правили увећања, па колажирали и исправљали грешке, смањивали и слагали у складне целине. Тако се испробавао фронт у тексту. У то време сви почињу масовно да се баве фотографијом, баш због таквог начина рада. Јовица Вељовић је за своја слова правио од плексигласа посебне кривуљаре. Тако је делимично аутоматизовао посао, али је свеједно цео процес дуго трајао.

Писмом се у то време ретко ко бавио. То је било нешто ексклузивно, те самим тим посебно и занимљиво. Тако су и слова која су они тада на Факултету правили остала на нивоу цртежа и скица, јер је реализација подразумевала посебну технологију у словоливницама или код издавача фото-слога. Није било начина да неко сам изведе цело писмо.

Оно што је дошло као спас у технолошком развоју било је фотокопирање. Један озбиљнији фотокопир у граду се појавио око 1986. године. Тада су сви посећивали фотокопирницу у Охридској улици и умножавали слова. Било је то олакшање и спас за рад на писму.

БИРИЛИЦА У НАСТАВИ

Оно што је занимљиво за тај период је да се на Академији учила

и вежбала само латиница. На Београдском универзитету слушала се само Латинска палеографија Виктора Новака, за коју је написао књигу. Београдски универзитет га је сматрао научним ауторитетом и уважавао оно што је он ставио у програм.

Међутим, онима који су цртали насловне стране књига и цртали плакате било је потребно да знају нешто више о ћирилици. Тако је Стјепан Филеки као новину на Академију и у изучавање на предмету Писмо увео ћирилицу. Било је то 1964. године. Нешто касније, 1971. за асистента је добио Александра Додига. Александар Додиг је дошао на Академију из Новог Сада. Тамо је 10 година предавао Писмо на Средњој уметничкој школи. У Новом Саду ћирилица се изучавала и раније. Посебно је за то био заслужан Иван Болдижар који је, будући познат и у свету и посећујући АТУРИ конференције, рано схватио важност домаћег писма. Наравно, на то су га упућивале и колеге из иностранства, пре свега Херман Цапф, скренувши му пажњу на то да само они који живе на поднебљу са кога потиче ћирилица и чије је то заправо писмо, могу направити добра ћирилична типографска писма са правим осећајем и познавањем. Будући пријатељ са Болдижаром, Александар Додиг је усвојио нека од тих знања и дошавши на Академију почео да их примењује заједно са Стјепаном Филекијем.

Када су почели да уводе студентима задатке са ћириличним писмима (устав, брзопис и курзив) неки од професора су били подозриви. У нашој земљи нико није нити јавно говорио нити писао против ћирилице. Али, један недефинисан отпор, нарочито у власти, је постојао. Цела администрација је писала латиницом, писаће машине су биле на латиници, један од изговора за то је био да не постоје ћириличне машине. То је, наравно, био само изговор јер су ћириличне машине постојале. Касније је чак отворена и фабрика у Бугојну, близу Сарајева, у којој су се производиле машине са ћириличним словима. Једноставно, то је била тежња ка западном свету чији смо део желели да будемо.

Потом, биле су вођене бесмислене дискусије чији су заговорници били они који су форсирали латиницу. Те дискусије су биле наметнуте, а тичале су се лепоте писма – да ли је лепша ћирилица или латиница. Мислили су да је латиница лепша те је из тог разлога треба користити. Наравно, било је и одбојности међу уметницима јер је ћирилица одмах будила асоцијације на национализам и на цркву.

Писмо као предмет се развило и програмски. Да се то није тада десило, питање је да ли би се касније Оливера Стојадиновић и Јовица Вељовић упуштали у дизајнирање ћириличних типографских писама, као и да ли би пред-

мет постојао у форми у којој данас постоји.

Идеја да се ћирилица изучава није дошла само због тога што је она као писмо била запостављена, већ је у обликовању штампаног материјала била и те како потребна. На пример, издавачка кућа „Научна књига“ је радила своје књиге ћирилицом, а штампарије су своје фонтове наручивале из Немачке и Италије. Фонтови домаћих аутора нису постојали у облику који би могао да се користи у штампарији.

У то време није постојао ни летрасет ни компјутер, већ су наши типографи и калиграфи сами цртали ћирилична слова, али нису постојали савремени узорци и стандарди, па је и то био проблем. Нису постојале књиге. Болдичар је своја прва писма правио пажљиво проучавајући материјале које су оставили Христифор Жефаровић, а потом и Захарије Орфелин. Нацртао је типографска писма инспирисана њиховом калиграфијом.

Прва књига код нас која је нешто говорила о писму и до које је Стјепан Филеки дошао била је „Историја српске ћирилице“ Петра Борђића. Стјепан Филеки тада није размишљао о питањима која се данас најчешће потежу: о питањима националног идентитета, о традицији. Његово интересовање било је утилитарно јер је дошло време када су наручиоци тражили да књиге које обликује буду

сложене ћирилицом. Данас се са радошћу присећа тих дана и срећан је што је развој предмета ишао тим путем. У то време, Александар Додиг и Стјепан Филеки заједно са својим студентима су се са задовољством бавили ћирилицом. Ћирилица је за њих представљала неки нови медиј, нову уметничку област која је естетски могла да испуни уметника.

Пре него што је Александар Додиг дошао на Академију Стјепан Филеки је радио сам. Имао је много студената што је била нека врста неправде. Сликари су имали на једној години четири ђака које су водили један професор и један асистент, а Филеки је имао 150 студената и радио је сам. Тада су се Милош Ћирић и Богдан Кршић налазили у комисији уметничких школа и обилазили их по Србији. Они су заправо запазили Додига у Новом Саду и предложили га за асистента на Академији. Додиг се, по речима Филекија, као јако талентован брзо остварио као наставник. Волео је писмо из личног задовољства, али га није много додиривала типографија као део писма, те је сво време био оријентисан на ћирилицу и калиграфију, што и јесте био његов део наставе. Тада се прве две године радила само историја, али не само кроз теорију већ и праксу, а после, на трећој години, радила се типографија и на крају ћирилица.

ТЕОРИЈА ФОРМЕ И ДРУГЕ ПЕДАГОШКЕ АКТИВНОСТИ

Напретком рада на Академији и све већем значају који је она у друштву имала, те самим тим све већим интересовањем за похађање Академије, оснивали су се и други одсеци, а Графички одсек се развијао и проширивао. Додавани су нови предмети. Један од важних предмета била је и Теорија форме а за његово оснивање пре свега је заслужан Драгослав Стојановић Сип. Он је омогућио студентима да кроз теоријску и практичну наставу схвате логику и законитости форме, могућности транспонована реалних облика на сведени израз уметничког језика, неопходног на тзв. чистој графици као и оној која има практичну примену. Сип је тај предмет измислио и осмислио. Био је следбеник Баухаус школе. На томе је изградио своје веровање и сликарство. Како је знао немачки читао је много о Клеу и Баухаусу те је тако успео све наше сликаре да убеди да сликарима осим технолошког знања треба и ово друго, што је он назвао Теоријом форме. Стјепан Филеки и он били су добри пријатељи. Размењивали су професионална искуства и лепо се дружили. Међутим задесио га је инфаркт у неколико наврата те је морао да буде на дугим боловањима. Умро је са 56. година. За време својих боловања никоме није хтео да препусти предмет. Говорио је „то ћу ја да дам мом комшији,

једино он зна шта ја радим и шта хоћу”. Тако је Стјепан Филеки предавао Теорију форме у неколико наврата.

Из тог периода занимљиво је сећање Борђа Живковића који каже: „Тада смо видели правог Филекија. Његово образовање и све остало. Буквално нас је од рокенрола довео до класичне музике. На једном часу. Од Муди Блауз (Moody Blues) до Хектора Берлиоза, кога он воли. Причао је о импресионизму у музици. Био је задатак да слушамо музику и да направимо неке вежбе. Тада се радило по сада већ заборављеном Јоханесу Итну”.

Стјепан Филеки је предавао Писмо и Типографију и у Нишу (1964–1969), Новом Саду (1969–1972), Приштини (1972–1986) и Сарајеву (1986–1990) као гостујући професор. У Сарајево је одлазио једанпут недељно и то баш у време када се у Београду, на Академији, разбуктао рад на ћирилици, те је он хтео та знања и тамо да пренесе, јер тамо је било литературе и на српском језику те је желео да студенти вежбају мало ћирилицу, али таква идеја је наишла на одређен отпор крајем осамдесетих година.

ТРАНСФЕР ПИСМО

Пресликачи су се од давнина употребљавали у различите сврхе. У првој половини 20. века, на пример, правили су се пресликачи за ускршња јаја. Свако је могао да оде, на пример, у Немачку и

купи све што треба да би направио пресликач. Тако је настало и трансфер писмо које је касније постало познато као летрасет због фирме која је највише тих типова слова и пресликача производила. Летрасет је једно време био често коришћен међу типографима и дизајнерима. Први који се досетио да почне код нас да прави трансфер писма био је Благоје Петковић (који је једно време био стручни учитељ за фотографију на Академији).

У једном тренутку, крајем шездесетих година, осетила се потреба за постојањем предмета као што је фотографија. Неки од професора су предложили да се она уведе као предмет и са тим се тадашњи декан сложио. Михајло Петров је довео и ангажовао Благоја Петковића као стручног учитеља. А на конкурс за професора први је био Драгољуб Кажих, такође велики и дугогодишњи Филекијев пријатељ и сарадник на разним пројектима. Драгољуб Кажих је сам организовао и осмислио овај предмет и касније је, због значаја предмета и начина на који је био обрађиван, прерастао у посебан атеље. То је било 1987. када су статутом Факултета примењених уметности на Графичком одсеку формирана три атељеа: Графика књиге, Графички дизајн и Фотографија. Та подела остала је до данас само што јој је 2006. додат и атеље Анимација, који је основао и осмислио Растко Ђирић.

Како је Благоје Петковић био замењен морао је да почне да се бави неким другим послом те је направио фирму која се звала „Литосет“ у којој је почео да прави трансфер писма. Он, Благоје, и његова фирма су 1992. направили и слова за Политику (она која се користе за заглавље), а која је пројектовао Стјефан Филеки. Пресликачи који је он производио нису били квалитетни као летрасет али су били употребљиви. Тако су Стјефан Филеки, Ђорђе Живковић, Александар Додиг и још неколицина њих почели да пројектују писма које је Благоје Петковић штампао и производио. То је било почетком осамдесетих.

Тада је покренут и интернационални Летрасетов конкурс за израду писама за трансфер. Ђорђе Живковић је за конкурс радио типографско писмо Батерфлај, које је извео и као рад за своје специјалистичке студије. Додиг је радио писмо које се зове Аргос, његово прво и једино типографско писмо. Филеки је радио писмо Аугустина. На конкурс није добио награду нико од наших већ је награду однео Херб Лубалин.

Трансфер писмо би се радило тако што би се цртала слова висине 7–8 цм темпером на хамеру. Када би се направила нека грешка морало је све да се поправља белом темпером, а температуре које су могле да се купе код нас нису биле доброг квалитета, слабо су покривале, па су грешке биле

очљиве. Тако су се вртели у круг – преко тог белог би дошло црно, па преко бело и никад краја. И сам папир им је правио проблем. Димензије су знале да варирају из дана у дан јер је папир услед влаге „радио“. Онда би се слова снимала и умањивала а остало је било задатак „Литосета“, или неке друге фирме која се бавила производњом трансфер писма.

Поред писма Аугустина и писма на основу Политикиног заглавља, Филеки је урадио још и писма Гондолијер, Типик и једну класицистичку антикву, као трансфер писма.

У то време се још увек мало ко бавио типографијом на озбиљан начин. Углавном су се сви међу собом знали. Драгољуб Кажих је био један од њих. Он и Филеки су по штампаријама откривали типографска писма и тачно знали за које писмо ће где да иду. Постојала је једна занимљива штампарија, „Култура“, која је једина од свих у Београду имала Гарамонд писмо, веома цењено од када се појавило па све до данас – увек фино и елегантно. Директор те штампарије је био извесни Стева Вујков, познат међу штампаријама по томе што је један од ретких који је у часопису Графички рад објављивао текстове на тему типографије и бринуо се о квалитету типографије купујући само пробрана, проверена и светски осведочена писма. Бавио се и дизајном.

Факултет примењених уметности је полако почео да производи школоване кадрове и за ову област, па су ти бивши студенти почели да се запошљавају у издавачким кућама и у штампаријама. За њих се може рећи да су били први школовани типографи. Они су сменили једну целу генерацију такозваних типографских радника, који су у недостатку тог кадра, одмах по завршетку ратних дана, аутоматски поставили технички уредници. То су били приучени типографи који нису радили на свом накнадном усавршавању, јер им није било од важности. Због тог послератног времена типографија на нашим просторима није донела ништа од значаја јер је била на трговима онога што се радило између два рата. Стање је почело да се поправља са уметницима које је ишколовала Академија. Тако су временом међу издавачима поставили познати Добрило Николић, Миодраг Вартабедијан, Миша Мартиновић и други. Бавили су се типографијом на нови начин опремајући књиге све до данас када и даље слове као велики стручњаци за ту област.

Сходно томе типографија се код нас мењала у односу на дешавања на западу. Увек је било и биће тако – све нам долази оданде. често је долазило и до плагијата, али плагијати се нису дуго одржавали. Сваки плагијат се брзо препозна јер се услед неукости лоше ук-

лопи. Неки нарочит ниво домаће типографије тако није примећен у светским размерама. Осим Ивана Болдижара, а много касније Јовице Вељовића и Оливере Стојадиновић.

КАЛИГРАФИЈА

Калиграфија је посебна грана уметности и она уметника испуњава подједнако као и цртање или сликање. То је уједно и вештина. Некада се много пажње посвећивало писању. У школама се учио краснопис и то по неколико година. Прво су се учили само неки потези, праве и косе линије, па кривуље – тачније делови слова, а тек онда и цела слова. Рука је морала да се ослободи и да нађе свој природан ток. Учила су се правила, а онда би свако тим правилима додавао свој посебан стил и карактер. У зависности од тога колико је ко био вешт или слободан да пусти руку да лети по папиру толико је квалитет исписаног био ближи уметничком делу. Нажалост, краснопис је временом укинут. Данас деца у школама скоро и да не знају да пишу. Ни сами учитељи не знају правилно да напишу све облике слова. Рукопис је упропаштен нарочито појавом компјутера.

Код прављења калиграфије емоције су устрептале. Човек осећа срећу што на папиру исплива нешто тако дивно, а излази директно из руке. Самим тим, на

крају, човек се осећа као да је направио слику. Тако је и у Стјепану Филекију калиграфија изазивала посебно осећање. Поготову што је и сам понекада сликао, знао је да измери те две врсте задовољства. Бављење калиграфијом у човеку развија и друге способности – уредност у послу, одговорност према послу, тачност и жељу за украсом. Такође ту је јако изражена жеља за различитошћу. Написано треба да буде јединствено и другачије од онога што постоји или што неко поред ради. Тако је Стјепан Филеки развијао један посебан стил.

Својевремено је добио позив из Чикага да иде тамо да живи и да ради. Да предаје калиграфију. То се дешавало крајем седамдесетих година. Био је то неки Литванац, Волковски, који је имао студио у Чикагу, а који је послао свог сина, иначе доцента на Сорбони (поља истраживања његовог рада су била калиграфска мастила кроз историју све до фабричких), по Стјепана. Биле су им потребне свеже калиграфске снаге, те су почели да их скупљају по Европи. Стјепан Филеки је чак успео да добије зелену карту јер је та агенција била утицајна – звали су их увек када је требало направити нешто репрезентативно за државу – дипломе, повеље и сл. Остварили су са Филекијем сарадњу и почели су да му шаљу и литературу те је до њега дошла и књига која га је веома заинтере-

совала. Књига се звала једноставно „Занеријан“. Стјепана Филекија је ту заинтриговало заправо упутство како се шиљатим пером изводе слова. Одмах је то покушао да изведе и са студентима, али није било успешно. Такав поступак извођења слова тражио је много више способности него калиграфска подрезаног пера. Откривши писање шиљатим пером, у потпуности му се посветио. Тако су му калиграфски радови зашиљеним пером објављени у Паризу у књизи *Што најбољих калиграфа света* Флорилеге (1978), коју је саставио Алан Мазеран (Alain Mazeran). То је био међународни конкурс на који су се пријавили он, Александар Додиг и Јовица Вељовић. Додиг је конкурисао са ћирилицом, али његов рад нису прихватили. Претпоставља се да је разлог била баш ћирилица, али пре свега зато што није била модерна већ традиционална. Радови Јовице Вељовића су такође објављени у тој књизи.

(...)

ДЕКАН

Један од важних степена у професорској каријери јесте и титула декана. Неки сматрају то врхунцем каријере не знајући како та позиција доноси више муке него користи од статуса.

Као већ угледном професору Факултета Стјепану Филекију

је била пружена прилика да 1981. постане декан Факултета примењених уметности. Мандат му је трајао од 1981. до 1985. године. Оно што је занимљиво је да је он био први декан који није био члан Партије. Због тога је у свом раду доживљавао опструкције партијских кругова. Док је Стјепан Филеки био декан са њим је продекан био Божидар Џмерковић, дугогодишњи професор на предмету Графика, који је студенте увео у све практичне и теоријске делове ове области од врсте штампе до графичких техника.

Божидар Џмерковић и Стјепан Филеки радивши заједно на челу Факултета важили су као реакција. Били су неко ко није заслужио да буде то што јесте јер није идеолошки подобан. И сам Стјепан Филеки нерадо се сећа тих дана. Бити декан је напоран посао који човека одвуче од његовог основног посла. Мало остане времена за педагошки рад, за неки лични професионални развој, и сав се човек посвети организационим и административним пословима, што нити је лако нити занимљиво, нарочито не за оне са уметничким сензибилитетом.

Стјепан Филеки је био декан са два мандата. Радио је даноноћно како би одржавао све у реду. Онда су биле популарне такозване реформе које су се свако мало спроводиле. Просветне власти су терале да се стално нешто реформише. Наравно, и у свету

се у образовању штошта мењало, нарочито тада. Дошло је до великог и брзог развитка и Факултет је морао да држи корак са тим развојем, почев од признавања диплома па даље до других врста усаглашавања – програмских и организационих. Све је то морало да прође силне комисије и подкомисије.

ТРАГЕДИЈА

Понекада је потребно да се у животу десе велики преокрети, изненадни догађаји, који потом човека одвоје од колотечине у коју упадне и однесу га на неки сасвим други крај. Онда он започне нову фазу живота. Стјепану Филекију десило се нешто што тешко може бити названо срећном околношћу, али што га је натерало да се преоријентисе на нешто сасвим другачије.

Наиме, у горњој згради, на Косанчићевом венцу, у којој се сада налази Графички одсек, раније се налазила државна институција која је по распаду земље престала да постоји. Просторије су 1994. додељене Факултету – Графичком одсеку и Универзитету уметности па су тако сви могли да напусте просторије у Карађорђевој и преселе се у нове у којима је било више места и у којима су били бољи услови за рад. У то време декан је био Рајко Николић који је направио план проширења доње зграде, а уједно одредио да се она реновира и направи реорганизација

простора. читава трансформација дешавала се током лета када је Факултет био празан и професори на одмору. Сви су били обавештени да је потребно да се иселе из својих кабинета како би реновирање доње зграде почело. Како нису то учинили на време све што се нашло у њиховим кабинетима било је бачено на сметлиште заједно са шутом и осталим грађевинским отпадом. Тако је све оно што је годинама скупљано, укључујући књиге, студентске радове, примере за вежбе, графике, графичке плоче и сл. наједном нестало у гомили ђубрета. Све што је Филеки имао у вези са писмом и што је икада скупио у животу налазило се управо у том кабинету. Студенти, они који су туда случајно пролазили, покушали су да спасу неке од књига, и тако распаднуте и влажне су их предали Филекију. Један од оних који је највише књига спасао је Илија Кнежевић, касније професор на предмету Типографија.

И после тог немилог догађаја Филеки се више није бавио графиком, а много мање калиграфијом. Прешао је на компјутер и покушао да савлада ту сасвим нову технологију.

РЕКОНСТРУКЦИЈА ТИПОГРАФСКИХ ЋИРИЛИЦА

Из целокупног рада на ћирилицу са студентима и све већој потреби за ћириличним типографским писмима Стјепану

Филекију се 1987. године јавила идеја о могућности реконструкције ћирилица. Направио је пројекат и окупио људе око себе који би радили на том пројекту. Како је посао био обиман и захтевао више мишљења и тумачења око себе је окупио екипу својих студената, магистраната и колега. Међу њима су били Оливера Стојадиновић, Ђорђе Живковић, Александар Додиг и Јовица Вељовић. Пре него што је постојала могућност да се све реализује на компјутеру идеја је била да се једноставно направи та реконструкција у форми цртежа а онда би временом то претворили у типографско писмо на начин на који буде адекватан том тренутку. У то време су Јовици већ прихватили у ПС-у писмо и позвали су га тамо како би га научили дигитализацији писама и раду на компјутеру. Сходно томе његов задатак је био да убаци та писма на рачунар. Међутим, он је касније све то напустио и отишао у Немачку. У међувремену, Растко Бирић, који је тада предавао Илустрацију на Факултету, успео је да стекне прва знања о Fontographer-у те су уз његову помоћ прво Оливера Стојадиновић а онда сви остали полако улазили у тајне дигитализације писама.

Посао око реконструкције није се састојао само у цртању. Претходно је све облике требало детаљно проучити. Проводили су месеце у Народној библиотеци прегледајући старе штампане

књиге, прве књиге од појаве слободног српског штампарства. Руководили су се каталогом Народне библиотеке.

Филеки је радио усправну верзију писма а Оливера курзив. Први Филекијев пројекат је било писмо Неопланта. За усправно писмо било је лакше одмах наћи сва слова јер је било много чешће у употреби. За курзив је то било доста компликовано јер се ретко користио.

Био је то мукотрпан посао јер су се у раду често појављивале дилеме око тачног изгледа слова. Слова је било потребно увећати а то су била стара штампарска слова па је форме било тешко тачно дефинисати. И када се увећа, снимити, ископира лако се примети да су та сва слова неправилних облика, неправилних нагиба, неправилних ширина стубова, а све их је требало уједначити, с тим да се не изгуби стил и оригинална форма.

Доста им је у том послу помогла литература у којој се писало о реконструкцији слова у свету. Тамо су сазнали да се слова не преносе дословце, тачније не копирају се буквално форме. Преноси се утисак.

Рад на том пројекту је трајао око три године и изведен је до краја. С тим пројектом стекли су много искуства. Оливера Стојадиновић је потом, у децембру 1995, када је Стјепан Филеки отишао у пензију дошла на његово место, а Илија Кнежевић је нешто раније почео да предаје Типографију.

(...)

РАЧУНАР

Рачунар се у животу Стјепана Филекија појавио рано захваљујући пријатељу који је радио у Сименсу, у Берлину. Добијао је од њега компјутере тако што би овај своје старе замењивао новим. У почетку је Стјепану и његовом сину компјутер служио као играчка, али врло брзо су их заинтересовале могућности ове нове алатке. (Син је касније завршио електротехнички факултет и данас се бави рачунарима). Њихов први компјутер био је Синклер (Sinclair). Синклер је један сасвим мали рачунар на којем је машина и све остало интегрисано на некој врсти тастатуре. То су прикључивали на телевизор. Међутим на њему се није могло ништа креирати. Онда им је поменути пријатељ послао Атарија (Атари). Атари је био Филекијев први прави компјутер. На њему су и он и син почели да раде свако за свој грош. Син као електротехничар, који се брзо одвојио и заинтересован почео сам себи да купује опрему, и Стјепан као уметник. Њега је брзо на компјутер научио и Факултет, односно Универзитет.

Наиме, отишавши у пензију 1993. године почео је да се бави личним пројектима, а опет из области писма. Осмислио је један пројекат реконструкције рукописних ћириличних писама

– *Мирослав, Сшуденица, Милушин и Инок Сава* – и предложио га Универзитету уметности, што је Универзитет прихватио, ослањајући се на искуство и квалитет рада Стјепана Филекија. Пројекат је предложен Министарству и оно је одобрило средства за набавку првог рачунара. То су биле најгоре године санкција и кризе – 1994. Стјепан Филеки је стога наставио да се бави писмом у Факултетским просторијама где седи свакодневно и данас. Како нису много знали о компјутерима отишли су код Зорана Костића који је водио студио Б&З и који је био први који је знао нешто и о хардверу и софтверу потребном за графички рад. Он им је саветовао да купе Мекинтоша и са њим основне графичке програме – Quark, Illustrator, Photoshop. У то време компјутери су били јако скупи (компјутер је коштао 42.000 долара, а софтвер још 12.000).

На спрату су била само два компјутера на којима су радили Стјепан Филеки и Илија Кнежевић, а Оливера Стојадиновић је у недостатку ишла на Филозофски факултет у Лабораторију за експерименталну психологију, ЛЕП. Тада је у ЛЕП-у радио Александар Костић и био је договор да они користе рачунар пре подне, а Оливера би долазила по подне да ту ради. Радила је исто на Мекинтошу. Имали су и приручник за програм јер куповином оригиналног софтвера добијала се и књига, па

је било некако лакше улазити у тајне програма, иако је радити на тим првим компјутерима било тешко и споро.

После извесног времена добили су и скенер па се и на том нивоу посао много убрзао. Раније су морали на столовима за просветљавање да копирају слово по слово, да их попуњавају црном, а коригују белом темпером и тако у бесконачном броју верзија.

У исто време на Факултету је почео да ради његов бивши ученик Илија Кнежевић као доцент на предмету Типографија. Илија је увек био знатижељан и заинтересован за нове ствари и у исто време систематичан па га је Филеки позвао да му се придружи на горњем спрату у Универзитетској просторији коју је добио за рад на пројекту. Заједно су откривали тај нови дигитални свет. Почевши да пројектују слова сазнали су преко Растка Ђирића да постоји и програм специјализован за то – Fontographer, па су и њега набили. У почетку је пројектовање текло јако споро, а како су бивали све вичнији у том програму тако је ишло све брже и брже. Наравно, било је једноставно, само је требало имати идеје.

Стјепан Филеки је на компјутеру пројектовао око 30 типографских писама, од којих је 90% ћириличних. Прво што је покушао да реализује на компјутеру била су писма произишла из његових калиграфских радова. То и јесте један

од могућих и најпрепоручљивијих метода за пројектовање дигиталних типографских писама, а како би направио оно што је аутентично и оригинално. У то доба било је уобичајено да неко када прави ћирилицу узме већ постојећу латиницу, па од ње прави ћирилични фонт. То је мањевише технички посао, јер ту нема личног израза, већ се копира оно што је неко пре радио, дода се око десет другачијих слова истог стила и карактера, облици серифа и пропорције се прекопирају. Једино што је било потребно познавати ћирилицу, да се не би дешавале грешке које и дан-данас можемо видети у аматерским типографским писмима која су, нажалост, у широкој употреби.

Стјепан Филеки би скице за пројектовање слова припремао на разне начине. Никада пак није оловком нацртао слово. Фотографисао би калиграфију, па то убацио у рачунар – оно што је сам исписао руком или чак не он сам већ оно што му се допало код других. Наговарао је Александра Додига, који је имао један врло леп типографски курзив, да од тога направи у компјутеру фонт, али он за то није показао интересовање. Пошто се Филекију свидео његов курзив, а видео је да овај није заинтересован за реализацију, он је то снимиио апаратом, увезао у Photoshop, па уз помоћни програм Streamline претворио га у криве, векторске цртеже, па га

је као таквог (а једино је тако било и могуће) као EPS увезао у Fontographer и у њему направио слова. Када се слова као цртеж увезу у Fontographer онда остаје још много посла и правила које треба следити, али то зависи онда и од креативних способности аутора и времена које он посвети том раду.

Поред великог броја фонтова које је реализовао на рачунару волео је да ради и иницијале. Прво би их нацртао па увезао у рачунар. Кад год би имао неки нови посао где су му били потребни иницијали он би направио неки нови, тако да се врстама и стиловима не зна број. Често се дешавало да му је за одређени посао било потребно само неколико иницијала, али би накнадно, када би време дозвољавало од тих неколико слова направио цео фронт. То му је представљало изазов и уживање.

За све што су радили у тим универзитетским просторијама Стјепан Филеки морао је да пише извештаје и да их предаје редовно Савету универзитета, мада никога није занимало шта су они тамо радили јер Министарство никада није тражило да види резултате пројекта у који је уложило новац.

Нажалост, када је основан Рачунски центар Универзитета уметности они су морали да се иселе. Филеки је са својим компјутерима и типографским пројектима прешао спрат ниже у једну просторију у којој се сада одржава настава докторских студија Уни-

верзитета. У неком тренутку је у ту просторију дошла огромна пошиљка најновијих компјутера и ту се основао нови Компјутерски центар који никада и никоме није био доступан. Одатле је Филеки прешао у малу просторију поред библиотеке коју је некада користио Бранислав Макеш и у којој је он покушао да направи графичку збирку студентских радова, касније је просторија припала предмету Писмо. У њој Филеки и данас ради. И сам за себе каже да није у пензији, јер пензионер је занимање којим он не жели да се бави. Од свега само прима пензију.

(...)

Растко Ђирић

ЕКСКУРЗИЈА ПО МАНАСТИ- РИМА (1992)

Нажалост, давно је прошло време кад је Факултет примењених уметности редовно организовао студентске екскурзије. Сећам се, кад сам дипломирао 1979. године, ишли смо групно у Париз и био сам распамећен утиском посете Бобуру, мноштвом уличних забављача и другим занимљивим местима.

Године 1992, кад сам већ предавао на ФПУ као хонорарни сарадник, Завод за трансфузију крви затражио је од нашег факултета да студенти направе плакате са поруком »Дајте крв«. Био

Испред Сопоћана, маја 1992: Јелена Обрадовић, Александра Абадић, Иван Цолић, Невен Ољачић, стручни сарадник за штампу Стеван Кењало

(мало заклоњен), Срђан Марковић, Вера Варинац, Предраг Бојанић, проф. Богдан Кршић и Растко Ђирић (доле)

је то интерни конкурс и ускоро смо проф. Богдан Кршић и ја Заводу представили читаву малу изложбу од двадесетак плаката, од којих су изабрани најбољи за штампу (решења Јелене Обрадовић и Срђана Марковића). Проф. Кршић је предложио да нам као награду финансирају екскурзију по манастирима. Ишли смо у два комбија до Сопоћана, свративши у Студеницу, Љубостињу, Ђурђево Ступове, Петрову цркву код Новог Пазара... У Љубостињи смо купили неколико флаша домаћег црног вина, за које сам по повратку у Београд дизајнирао и свима одштампао (шаљиве) налепнице, у духу ове веселе екскурзије. Успео сам да у раној архиви свог компјутера пронађем оригинални фајл, па налепницу овде репроду-

кујем. Преспавали смо у огромном и празном хотелу у Новом Пазару... Већ је тамо било војске, у чијој пратњи смо обишли Ђурђево Ступове; ситуација на Косову се заоштравала, али ми смо храбро изгурали наш предвиђени пут. Нисмо били свесни да ће ускоро настати тешки дани и да до краја века неће више моћи да буде екскурзија.

Растко Ђирић

ЧЕТИРИ ДНЕВНИКА СА СТУДЕНТСКИХ ЕКСКУРЗИЈА

1. ФИРЕНЦА, Италија
(међународна радионица из анимације, 21. 1 – 1. 2. 2004)
2. НИОН, Швајцарска
(светски екслибрис конгрес, 20 – 28. 8. 2005)
3. КАЛДАШ ДА РАИЊА,
Португалија (међународни фестивал студентске анимације, 15 – 21. 4. 2007)
4. БАЛАТОН, Мађарска
(међународна радионица из експерименталне фотографије и опреме књиге, 16 – 24. 8. 2009)

Овај Зборник је зајочео дневницима Бранка Шојре с почетка педесетих, а ево завршава се малим избором страница из илустрованих дневника са скорашњих студентских екскурзија, организованих педесетак година касније. Од укупно 544 стране из четири дневника изабрано је 70 најзанимљивијих. Током путовања, на лицу места су цртани цртежи и лељени разни прилози, а фотографије сам додао по повратку у Београд.

1. ФИРЕНЦА

На препоруку проф. Олега Дергачова из Украјине, мог колеге и пријатеља, Фондација Ромуалдо дел Бјанко из Фиренце позвала је седам студената анимације из Србије и Црне Горе. Формирано је 7 мешовитих група у којима су били студенти из Пољске, Украјине, Русије, Мађарске и Словачке са њиховим професорима. У оквиру међународне радионице свака група је имала задатак да осмисли сториборд за кратак цртани филм на тему екологије. Са ФПУ ишли су студенти Иван Настић, Владимир Атлагић, Марко Вељић и Ива Ђирић, а из Школе Дунав филма Јелена Бешир, Катарина Марковић и Марија Милановић. Приказан је и програм анимираних филмова београдских школа анимације. Наравно, биле су организоване посете најважнијим музејима, као и излети у Сијену и

проф. Растко Ђирић, Владимир Атлагић, Катарина Марковић (О'Херн), Марија Милановић, Иван Настић, Јелена Бешир, Марко Вељић

Катарина Марковић (О'Херн), Јелена Бешир, Марија Милановић, Ива Ђирић, Иван Настић, Марко Вељић

176

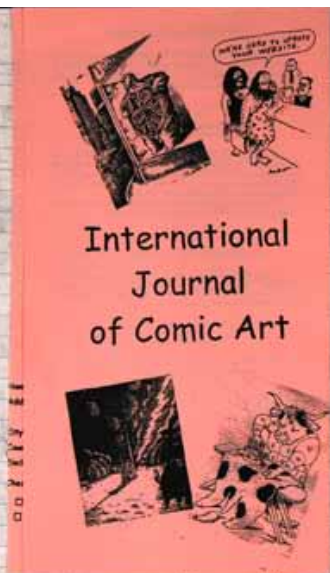
Цон Ленг

Олег
Дергачов

Владек

Гала

Dragon's
Eyes

УТОРАК 27.1.

ПРЕДАВАЊЕ ЦОНА ЛЕНТА О КИНЕСКОЈ И КОРЕЈСКОЈ АНИМАЦИЈИ.

Марија Милановић, Катарина Марковић (О Херн) и Иван Настић

BELGRADE ANIMATION SCHOOLS

- DUNAV FILM SCHOOL**
Dunav Film School was founded in 1988 by the former Film School and the producing house from Belgrade. The Animation Department is one of the sections in the school staff. Directors: Miroslav Ćirić, Ljiljana and Predrag. Numerous film festivals and awards: Montreal, Annecy, Orie and Helsinki (1991).
- 1. CHAMELEON (KAMELEON)**, Zulfena Zarković (diploma work), 1989, 2'49" (Golden Medal, Belgrade 1989)
- 2. WITHOUT (BEZ)**, group work, 1989, 2'30"
- 3. TRACES (TRAGOVI)**, group work, 1989, 4'59"
- 4. SHE IS AWAKENING (ONJE SE BUĐE)**, group work, 1988, 3'57"
- 5. AUTION, AUDIENCE!** (group work, 1997, 3'57"
- 6. BAKI (BAKA)**, Jelena Bakić (diploma work), 2001, 9" (Golden Medal Belgrade 2001, award for animation film, Czech 2001)
- 7. THE CURB (KOCKA)**, Aleksandar Borić (diploma work), 2003, 9'11" (award for design, Czech 2003)
- 8. TRAILER (TRAJER)**, group work, 2002, 3'00"
- 9. BREAD (HLEB)**, Jelena Bakić, 2002, 3'49" (awards Moscow 2003, Czech 2003)
- 10. SHADOW AND ITS MAN (SENKA I NJEN ČOVEK)**, Miroslav Milanović (diploma work), 2002, 3'00" (Golden Medal, Belgrade 2003, Grand Prix, Czech 2003)
- 11. THE LITTLE HOUSE (MANKA)**, Miroslav, 2003, 3'49" (Grand Prix, Award for Animation, award for the film and Zvezda Film Award, Belgrade 2003)
- 12. THE FACULTY OF APPLIED ARTS**
Founded in 1966, the Faculty of Applied Arts is one of the first schools under the University of Arts in Belgrade. Innovation is sought in the Faculty Department of Applied Animation Film.
- 13. BURBER BOUL**, Aleksandar Džonić (Third Degree work), 1997, 3'27" (Diploma, diploma Belgrade, 1998)
- 14. ON THE BRIDGE (NA MOSTU)**, Nikola Vuković (Diploma work), 2000, 2'50" (Golden Medal, Belgrade 2000, Grand Prix, Czech 2000), Annecy 2000 competition, Co-produced with Dunav Film, Belgrade.
- 15. PINK LINES (PINKI NA PLAVI)**, Predrag Pavlović (Third Degree work), 2001, 2'30" (the first public, in 1998)

GRATUITO
FREE

Српски: *Српски текст који је немогуће читати јер је превише замагљен и нејасан.*

Марија Милановић, Владимир
Атланић, Иван Насрић, Марко
Везић, Катарица Марковић,
Ива Ђурић, проф. Растко Ђурић

ДИДИОВСКА
ВУЛИЦА

ТЕШНАВИЛИ
У
СКОПЈУ
ЈАВНИ
СКОПЈУ
УМЕСТО
УМЕСТО
УМЕСТО

УМЕСТО
УМЕСТО
УМЕСТО
УМЕСТО
УМЕСТО

УМЕСТО
УМЕСТО
УМЕСТО
УМЕСТО
УМЕСТО

Ива Бирић, Иван Настић,
Владимир Атлагић, Марко
Вељић, Катарина Марковић

with priority 3000 in the middle of the Florence and Florence
opened and wants to compare
Florence Paid Protected on

проф. Растко Бирић, Владимир Атлагић,
Иван Настић и Марко Вељић

Катарина Марковић (О'Херн), Марија
Милановић, Ива Бирић, Јелена Бешир

доле: проф. Растко Бирић, Владимир Атлагић,
Иван Настић, Катарина Марковић (О'Херн),
Марија Милановић, Јелена Бешир, Марко Вељић

среда 28.1.

СЕРА, ЕПТА,
ДАМОН СЕ

Galleria
degli Uffizi

180

Ива Бирић, Јелена Бешир,
Марија Милановић, Катарина
Марковић (О'Херн), Иван
Настић, Марко Вељић,
Владимир Атлагић,
проф. Растко Бирић,

недеља, 1. 2.

ДИНАР ДО СТАВИЦЕ

4 ДИНАРА ДО АЕРОДРОМА

Сан Ђиминано. Свих седам група успешно је завршило свој задатак, а на крају је приређена изложба сторибордова и жири састављен од професора прогласио је најбољи. Студенти из награђене групе освојили су још једно самостално путовање у Фиренцу.

2. НИОН, ШВАЈЦАРСКА

Као што је био случај са екскурзијом по манастирима из 1992, и ову екскурзију су студенти зарадили сами. На интерном конкурс за маскоту београдског Европског првенства у ватерполу, за најбољи проглашен је рад Братислава Миленковића, а студент Марко Миланковић израдио је неколико промотивних компјутерских анимација. Председник комисије Ватерполо савеза, г. Велибор Совровић, био је и директор Ласте, који је студентима поклонио бесплатан превоз до било које дестинације у Европи. То се срећно поклопило са већ планираним путовањем у Нион у Швајцарској, на обали Женевског језера у коме се одржавао светски екслибрис конгрес.

Нимало налик превозу студената са Шотрине екскурзије из 1951. у кориту теретног камиона, ово је било луксузно путовање у ексклузивном Ластином аутобусу са столовима испред седишта, климом и кухињом. Кад би свака екскурзија била оваква!

Организатор конгреса био је наш стари пријатељ Беноа Жино (Benoît Junod) са којим смо у Бео-

Belgrade
exhibris
circle,

МАСОВА
AIRLINES

FAKULTET
PRIMENJENIH
UMETNOSTI

OVU JE
ŽPICA ZA
DNEVNIK

ORKY IZ USKA

PREDSTAVLJAJU Vam

NYON

THE FIRST CRUSADE

SPISAK PUTNIKA (6+13)

1. ČIBIĆ, RASTKO, Pasaport 001498071
2. PILEKI, STEJAN, Pasaport 000449725
3. MARČIĆ, IVANA, Pasaport 004061105
4. OČIĆ, ČASLAV, Pasaport 00300656
5. ŽURAVKO MIČAŃOVIĆ, Pasaport 00090868
6. ANDRIJA ĐURĐIĆ, Pasaport 001907507
7. ANTONIJEVIĆ, MILAN, Pasaport 000514603
8. BUDKOŽA, LAZAR, Pasaport 004171207
9. ČIPIĆ, IVA, Pasaport 001002711
10. LAJIĆ, VLADIMIR, Pasaport 001071352
11. LONČAR, ŽELJKO, Pasaport 004050370
12. MILENKOVIĆ, BRATISLAV, Pasaport 00080805
13. OBRADOVIĆ, LILIJAS, Pasaport 002061116
14. PANTELIĆ, ADELICA, Pasaport 003071086
15. PETKOVIĆ, NEDA, Pasaport 001020447
16. RADIĆ, MARIJA, Pasaport 002942091
17. RAIKVIĆ, VLADIMIR, Pasaport 003049577
18. ŠIKIĆ, MILOŠ, Pasaport 001062211
19. ŽAIĆ, VELEJKO, Pasaport 000876053

zibicrastko@yahoo.com
015-741875 064-2310321
063-1700319
marcikivana@yahoo.com
03741 064-1128870
ledjorhinet.yu
3540808 064-3223333
00010000@yopay.net
2533450 064-2765340
andrija@inet.yu
1237703 063-8305229

antonijevic@yahoocoin
015-741875 064-2310321
budkoza@yahoo.com
063-1700319
tracirhinet.yu
3655213 064-1428003
vledimilajic@yopay.com
2160803 064-2292427
kocicrajko@yahoo.com
123225 063-8055389
trajkovic@yopay.com
034-223195 064-3060005
stojicrhinet.yu
064-2802702
pantelicadelica@yahoo.com
063-7120000
petkovicneda@yahoo.com
2895254
marijanoradi@yahoo.com
0990903 063-262185
vladimiraikev@yahoo.com
060-3284270
milosmiskovic@gmail.com
3565142, Lcpasovic 064-1300024
Miroslav 063-0562106
stojicv@yopay.com
3180620 063-7471041

ANTIPROGRAM
MIZARA
BODROŽE

КУКНИБА
И
ПЛАЗМА-
ЕКРАН

Професори Андрија Букић (ФДУ)
и Здравко Мићановић

Цртежи: Лазар Бодрожа

Antiprogram 4

Ива Бирић и Урош Обрадовић

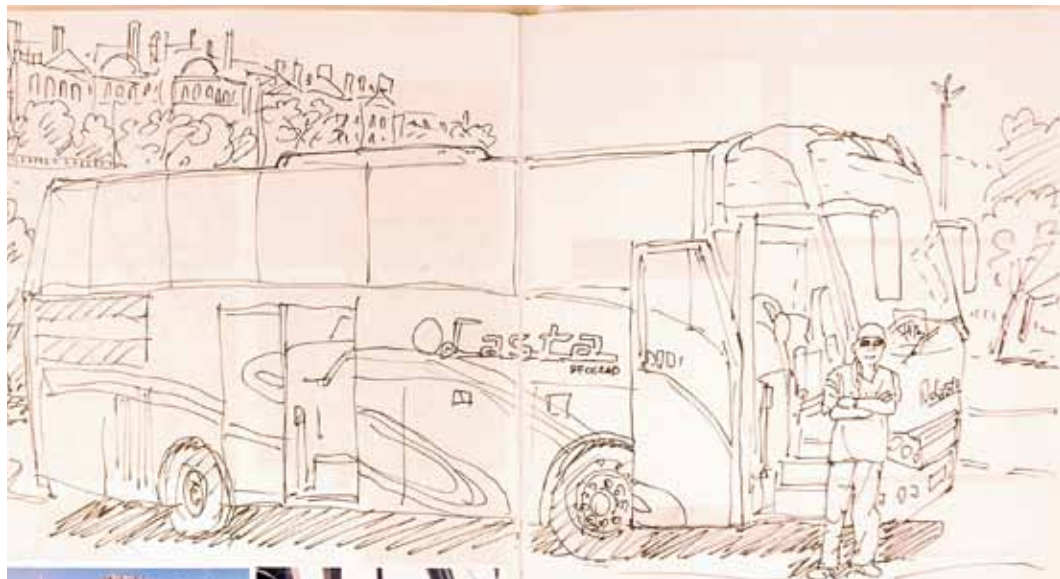

Владимир Лалић

Merci!
FONDATION SERGIENKA
Avec le soutien de la
MIGROS
libe
Thank you!

Milan
Stanojević
(Švaba)

Ispred "Grand Théâtre
de Genève"

Владимир Лалић и
проф. Раско Бирић

...САМА ПРАЗНА
УПЛУСНА...
...ТО ЈЕ
ОБЕЗБЕ...

Fondazione Internazionale dei Pescatori
XXXI FISAENYON 2006
 31ème Congrès mondial
 Neum, Bosnie, 23 - 27 août 2006

НОЗДРИНС ЧАС У АУТОБУСУ

Олга Келениčkова и Јуриј Ноздрин

FILEKINJEV
 POBEDIČNIM LISTIĆ

Проф. Стјепан Филеки

**BODMER
 FONDACIJA**

Martin Bodmer (1899-1974)
 ostavio je jednu od naj-
 veših privatnih biblioteka
 na svetu. U ovom muzeju
 nalazi se sve što je naj-
 značajnije od pisane reči.

IZLAZI JE EKSPERIMENTALNA MARELA BOJAMA

POŠE INTIMIZACIJA NA ULAZU
 (U REALIZACIJI NIJE JE IMAO U
 SVOM ŽIVOTU INTIMIZACIJA)

IZLAZI JE ŽIVOTNOVA, IMA SVETLOST
 ŽIVOTNOVA I ŽIVOTNOVA I ŽIVOTNOVA

IZLAZI JEVAK

Judino jevanđelje

Студенти одсека Примењена графика:
 Милош Антанасијевић
 Ђеор Бодрковић
 Ива Ђигрић
 Владимир Ђајић
 Жељко Лонџер
 Братислав Миленковић
 Урош Обрадовић
 Милана Пантелић
 Неда Петровић
 Миња Радич
 Владимир Радовић
 Милош Сибинић
 и Веско Зари,
 учесници екскурзије за Нинен и
 Женеву, докмавају ову КНИГУ
 факултету примењених уметности,
 Аугуста 2006.

←
 ЧЕЛСТ
 ИЗ
 КНИГЕ

СТУДЕНТИ КУПИЛИ КНИГУ
 НА ПОКЛОН ФАКУЛТЕТУ
 ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ

Fondazione Martin Bodmer	
Viale Mazzini 10/11	
30135 Genova	
Tel. +39 010 44 22	
Fax +39 010 44 30	
E-mail: info@bodmer.it	
www.bodmer.it	
AMOUNT OF THE DON	100.00
TOTAL	100.00
RECEIVED BY	100.00
TOTAL RECEIVED	100.00

граду 1995. организовали светску манифестацију »Свет екслибриса«.

Студенти су имали прилике да се упознају и разговарају са многим светским именима графика: Јуријем Ноздрином, Владимиром Зујевим, Мартином Бајенсом... Ноздрин је студентима током војње аутобусом одржао мали час из графике и корицења библиофилских издања. У дневнику су, поред цртежа студената и светски познатих графичара, остали и оригинални отисци екслибриса и малих графика. Приликом посете музеју Бодмер фондације у Женеви, студенти су самоиницијативно скупили паре и купили монографију овог музеја на поклон Факултету.

КАЛДАШ ДА РАИЊА

У месту Калдаш да Раиња у Португалији (око 80 км јужно од Лисабона) налази се велики студентски кампус универзитета ESAD, који редовно организује међународни студентски фестивал анимираног филма под називом FIRST. На позив професора Фернанда Галрита, повео сам шест студената ФПУ (Неда Петковић, Мања Радић, Вељко Зајц, Марко Голе, Исидора Бојовић и Ива Ђирић) на тај фестивал, у оквиру кога сам одржао малу радионицу за студенте анимације. Ива Ђирић је учествовала на фестивалу са својим анимираним филмом »Принцеза на зиду« и освојила једну од награда.

186

**CRTAČKI DUEL
FERNANDO-MANJA**

Мања Радић и проф.
Фернандо Галрито

GRAFIT;
PEOPLE OF THE EARTH!
YOU WATCH TOO MUCH T.V.!

Ненси Фелс,
новинар из
Белгије

Доле: Ненси Фелс, Фернандо
Галриго, Жозеф Филоп и Ник
Фелс (у првом плану)

Вељко Зајд и Неда Петковић

Десно: Исидора Бојовић, Марко
Голе, Вељко Зајд, Неда Петковић и
Мања Радић

СТУДИО ЗА АНИМАЦИЈУ

СВЕТЕЛИ СТЛОВИ

БУДИЛНИЦА

ЗОНТРОН СА 28 ОТВОРА

ПОЧЕТАК РАДНОНИЦЕ: РАД НА СЦЕНАРИЈУ

УТОРАК 17.4.07.

16-19
ABRIL
2007
PORTUGAL

INSCRIÇÕES ABERTAS
WORKSHOPS

NICK PHELPS
música para filmes de animação
GASTÃO TRAVASSO
análise - imagens estereoscópicas
RASTRO CINIS
desenho e animação

INFORMAÇÕES/INSCRIÇÕES

Info@estazanima.com & Gab. 3 - Bloco de Professores

IPL

ЗА ТО ВРЕМЕ, СТУДЕНТИ СЕ ШВРЉКАЈУ ПО ЛИСАБОНУ

КРИК!

Мања Ралић

Исидора Бојовић и Ива Ђирић

Ива Ђирић

Ива Ђирић, Вељко Зајц, Марко Голе

И. Бојовић, Н. Петковић, И. Ђирић

Неда Петковић, Марко Голе

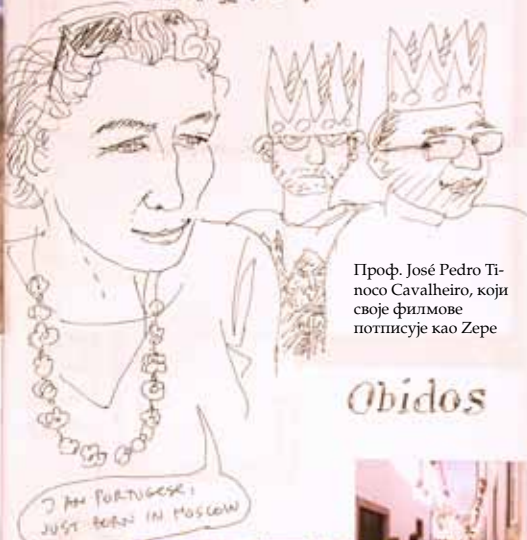

188

ДЕТАЛО СА ЗИДАНА

19.4.07

Проф. José Pedro Tinoco Cavalheiro, који своје филмове потписује као Zere

Obidos

Isabel Aboim, autor animiranih filmova

БАЛАТОН

Берђ Палфи, професор илустрације на будипештанском факултету МОМЕ (Мохоли Нађ институт за уметност и дизајн), организовао је, као и претходних година, међународну радионицу у дивној вили на обали мађарског језера Балатон. Тема радионице била је *Camera obscura*, а предавања и демонстрације држали су професори из Будимпеште за дванаест студената из Београда и Новог Сада (које је водио проф. фотографије Иван Карлаварис). Проф. Берђ Палфи, који је давне 1978. студирао на графичком одсеку ФПУ и говори српски, одржао је радионицу из коричења књига. Са ФПУ учествовали су Марица Кицушић, Ненад Крстић, Маријана Оршוליћ, Мања Лекић, Вук Палибрк и Милица Мрвић. Иако већина студената није била са атељеа Фотографија, на радионици је са успехом изведено много маштовитих експеримената у којима су коришћене најстарије фотографске технике без употребе сочива.

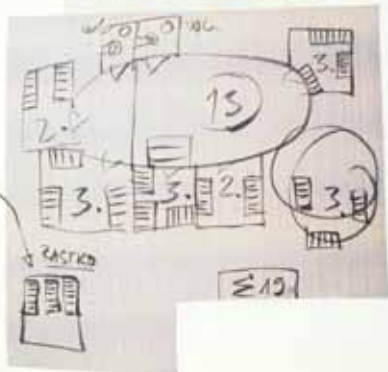
Наш домаћин Палфи показао се као ненадмашан кувар. Сваког дана сам је припремао три obroka за скоро двадесет људи.

Групна фотографија на крају албума приказује комплетан састав професора и студената са ове радионице.

György Palfi

проф. Берх Палфи

Hand-drawn text on a vertical strip, possibly a name or address.

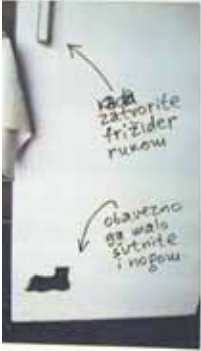
17.8.

Yellow Brick Road

проф. Растко Бирић

Lángos revealed

{ Slanina
slo
Grušni list
Pavleca

Nije burek...
Nije gibanica...
To je...
Lángos!

проф. Берић Палфи

Mad Max

KACIGA

PIVO
KEFIR
BELO, SODA

HRANA
BEZ
GLUTENA

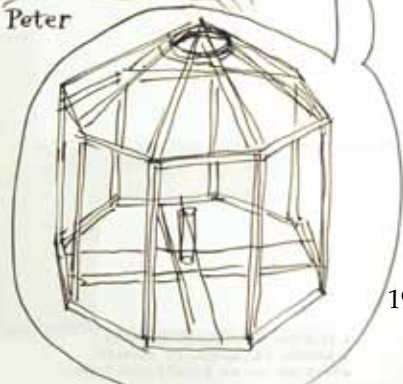
LUK,
KROMPIR,
ZACINI,
LANGOS,
PAPRIKA,
DZIGERICA

проф. Берић Палфи

Palfipedia

Peter

Od novog - staro!

Kamere sa buvljaka
pretvorene u kamere
obiskure tako što je
odstranjena optika
i montirane pločice
sa rupicama.
Studenti Ivana
Karlavarića, iz
Novog Sada, svake
godine imaju zadatak
da izrade kamere obiskure.

Zidanje
kuće
Velikog
Brata

Марша Кицушић

21. 8.

Vuk pravil skompa-
oškuru od ustije
čokolade.

Вук Палибрк

Anamorphic conus Camera Obscura
Photo by Lucekó Peter

(alutolia)

neale

Растко Ђирић

РЕЧ УРЕДНИКА

Само пар година после одласка нашег професора Богдана Кршића у пензију, новим студентима Графике, пошто Кршићево име више није фигурирало у индексу, било је сасвим непознато, а о делу да не говоримо. Није чудо – осим неколико монографија у библиотеци (мала је вероватноћа да ће се спонтано нашити баш за њих!), студенти нису имали где да чују за Богдана Кршића и виде његове графике. Овакав заборав важио је за све наше старе професоре, не само моје, већ и за професоре мојих професора – Шотру, Петрова, Зламалика и много других. Осетила се потреба за зидним подсетником на коме би били представљени сви професори са Графичког одсека који више нису са нама. Тако је 2006, у оквиру прославе »Ђириних дана«, настала изложба »Графички одсек – од оснивања до данас« са 20 представљених професора: Гордана Поповић Васић је написала пратећи текст, а професор Илија Кнежевић ју је типографски обликовао. Изложба још увек стоји у ходнику који води ка Библиотеци ФПУ. Графички одсек је само један од десет одсека на Факултету – помислио сам да било лепо да и остали одсеци имају сличне излож-

бе. Много је ту важних имена којима би се ФПУ могао данас дичити, да поменемо само Ивана Табаковића.

Две године касније, 2008, у оквиру прославе »60 година ФПУ« и велике изложбе радова професора у павиљону Цвијета Зузорић, пружи-ла ми се прилика да направим пратећу изложбу у оквиру које су обухваћени сви одсеци Факултета. Током прикупљања фотографске грађе са жаљењем сам увидео да Факултет нема срећену документацију, осим мање количине фотографија у Библиотеци, да поједини одсеци немају НИ ЈЕДНУ фотографију из своје прошлости на којој би се, на пример, видео неки од њихових важних професора у просторијама Факултета. Графички одсек је имао срећу да у свом саставу има предмет Фотографија, тако да поседује већи број снимака који приказују атмосферу на факултету и који су потенцијална грађа за документацију. Са видео материјалима ситуација је још гора. Мој предлог да се у оквиру библиотеке направи »Медијатека«, са моћним (али не и скупим) компјутером који би чувао фотографије, радове студената и професора, факсимиле, филмове, емисије, укратко све врсте архивске грађе Факултета, наишао је на одобравање и ту је све стало.

Идеја за ову књигу настала је пре неколико година, кад сам у заоставштини мог оца Милоша пронашао укоричене странице писаћом машином

куцаних Шотриних дневника са студентских екскурзија са почетка педесетих. Леп, литерарно занимљив материјал из најранијег доба постојања Академије примењених уметности и то из пера његовог оснивача.

Драгоцени Шотрини дневници, поучни и поетични, говоре о Бранку Шотри као промишљеном, искусном и одличном вођи, али и веома образованом и писменом човеку пребогатог речника. Осим неочекиване емотивности и списатељске вештине у описивању призора, читаоца често обрадује нека дивна заборављена реч: омаглица, суходолица, хиљадак... Исправљене су само очигледне штампарске грешке, а остављене су речи писане по старом правопису, скраћенице, и наравно, Шотрина ијекавица.

Сам дневник садржао је само укоричене куцане странице, без иједне илустрације или цртежа. На срећу, пронашао сам већи број лепих цртежа мојих родитеља које су радили током тих екскурзија, тако да је први дневник могао да буде илустрован аутентичним цртежима рађеним на часовима цртања у природи које је Шотра водио и који се могу видети на фотографијама сачуваним у Шотрином фото албуму. Фотографије приказују тадашње студенте Академије примењених уметности током рада или одмора, а на многим групним фотографијама налази се и Шотра (иако је већину он сам снимео). Неколико страна са овим, до сада необјавље-

ним фотографијама, груписао сам као посебан одељак, јер су снимљене и на другим екскурзијама (Охрид, Македонија, манастири Србије...) које су у то време, према казивању професора Љубодрага Јанковића Јалета, биле веома честе: најмање једна велика екскурзија током лета и више краћих током школске године.

Наши садашњи студенти не могу се похвалити ничим сличним. Током деведетих професор Кршић је организовао једну екскурзију по манастирима Србије, којој сам посветио један текст, а за четири екскурзије у иностранство које сам ја успео да изведем, срећом постоје дневници које сам заједно са студентима водио. Они не личе на Шотрине литерарне дневнике, то су илустровани албуми новог медијског доба, који су пуни цртежа, фотографија, налепница и других артефаката прикупљених током пута. У њиховој изради учествовали су и студенти. Тако ова књига почиње и завршава се дневницима са студентских екскурзија рађеним у размаку од 50 година.

Треба поменути да је после дипломирања мој отац Милош Ђирић остао у пријатељској вези са Шотром до његове смрти 1961. године. Студ су се код њега нашли драгоцени Шотрини дневници, велики фото албум, као и Шотрина мала графичка преса коју сам пре неколико година поклондио Факултету у жељи да се тим артефактом зачне будући Музеј ФПУ... Она стоји, изложена на постаменту

са плочицом, у ходнику зграде на Косанчићевом венцу.

Материјал за ову књигу прикупио сам одакле год сам могао, неки текстови су били већ објављени или су написани на моју молбу. Три прилога у овој књизи преузета су из објављених књига из којих су издвојени сегменти која се односе на наш Факултет – аутобиографски записи Босиљке Кићевац, Александра Ајзинберга и Богдана Кршића. Ту су и сећања Зоре Живадиновић Давидовић, Љубодрага Јанковића Јалета и Бранислава Стајевића објављена у монографији »50 година ФПУ«; приказ једног духовитог, на срећу сачуваног, цртежа тадашњег студента Ивице Стевића који приказује пресек целе зграде у Карађорђевој улици са свим професорима, студентима и становницима, сећање Александра Пајванчића Алекса на дешавања бурне 1968. (којих се и ја сећам: имао сам 13 година кад ме је отац једном одвео у зграду у Карађорђевој током »опсаде«). Мој отац је сачувао и штампану пропусницу из тог времена. Куриозитет представљају и сачувани руком исписани натписи са маскенбала, дочека нове године, пројекције цртаних филмова које су организовали студенти катедре Графике Академије примењених уметности, почетком педесетих. Један од њих, до пола сачуван (јер је био искоришћен са полаћине – папир је тада био драгоцен), лепо је послужио да се илуструје Јалетов текст о професору Јефти Перићу. Текстови о животу и

раду професора Стјепана Филекија, из магистарског рада Оливере Батајић у међувремену су објављени у оквиру књиге »Кофер пун слова« у издању »Типометра« (2011). Поменута књига садржи и текстове засноване на интервјуима са још два професора Писма са нашег Факултета: Александра Додига (текст Ведрана Ераковића) и Ђорђа Живковића (из пера Оливере Стојадиновић).

Наслов књиге, »ЗБОРНИК ФПУ 1« дат је са жељом да ово буде прва од многих будућих књига. Убеђен сам да многи садашњи и бивши професори и студенти већ имају записана нека од занимљивих сећања (или цртеже, фотографије...) на дане проведена на Академији или Факултету примењених уметности, а сви много тога носе у себи. Све што се не запише, неповратно је изгубљено. Историја није само далека прошлост, она се непрестано догађа, а дешавања која су се данас или јуче десила кроз неко време имаће патину носталгије, романтичну или митолошку вредност. Позивам све оне које сећања везују за овај Факултет/Академију да их запишу и приложе за следеће наставке ове књиге. Сва сећања, и лепа и она друга, драгоцена су за дочаравање атмосфере која је владала током нечијег студирања, драгоцени су прилози историји једног времена које се неће вратити.

ИНДЕКС ИМЕНА

- Абадић, Александра 17
Абоим, Изабел 188
Ајзинберг, Александар 9,
10, 83–103, 105, 129–132, 148–
151, 196
Андрејевић, Крста 9, 87, 89,
90, 118, 130, 131
Анђелић, Лаза 9
Антанасијевић, Милан 182
Аралица 112
Атина 108, 109
Атлагић, Владимир 175,
176, 178, 179, 180
Бабић, Бранко 64
Бајенс, Мартин 186
Бањац, Војислав 97
Барачковић, Совра 141, 143,
145, 156, 160
Багајић, Оливера 152–172,
196
Беловић, Ратко 136
Бећковић, Матија 154
Бешир, Јелена 175, 176, 177,
178, 179, 180
Бикицки Лала, Јован 9, 10
Бован, Добрила 117
Богичевић, Радивој Пуж 142
Бодрожа, Лазар 182, 183
Бојанић, Гидра 135
Бојанић, Предраг 173
Бојовић, Исидора 186, 187,
188
Болдичар, Иван 161, 166
Борић, Невенка Нанси 130,
131
Босић, Бранко 105, 117, 118,
120
Бошковић, Радуле 144
Брадић, Коста 105
Будисављевић, Невенка 9,
10, 18, 19, 98, 99, 130, 131
Букинац, Миша 9
Ван Ајк, Јан 113
Варицац, Вера 173
Варгабедијан, Миодраг 165
Васић, Павле 127–128
Вебер, Звонко 89, 91
Вебер Луција 9, 10
Велицки, Радмила 120
Вељић, Марко 175, 176, 178,
179, 180
Вељовић, Јовица 146, 159,
160, 161, 166, 167, 169
Враговић, Гордана 105
Вуков, Стева 165
Вучковић, Владан 130
Вучковић, Драган 130
Вучковић Иванка (Гирић
Ила) 9, 10, 11, 13, 16, 18, 19,
64, 79–82, 87, 123, 129–132
Гаговић, Шћепан 41, 42
Галрито, Фернандо 186, 187
Глид, Нандор 9, 10
Гобецки, Бети 120
Гојевац, Живана 18, 19
Гојковић, Миодраг Буца 109
Голе, Марко 186, 187, 188
Голубовић, Марко 70
Гостовић, Јован 9, 10
Граовац, Дукица 59
Грбић, Миленко 156
Грдан, Винко 97, 117, 118,
135, 157
Гробаров, Јаков 135
Грујић Елим, Миливој 9,
10, 11
Грујић, Јован 9, 10, 18, 19
Грујичић, Јелена 145
Дангубић, Шпира 57
Девин, Александар 144
Дедијер, Владимир 104
Дергачов, Олег 175, 176
Деспич, Зорица 142
Дечермић, Стојан 135
Димитријевић, Александар
(Аца Дирер) 9, 10
Димитријевић, Драган 120
Додиг, Александар 143,
146, 159, 160, 161, 162, 164,
167, 169, 196
Драгуљ, Емир 139
Дрљача, Лаза 69
Дукић, Стеван 9, 10, 11
Билас, Милован 104
Тоновић, Павле 135
Ђорђић, Петар 162
Ђукић, Андрија 182, 183
Ђурић, Света 10
Емер, Весна 9, 10
Ераковић, Ведран 196
Жефаровић, Христифор 162
Живадиновић–Давидовић,
Зора 127–128, 196
Живковић, Ђорђе 159, 163,
164, 169, 196
Живковић, Миодраг 6–8,
10, 142
Жино, Беноа 181
Жујовић, Малиша 143, 147
Зајц, Вељко 182, 185, 186,
187, 188
Зарић, Петар 97
Зечар, Милан, 57
Зламалик, Матија Мате 30,
18, 19, 135, 153, 194
Зујев, Владимир 186
Иванковић, Љубомир 144
Јанаријевић, Никола 9
Јанићијевић, Душко 135
Јанковић, Душан 97, 156,
157
Јанковић Јале, Љубодраг 9,
10, 13, 18, 19, 119–122, 195, 196
Јелесијевић, Слободан 146
Јовановић, Божана 86–88,
98, 111
Јовановић, Душанка 80, 105
Јовановић, Јанко, 145
Јовановић, Мина 143, 147
Јун, Хинко 124
Кажич, Драгољуб 143, 146,
154, 159, 160, 164, 165
Карановић, Бошко 154, 159
Карлаварис, Иван 189
Касаполи, Шемседин 9,
10, 11
Кафка, Франц 138

- Келееникова, Олга 185
Кењало, Стеван 143, 145, 173
Китак, Фрања 97
Кићевац, Босилка 78–82,
104–118, 196
Кицушић, Марица 189, 192
Кнежевић, Илија 152, 168,
169, 170, 171, 196
Коларић, др Станислава
91, 92, 97, 113, 135
Клепица, Јозо 66
Ковач, Саво 57
Ковачевић, Живојин Жика
9, 100, 118, 156
Ковачевић, Рајко 147
Коља 18, 19, 35
Корка, Јован 91, 92, 97
Косо, Иштван Пишта 142
Костић, Зоран 170
Костић, Љубинка 9
Костић, Мара 9, 10, 121
Костић, Миле 10
Крајнер Иза (Митрић) 18,
19, 80
Крекић, Ђорђе 18, 19, 20,
30, 40, 63, 80, 81, 85, 91, 97,
109, 118, 126
Кришчински, Бранислав
Бруно, 91, 97
Кркљуш, Ђорђе 117
Крсмановић, Марко 139
Крстић, Ненад 189
Крстић, Петар 9, 10, 11
Кршић, Богдан 105, 116,
120, 133–140, 141, 143, 144,
160, 162, 173–174, 194, 196
Кршић, Никола 133
Куић, Трифко 135
Кукић, Живорад Жак 108,
111, 115
Курузовић, Томо 135
Лазаревић, Илија 143
Лазин, Смиљан 143, 145
Лакићевић, Весна 132
Лалић, Владимир 182, 183,
184, 185
Ламуг, Соња 143, 146
Лекић, Мања 189
- Лент, Џон 176, 177
Либеровски, Павле 9, 10,
11, 13, 121
Ликић, Бора Феба 134, 135,
143, 145
Лого, Ото 18, 19, 139
Лончар, Жељко 182, 185
Лубалин, Херб 164
Лута, Милутин 9, 10, 11, 13
Лучев, Иван 97, 113, 135
Мајсторовић, Милош 145
Макеш, Бранислав 139, 143,
146
Мандић, Мила 120
Маринковић, Љубодраг
Пенкин 143, 144
Марковић, Катарина
(О'Херн) 175, 176, 177, 178,
179, 180
Марковић, Слободан 135
Марковић, Срђан 173, 174
Мартиновић, Миша 165
Марцикић, Ивана 182
Медић, ученик 44
Миланковић, Марко 181
Милановић, Бокица 120
Милановић, Марија 175,
176, 177, 178, 179, 180
Миленковић, Андра 18, 19,
63
Миленковић, Братислав
181, 182, 183, 185
Милићевић, Тодор и Раде 58
Миљковић, Миле 10
Миљуш, Бранко 139
Мина, домар 143
Мира, модел 148–151
Мирковић, Милена 9
Митрић, Небојша 18, 19, 98,
99, 118, 130
Мићановић, Здравко 2,
182, 183
Михић, Велизар Васа 9, 87,
118
Мишић, Жика 10
Мишков, Жика 9
Младеновић, Петар 157
Мојсиловић, Бранислав
- Бане 145
Момчило, војвода 32
Мрвић, Милица 189
Мургић, Едо 139
Нагорни, Миодраг 139
Насић, Иван 175, 176, 177,
178, 179, 180
Недељковић, Воја 9, 10,
11, 87
Нељубов, Димитрије 135
Ненадовић, Ружица 130, 131
Никифоров, Константин
(Коста економ) 80, 81
Николин, Вукица 117
Николић, Добрило 165
Николић, Рајко 9, 18, 19, 168
Новак, Виктор 161
Ноздрин, Јуруј 186
Нонин, Душан 9
Њура 10, 18, 19
Обрадовић, Јелена 173, 174
Обрадовић, Урош 182, 183,
185
Ољачић, Невен 173
Орфелин, Захарије 162
Оршолић, Маријана 189
Опић, Часлав 182
Павливић, Ика 64
Павловић, Брана 143, 145
Павловић, Часлав 9, 10
Пајванчић Александар
Алекс 141–142, 143, 146, 196
Пајванчић, Лидија 142
Палибрк, Вук 189, 193
Палф, Берђ 189, 190, 191
Пантелић, Милица 182
Паразовски, Благоје 121
Парнацијев 106, 107
Пауновић Михајло 9, 10,
18, 19
Перић, Јефта 83, 91, 97,
119–120, 127, 134, 149, 196
Петковић, Благоје 164
Петковић, Милисав 9, 10,
121
Петковић, Неда 182, 185,
188
Петров, Михајло С. 122,

- 134, 137, 138, 153, 156, 157, 158, 194
- Петковић, Неда 186, 187, 188
- Петровић Јоца, Јован 9, 10, 11
- Петровић, Раде 9, 18, 19
- Петровић, Света 9, 18, 19
- Пијуковић, Никола 156
- Пиперски, Живојин 111, 135
- Помезни, Адолф 134
- Поморишац, Васа 97, 117
- Поповић Васић, Гордана 194
- Поповић, Душан Брица 109
- Поповић, Мирко 135
- Пост, Херберт 155
- Предојевић, Владимир 97
- Прица 139
- Протић, директор 64
- Путица, Бока 57
- Радић, Мања 182, 185, 186, 187, 188
- Радичевић, Бранко В. 135
- Радовић, Владимир 182, 185
- Радовић, Иван 83, 149
- Радочај, Фрањо 97, 120-121, 155
- Ранковић, Александар Лека 149
- Ракочи, Теса 85
- Ристић, Славко 144
- Ристовић, Љубиша 98
- Родичи, Матеја 9, 10, 18, 19
- Савић, Срђан 135
- Сарајчић, Грујо, 57
- Сволински, Карл 135
- Секулић, Александар 135
- Сикимић, Рајко 41, 111
- Совровић, Велибор 181
- Соколовић, госпођа, модел 149
- Соколовић, Дорјан 18, 19
- Соколовић, Мехмед паша, 47, 48
- Спилер, Маја 9, 10, 11, 87, 130
- Спремо, Бојана (Миленковић) 18, 19, 80
- Србиновић, Младен 154
- Сибиновић, Милош 182, 185
- Стајевић, Бранислав 124-126, 196
- Станисављевић, Петар 9
- Станојевић, Милан Шваба 184
- Станковић, Вава 154
- Стевић, Ивица 143-147, 196
- Стевић, Радомир Рас 9, 10, 11, 122, 153
- Стевковић Стевке, Милан 9
- Стефановић, Зоран Пацко 144
- Стојадиновић, Оливера 159, 161, 166, 169, 170, 196
- Стојановић, Драгослав Сип 97, 141, 154, 158, 163
- Стојисављевић, Невенка 144
- Стошић, Драган 147
- Страла, Светислав, 96
- Студин, Марин 85, 97
- Суботић Субе, Бранко 9, 10, 11
- Табакковић, Иван 117, 121, 124-126, 194
- Тасевски, Драган 18, 19
- Теокаревић, Невена 120
- Тито, Јосип Броз 37, 89, 142
- Тодић, Миланка 152
- Томашевић Александар Аца 142
- Трик, Теодор 9, 153
- Томић, Деса 9, 10, 98
- Трбојевић, Владимир 9, 10, 87
- Ђирић, Вукан 132
- Ђирић, Ива 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 185, 186, 187, 188
- Ђирић Ида 9, 10, 11, 13, 16, 18, 19, 64, 79-82, 88, 123, 129-132
- Ђирић, Милош Ђира (Ц) 9, 10, 16, 18, 19, 24, 26, 70, 72, 123, 132, 139, 141, 143, 146, 153, 159, 160, 162, 195, 196
- Ђирић, Растко 132, 143, 148, 164, 169, 171, 173-197
- Ђопић, Бранко 103
- Ђоровић, Милета 135
- Угринов, Павле 154
- Фелпс, Ненси 187
- Фелпс, Ник 187
- Филеки, Стјепан 143, 146, 152-172, 182, 185, 196
- Филоп, Јозеф 187
- Фисковић, Цвито 102
- Форцан, Вељко 9, 10, 11
- Хаџидамјановић, Воја 134
- Хозић, Арфан 18, 19
- Хутер, Антон 97, 135, 153
- Цапф, Херман 161
- Цветковић, Веља 9, 10, 11
- Ценић, Мирослав 144
- Џобел, Шгефка 139
- Џолић, Иван 173
- Чавић, Бата 135
- Чавић, Саша 135
- Чворовић, Славољуб 139
- Чолак Антић, Ана 139
- Џмерковић, Божидар 139, 143, 146, 167
- Шарић, Бока 37
- Шербан, Миленко 117, 134, 139
- Шиверт, Александар 9, 10
- Ширбеговић, Кемал 139
- Шотра, Бранко 6-82, 12, 14, 15, 18, 19, 78, 80-82, 91, 92, 95, 96, 99, 100, 102, 105, 108, 109, 115, 116, 126, 131, 134, 135, 136, 175, 194, 195, 196
- Шотра Шана 44
- Шоча, Миодраг 10
- Шгака, Аца 123
- Шумановић, Сава 112

ЕДИЦИЈА »СИГНУМ«:

1. Ранко Мунитић: ДЕВЕТА УМЕТНОСТ, СТРИП (2006)
2. Боривој Довниковић Бордо: ШКОЛА ЦРТАНОГ ФИЛМА (2007).
3. Ранко Мунитић: ЕСТЕТИКА АНИМАЦИЈЕ (2007)
4. Милош Ђирић: ГРАФИЧКИ ЗНАК

И СИМБОЛ (друго издање, 2007)

5. ЗБОРНИК О ЕКСЛИБРИСУ приредио Растко Ђирић (2007)
6. Милош Ђирић: ХЕРАЛДИКА ГРБ: ИЛУСТРОВАНИ ОСНОВНИ ПОЈМОВИ (треће издање)
7. БИБЛИОФИЛСКА ИЗДАЊА НА ФПУ (1964–2010) приредио проф. Југослав Влаховић (2010)

CIP

Прилог историји Факултета
примењених уметности у Београду.
Први пут објављени дневници Бранка
Шотре са екскурзија из педесетих;
фотографије, цртежи и сећања о про-
фесорима и данима на факултету од
оснивања до данас. Приредио проф.
Растко Ђирић.

ЕДИЦИЈА

КЊИГА 8